

АПСНЫ
АШӘКӘЫҘҘЦӘ
РЕИДГЫЛА ИТНАЖЬУА

АЛАШАРА

АЛИТЕРАТУРА-
САХЪАРКЫРАТӘ
АУААЖӘЛАРРА-
ПОЛИТИКАТӘ
ЖУРНАЛ

4

Итытцуеит 1955 ш. раахыс

АРЕДАКТОР ХАДА

Аинар Чытанаа

*(аредактор хада
инапынџақәа назыгзо)*

АРЕДКОЛЛЕГИА:

Заира Тхаитдыкәпҗа

(аредактор хада ихатыңуа)

Вахтанг Апҗазоу

Виачеслав Бигәаа

Валентин Кәағәания

Даур Начҗьебия

Гәында Кәытцниапҗа

Зураб Цыапуа

Гунда Сақаниапҗа

Светлана Ладариапҗа

Алмас Шьалашьаа

Альбина Анқәабцҗа

(атакзыңхықәу амазаныкәга)

АУААЖӘЛАРРАТӘ ХЕИЛАК:

Геннади Аламиа

Хана Гәынба

Енвер Ажьиба

Даур Ақаҗба

Абзагә Акалгьба

Валери Бигәаа

Дифа Габниапҗа

Алина Жьицҗа

Руслан Қапба

Валери Касланзиа

Җаири Қәтарба

Октаи Чкотуа

Анзор Мықәба

Алхас Чхамалиа

Дырмит Габалиа

Алашара (Свет)

Орган Союза
писателей
Республики Абхазия

Аредакция адрес:
384901 Акәа
Ажәанба имәа, 9.
Ател: 226-25-42
990-44-35

e-mail: alashara55@mail.ru

Ажурнал «Алашара» аредакция
иаднакыло аматериалкәа зегы
кыпцхзароуп РТ SANS ашрифт
ала. Егьырт ашрифткәа рыла
икыпцху акгы аднакылазом.

Анбанкәшәарахь
ирытоуп 18.07.2026 ш.
Акыпцхъразы анапы
атәоуп 20.08.2026 ш.
АФОРМАТ 70x108 1/16
Иныкәырцшу амехак
12,5 кыпцх бгъыц
Азаказ №
Атираж 500

Ареспублика Апсны
Ахәынткарратә наплакы
“Акыпцхь Афны”.
Акәа. Ешба имәа, 168.

Атехредактор:
Л. Амчдха.
Акорректорцәа:
К. кәтелиапха
Л. Чамагәуапха,
И. Цьениапха,
М. Кәытцниапха.
Компиутерла акыпцхь
иаздырхиет:
С. Сазпха,
А. Акәспха

АХҚӘА

ЗАУР КӘАРЧИА ДИИЖЫҢҢИ
90 ШЫҚӘСА ТИТ

Заур Кәарчиа. *Ажәеинраалақәа* 3

Даур Начкәебиа. Арыма уафы.
Ароман. Иацу 5
Дырмит Габалиа. *Ажәеинраала ғыцқәа*. 22
Инна Хәцъымпха. Адәышра.
Аиҗәажәара 31
Аинар Чытәнаа. *Ажәеинраала ғыцқәа* . 56
Гунда Азынпха. *Ажәабжькәа* 64
Цьамбул Индыгиа. *Ажәеинраалақәа* . . 69

АПСТЫНХА

Инна Ахәашпха. Бгъыц-бгъыц.
Анҗамтәқәа 71

АИҢАГА ҒЫЦҚӘА

Аким Салбиев, Наталиа Куличенко.
Ажәеинраалақәа. Еит. Заира Тхәиҗыкә.
У. Шекспир, Т. Дилан, О. Мандельштам,
Н. Некрасов, К. Кавафис, И. Гиоте,
В. Высоцкий. *Ажәеинраалақәа.*
Еит. Аслан Зантәриа. 107

Диана Адьынцбал. Хәжәлар
адоухатә бака ду рзызчапәз 127
Марина Тәанпха.
Исызныжәуам Ешыра! 132

АТҢААРАДЫРРА

Алина Ачдха. Тьркәтәыла инхо цсхәаа
рыжәлаформақәеи рабипарахьызкәеи
ирызкны 137
Фатима Лакырпха. Тьркәтәыла
икоу цсхәаа ражәахәатә материалкәа
ирызкны 149
Инал Гыцба. Иуа Когониа ипиеса
«Апшатлакә зшәацхәафхаз» атоурыхи
егьырт азтәатәқәеи 161

АПСУАТҢААРА

Валери Бигәаа. Апсуа жәлар
ретнокультуратә специфика «Апсуара».
Асубкультура хада «Апашәркыра»
аилыргара 170

Руслан Қапба. Миха Лакрба – Апсуа
театртә кәзаратцәафы 187

Апремиа ранашьаразы Апсны
ашәкәыфәцәа Реидгыла ирыланахәоит
алитературатә премия 198

ЗАУР КӘАРҶИА

Ажәеинраалақәа

ИСАҶАУЕИТ БЫБЖЫ

Бгылахушәа сацхьатцәкьа –
ИсаҶауеит быбжы.
Ажәеинраала бшацхьатцәкьо, –
ИсаҶауеит быбжы.

Мәакы сықәны сныкәозар –
ИсаҶауеит быбжы.
Афны саины сыказар –
ИсаҶауеит быбжы.

Изсыцрымтцуа иарбану,
Изсышьтои сахьцо?!
Гәыграк сызто ыкамкәа –
Сыткәаны сызго.

Сылағырз сгәы итатцәаны –
ИсаҶауеит быбжы.
Ҷаныказ ҳаилатцәаны –
Итазфыз ауп быбжы.

Неишьа сывам бымпаны,
Уа зегь рыла сжьоуп...
Бара бкынтә, ибымтаны,
Исзынхаз быбжьоуп!

1979 ш.

Кыр сызума, кыр сызхәама,
Исызфыма са сгәы итыхоз?
Ус сынхама, ма исызхама,
Кыр сылшама ус азә ихәоз?

‘Ехәашьа сымам, сыбла зыччом,
Уамашәатцәкьоуп амџа сшықәхаз.
Уи сархәыцуеит, са сгәы артынчуам,
Амитә ыкьоуп сара исыгхаз!..

1982 ш.

Мартаз акәын, җенак ианша,
Ашақә иасит, ижәылт ацша.
Даара гәгәала аҗанарҗы –
Атцла иналнаршәшәеит абҗы.

Иаагьежы-хынхәит зназы,
Нас интәлеит уи хлантцы.
Ацбал шааизгы абон,
Аха адгыл агәра агон!

1984 ш.

БЫҖКАЦСАН

Ус ашышыхәа цәа снатәеит саапсан,
Зегь рзыџра, шыта избоит исзацсам.
Цәгәа сгәы сыхьуеит, быҗкацсан, быҗкацсан –
Иҗшәан амахә абҗы анылацсо агәамсам.

Зных, аҳашагь атцла иналшәеит, ихәацсан.
Аеазныхгы – сатцашыцит быҗкацсан.
Хырцашьа змам рацбал ааины иканацсоит,
Рыдгыл гәакьаҗ рхы нықәтцан дара цсуеит.

1987 ш.

ДАУР НАЧКЪЕБИА

АРЫМА УАФЫ¹

Ароман

(Иацу)

Шьежы ифытцхаз амра злағыз ала, ишшорахоз ҫашьомызт, саргы мшынк сьынтысшыр стаххеит. Амшын сафьинтэауаа егыиуа акэзам, аха даара икэандоуп анырхэа, сзашьтоузеи, игэастап аасгэахэын... Ипхоушь! Дара рзыхэан ипхоуп, аха сара сзыхэан ишыкалара здыруада? Ауаа рацэак рыгэра згом, аха егыаурым знык сынзаалар, ианамузах иаархэо-иааруа бжеихан ишымцу, рхатакэа-гы шамаха мыцла ишеибарку ҫапхьа агэра згашт.

Атакар мацк ианыхеы, агаҫахь снагэагэеит. Сыздыркэоз азэык-ҫыцьяк спылт, урт рахьинтэ зэыкэабаны иаауазгы дубарын. «Амшын даара икэандоуп!» — рфьтцакын зеггы. Ахаан икамлац митэык рбазшэа акэын урт рхэашьа шыказ. Амшын акынза сназаан-за уи шака икэандоу, ипхоу убырскак слымха итыршьхэан, ас еипш амшын кэанда, иара усгы рацэак сгэы зхымыз, аталара стахымхо саакалеит азныказ. Зыршны атра итатэахызтгы, аскак ҳаилаҳары-зушь, мшэан?

Нас сгэы сыпсахит, баф злам аус мыцхэы сымчкэа зақэсырзри хэа сҳасабын.

Сара, сцэеи сыбафи еикэыршоуп хэа сзүхэартэ сыкамзаргы, сызгаша чмазара баапсык сылоушэа ааугэахэратэы, цэгьала исыгуп. Афатэ-ажэтэ иара усгы сазрыцханы скамлацт шамаха, айбашьра алахамтцозар, аха жьык са исымкит, шшак са исықэымлеит. Афарала иказам рхэоит; сакара жэантэ еитцаны изфоггы шакафы ржымы-цхэра иахашшаауазеи, ахэшэ-быгьшэы дара ирыхэом, абартцэыра, афра-ацара пхзык рылнахуеит ауп, хэартара дук рнатом, иагыарааны иубаргы рылахь еикэуп, апстазара хаара-бзаарак ззалам азэ иеипш. «Хутцашьыцуеит, уа ҳауыызандаз, шыыри!» — рхэахуеит санырбалак. «Са сеипш ада шэеигьымхааит!» — шэирак аҳасабала интысхэаа-уеит саргы агэрамгара иарлахэхьоу сгэы. Убарт мыц рымхэозар, бзиарас иалоузеи са сеипш акалара. Алабытэ сафызаха, сеихда сахкьашо, пхэызбак ахааназ лыпсы хаа сылахарц дыкоума, сара хэашабга. Изласылахои, ацигар бгыц еипш стэагоупеи, сахьынзакоу хэыц-хэыц сеимударгы, лыпсы хаа зхьынхалаша иара усгы акгы узыпшаауам. (Хьзымхэа кэдыць Мым ҳакэытдыр еигьуп, избанзар, абратэка ҳаанымгылар, иакэымк ҳамхахэар ауеит, иаазоу апхьаф,

¹ Иацу. Алагамта анын ажурнал «Алашара» № 1, 2025 ш. Аҫыңцааха автор аус адиулеит, ихеиртэааит.

мацкѣа-шьацкѣа цѣарақѣак зхы итацѣгѣоу, апсреиѣантѣараз идим-кыло, ипхашѣацхатѣо атыпѣацѣа ракѣзар, рзамѣа кѣымшьѣшѣкѣа амцапшь ыкѣызтѣо, убри аамтѣаы гызмал блала инеихѣаапшны, цѣфчыфѣхѣа инцѣытѣаччоит...)

Аурагѣы симтѣагѣышьѣеит сара Хазшаз, саагылеижѣтеи уи шыгѣнызгѣоз мацара, абар шыта сыуаѣыбжара стысырѣ егѣсыгым. Скѣаѣгѣыгѣзатѣкѣа сыкам, сышытапѣаѣаза, аха... (Исыдылбалеи, нас, абри Амра рыцѣа сара? Бзиа слымбакаѣа дыкам, лхапсыраз...)

Арахѣ, цасѣхѣан иауашѣа, зжы тамтамуа, зоурагѣы назѣоу — ахакка-лакѣатѣкѣа аластѣом, имѣашѣахуа гѣыкрак шрыцугѣы дара — ахѣса роуп сыгѣ ианаало. Иаакѣацар, зыкѣшамыкѣша ацѣкѣырѣа зыртѣысуа, са ѣызѣа ахлаѣадакѣа нзаашѣкѣала иахѣцаша. Исхашѣыз: убри адагѣы адухѣ иаеигзакѣа зѣазырго.

Цѣызк сымбацкѣан сымѣыхацт сара усгѣы. Ма акы-ѣба ракѣын-даз — меигзарах. Схы ныкѣтѣаны ацѣа сынтаѣахаа сшагаз еипш, инасыкѣапоит. (Атѣых, атѣых... Ушѣамишѣану, ушѣамзанроу, ушѣасиру уара...) Убас, дышшапѣасалха, цѣхѣыс шѣпажѣепак слеипѣхызуан ааскѣа, ауантѣеипштѣкѣа дѣан, сыцсы сзеивымгѣо лшьапкѣа рыбжѣара саныбжѣалк, сыбаѣ рыцѣақѣа, еилапѣытѣтѣарашѣа, «аѣѣа» иаагѣызит. Аха шака дхаази! Лоуразѣоуроу дшьақаркамфѣтын, лара нтѣа...

Аха уи зегѣы — апхыз аѣы, лабѣаба уи лѣыза сылнымиацт макѣана. Цѣоуп, илеипшнысшьѣало егѣаѣыкоуп, Мацаца апѣа днаргыланы, егѣаѣы наскѣазгахѣеит сѣазы аауа, сылапшгѣы срызкѣымгѣо, аха рааигѣа снейртѣа еипш агѣагѣ сзаамырѣшыцт, сшѣоит убасеипш лактак сдырбар хѣа, уи ашьѣахѣ тѣкы зшѣу азѣ лымѣан ақѣлара стѣахымхо.

Сыпхыз анкабагѣы такѣаамтѣа исныруан уи лѣаа ашыра, такѣаамтѣа лжы ататара снапы аштѣақѣа ирымѣан иаанкыланы. Сышлызхѣыцуаз мацара, лацѣааихышьк сзыкамтѣақѣа исыршар акѣхеит.

Икаларушь сара сзыхѣан убас еипш насыпк, лхѣа лакѣымхаргѣы, ма лѣаа зхыскаауа цѣхѣызбак дсықѣшѣо?

Уи амш схылѣа атѣыс тѣаѣмаруа исхызгеит. Сыпхыз икалар зылшо насыпк агѣра снаргеит, уи алабѣаба аастагѣы анырра снаѣеит, схѣыцра иалагѣеит. Диашазар шѣышықѣса дыртѣысны зыдуinei зыпсахыз сабду рыцѣа? Уи иажѣымтѣыѣа ус ихѣалон: «Амитѣ ныстѣызшѣа жѣбоит. Арахѣ исхызгаз зегѣы пхызтѣас имѣасит».

Икалап, апхыз алабѣаба аастагѣы илабѣабазар, избанзар, апхыз ахѣацѣышѣа иаѣызоуп, убас икшѣоит, шыакѣарак улазамкѣан уннажѣуеит. Уи саалтѣны адунеи саныкѣыпшлак, зыгѣра угаша егѣызбом, зегѣы мѣуп, ихытѣхѣаауп, игагоуп, ажѣагѣырѣага икылхуп, цсыпѣхак рылазам.

Ааигѣа цхызла шыхѣтѣылак сыкахуп, азѣа сакын, инеиуаз кѣарак иттѣаны изжѣит. Убаскан ауп азы агѣаматѣкѣа анеилыскаа.

Азѣык-ѣыцѣак испылақѣаз... Цѣоуп, рыхыз-рыжѣла здыруашѣа сыкоуп, аха ргѣаѣа мазѣоуп сара сзы. Ани аѣахѣада, сибацѣпѣхѣаза апс-

шәа картәаны исазхәо, Сталин ихаан ипсы иаитаз — абахта итаир-бааз, Сибрака ихитаз — рацәафуп. Аха уи злаиныпшуа хәа егыкам, икәра мачымкәа ишифахьоугы, дзахәза, даазаза, ихы доуштызар иахьагы пытфок ипсы иаитартә еипш икәф тазза дыкоуп. Иара ихәашәала, даара пату сыкәитдоит. Избанда, җенак, Сталин избахә анцәырига, сара хәмаршақә Сталин иаамчыдаха егырт зегы атцәы нархьысшыт, иахьа уи дышхагу, иигәагыз згәагыша азәы данхаз-камшәа, хусқәа шпатыкьхо наццаны.

Уи ауаф дшыкалаз атәы хәашәа сзатом. Атцла фа иаалыркьаны ишәтыкакачхар еипш, ихы-иҗы ианпыккала ианыз акачырақәа, азәы ауантә нрыкәишьызшәа, ишанытра иаакалеит. Иҗараантә ихы-иҗы нарылызбааит. Убриаахыс сааибаны, мазак хабжьоушәа, егырт злахәым дыррак хайднакылоушәа дынпышәырччалоит. Саргы ипышәырчча схатә пышәырччарала инатаскуеит. Иаргы игәы ахәша ныкәыршыызшәа даакалоит, ипышәырчча азырхакәа жәақәакгы нациттар итахны иҗы неихцоит. Саргы, ажәа ара ишмы-цхәу, жәала ишырхәашьтәым, ишырмариатәым «хамәза» ирдыруа, хапыцла изықәлашыцаз иҗы тәшәашәара жәа лашьцак нтыбгаанза, спышәырчча ибла хнакуа иҗарлашаны, снаидкьоит. Иаргы, иажәа лыпшаах ибыз ақәцәахь изымҗеикәа нак инаихәлашәоит, аха ипышәырчча иахагы иҗыркьара тәшәашәа еитцнахуеит, саргы санхьацшлак, исаса мацара изынханы, дгазаза дышгылоу збоит. «Дыбыргатәым ханцәахәы!» — изысыцхауеит гәаныла; иаргы, сҗымтра цатцгәыс иамоу еилкааны, ахәгы харакны ишьо, исатей-куашәа сахауеит: «Дыбыргатәым! Дыбыргатәым!»

Зыхшыф зыламыс иацызфаз алыг, алыгажә. Убас егыасхәеит җенак, дысҗагәыбызгуа, «гәаартыла хәицәажәар» цәгы имбо дансыдхала. Днеихашәы дцеит, дцәышхеит, шыакәарак иламкәа. Жәак мхәазакәа, ар ишьтоушәа дыццакы-ццакуа анаара днаҗалеит. Абжьаапны аамта рацәа зыкәирзуаз, хыцъара-цшыцъара даатгыланы ипсы ахьевигоз, абри схәонатцы игәашә дадгылахьан. Еитәх днасыпшың, иашта дынтапка дцеит. Уиаахыс схәцәа дышныкәыпшлак, алаапк ибазшәа, ганха иеаитон. Сидызцалазеи саргы тахмадак, аха сара ус здыруеит: сызлакам ала ауаа схы дсырбоит, дара ргәы ишақәшәаша ала сныкәоит, даргы уи акәу цышъаны, зны-зынла убас гәтыгыҗәаала исацәажәалоит, убас еипш игәхыршәагоу рымазақәак срыладырп-шуеит, шакантә сгәы еиласхьоузеи.

Ауафы игәала, ихьаа зейхәаша ускак ирацәафны имазам, икалап зынзаск имазамзаргы, имоушәа баша игәы иаанагозар, ихы ижьозар — уи изеигәыгтәым ак шакәу, ишызтахысроу анеиликаауа.

Убри акынтә са сеипш ауафы игәата здыруа дыказам. Икалап, сыхәнацәа еиха маза рытцазар сара сзы, ауаа раастә. Рыбла сын-хыпшылт — уи азхоуп схәом, аха рсаса шынеихпаз еипш акгы рзытцәахуам сара скынтә. Ауафы иихәо адагы, шака дараргамозеи

ибжбы, шака дыхнатузеи... Абарткэа рнафсгы, ауафы иацэажэашья, изнеишья удыруазароуп, ауафы икэнаго ацапха узизыпшаар, иараз-нак даауртуеит. Хагеимшхара ианаауртлак иубо! Аха хара узцари, уфныткка улапш урхар, уи затцэык азымхои, уара узакэу, иугтрагэоу, иугтражью уа уакара издыруада. Мап, уара убзироуп, ухьыртцэатцэоуп, иааухэо, иааухэыцуа, иаакаутцо зегы цкьоуп, иламысуп, азэ изыхэан цэгъарак ахаангы ухы-угэы итамшэацт, азэ иакэымла уизымхэы-цыцт, зегы... ишрыкэнаго урзыкоуп — иагъеитцамкэа, иагъеихамкэа. Ишрыкэнаго? Иками, нас, асаркья ианыпшыланы рхы акэымкэан, излаказам блахкыгак збо. Уи асаркья акэзам изхароу, ирхагылоу рыбакаэа роуп. Икалап, аратцэкья зынзаскгы акгы рхарамзар, ус иркакэшыоуп, уи азы гэыбган рытатэым.

Убарт зегы уара мыц зымхэо асаркья урзафизоуп. Жэала иумхэазаргы. Изатахи жэала ахэара, шака ирацэои ауафы иимхэо. Иара изы ихадоу, ипсы зыгхэароу ауп абжъяапны иимхэо, уи убас играцгэаны, игэы атдан цъара итцэахны имоуп, ипсы иахирзаара акэым, ихы ианеимхэоггы мачым. Ааи, уфы иаатыхны иумхэар-гы, досу изыпсакэоу ахьудыруа азхоуп уара узы. Шамаха имаатуа дыказам, амала, ацапха узыпшаар.

Уажэраанза сызфыз алыгажэ итэы мариан. Аштэе атахмадацэа анеизалак, саргы снарыдтэалалон, угы схэычы схэом, сду схэом, аамта сымажбуп. Агэфыгърагы анацлалак, суада схы сзыонакуам, адэныка исыхоит сгэы, ухагы гэырахатла сыцэартэ еипш ауаа эа ргазarak, эа рыбамаккэрак ала сгэы шшак ныкэысшыр ауп.

Дарбанызаалакгы азэгы ицэгъа схэар стэхым — Анцэа сибоит! — аха иаугэышьом. Изхарада? Ацэгъа зуз ихата хъаас имазам, ииуз ацэгъа ишмазоу инхар итахуп, уара уи ииуз ацэгъа атэы анухэа — ус анакэха, аиашахата уанавамгыла, — гас ушьтихуеит. Ифефы иузхэар бзиагэышьоуп, аха ускан зегы урылтцыр акэхоит, уи сара цэгъа ишы-сымбоуггы — сыздыруа, издыруа зегы срылтцыр; еихагы еигъхон азэгы сахыизымдыруа, азэгы дахысзымдыруа цъара снаган сыка-зар. Азатцэра? Уи ахаангы сацэымшэацт, избанзар, ауафы еснагъ дзатцэуп, данзатцэу ауп дануафуггы, дануафха дзатцэызароуп, ухагъ мфэа имазам, ххы хжъарым.

Аха азатцэра хэа абжъяапны хазфэу — уажэны ухы уамыхэо уаныка-лалак, зык узыржэуа данумам ауп. Иларкэны, адгыл еиуатэны, ауа-фы ибзазара затцэык иадхэаланы хэхэапшуеит. Уара, шэаазырфеишь, агэеилымгакэа! Уаха назтахым, ркэацашья змам, уцахны уфазхэо, иблахкыгоу, инымтцэо азатцэра шэацхьяка ианышьтоу, шэара шэаа-лаган, «зык хзыржэыша», «жэак хазхэаша», «хгэы кэзтцаша» хэа шэыгерыцхатэны, уажэы-уашьтан фэахэырак змазамкэа имфасша еимгеимцарак шэахынхаланы ишэкуп. Ижэдыруандаз, шыри, шака шэыччархэу, шака шэрыцхакэоу! Мышкызны, шэгэатцэакэа

анеилыслак, шәхы шәацәыпхашьашт, шәызхьынхалоу атәицгы наќ иноушәыжып, атцхгы шәнахәлабга шәцап. Усгы шәцарц шәыкоуп шәнахәлабга, аха ускан — мчыла, уажәы — хатәгәапхарала! «Мчылеи» «хатәгәапхаралеи» шаќа рыбжәоу, шаќа еиоырго, ауаоы иахатыр шаќа ишьтырхыр ма иладырќәыр рылшо ззеилымкаауа ахыбжақәа — харќәатцып, урт ртәы хазуп.

Ааи, цәгъа избом срылтцыр, зегъы срылтцыр, аха, срыцхаразы, уи қалашъа змам усуп. Ишәымбои, абри сгәылатцәкы сызилтцуам. Арахъ узлаилымтцыша хәа акгы далақаны дыќам. Имхәыцзакәа крызфо дреиуоуп. Цоуп, макъаназ дтәар дзымгыло аќынза дымнеицт, аха икапан шииааиуа ала, шықәсқәак роуп изынхаз, нас, ишырхәо еипш, дахътәо дзымгыло дќалоит... Ас, шамаха, уаха налымшо иаацсаз, ма ачымазао баацс изоуп изырхәо. Аригы икапан мыцхәы уаха наилымшо дараацсеит, дагъарчмазаоит...

Срылтцырц азыхәан сықәтцроуп, азәгы сахьизымдыруа, азәгы дахьысымдыруа цъара. Схы итамшәац цъышәшьома. Акырынтә. Аха сабацои? Ишцатәу здыруеит, сахьцара сыздыруам. Ацсуаа хамоақәа ркит, уаақәацар руам. Австралия бзиан: ихароуп. Аргентинагы ааигәам. Ма Австралия, ма Аргентина. Аладахъ, аладахъ...

Сгазарала, Амра иласымхәеи абартқәа зегъы. Сгазарала акәым, аха аоы иснархәеит, аоы еипш убз пзыртло иќои. «Нартаа» дызгеит креицахфарц. Ноиабр антцәамтаз акәын, Акәа иахагылоу ашьхақәа макъана ицәхәыќъантазын, аха рнаоc иќақәаз иќәашкакараза асы рықәнаухъан. Урт ирфәытцуаз ахьшәашәара мчы амамызт, ҳа хќынза иаазартә еипш: араќа амшын алпхынрак еизнагоз апхарра апшахәа иқәын; аха мацк улапш рыдурхалар урт ахара иказказуаз ашьха зышқәа, уарыхьташыуашәа убо уалагон — убасќак иуныруан, ибыбышза ихызфоз асы мрәшәахәацк иазмырқәацо, еимгәатцааны ишырқәжыу.

Аха, ус схәеит хәа, шыыбжыгәы иахысхъан, ашьхақәа ирфәытцуаз ахьшәашәара мац-мац иахныруа иалагахъан.

Цхәыс еинаалак хаматц луан, ирлас илырхиеит аишәа: абыста, аќәйд, артәы, ашәеилатца, ашәырфәа, ажьтцаа, о-цаҗлыкак «Ауадҳара», ачашә, ацсуа уатка — сара сзы, афеиқәатцәа — Амра лзы. «Ихьшәашәарахоит, арпхага хтахуп». — «Бзиоуп, аха сара афоуп изжәуа».

Акрыфарафәы зыцсы изазымиааиуа дарбанызаалакгы сгәы ихым, апцхәыс лакәзар — иакәымк қалтцәзшәа, иаразнак сгәы налыхшәоит. Амра урт дреиуамызт, уимоу атцыс еипш ихәыццәан лҗахрақәа, зны-зынла илымтцагылаз афатә ус баша днахыкәлас-аахыкәласуан ауп. Амла дакуамызт хәа акәзам, амла дакы, дамк — убас илқазшьан: дызфәызаалакгы, акы — дыццакзомызт, иоҗахаз — абыржәы лбыста аҗахра рацәак даламкысзакәа ишынлыжыыз еипш, уск атцыхәтәан-нынза иналыгзомызт, лгәы ахшәаны мҗабжара иаанлыжыуан; лыфашьагы ус акәын ишықаз.

Анцәа улцха хат хәа иныскылт; ажьагь уатка цьбарацәан, сьыркы аблит.

Амрагы:

— Анцәа улцха хат! — лхәан, днафыхәеит.

Цәажәарак ахы ктәуп, ас хәабба-хәаббаза ханбанзеидтәалазаауеи. Аха сызлалагаша егъааиуам схәфы. Хзыгәтылаку аамта шцац ицоит, есааира хәара иацәзаны хәкәра еимгеимцарақәак нахаршәуа. Иаахәкәыршан итәоу зегъы еилахоуп, акака ирфәуп: ицәажәоит, крырфоит, иччоит уажәы-уажәы, зны-зынлагъы ирызгәамтазакәа рыбжькәагъы нхадырззалоит, даеазәы дынкахәыцуа, илацш кыд-халашәа дтәоуп (абас инкахәыцуа синиеит, шәазызарак самхәа-накуеит, избанзар, рыцхарак иакәшәаз иакәушәа дызбоит). Цәка апшахәа цштәы рацәала еилацсоу ацъар авоуп, ишьқыруа, инеилыс-фәилысуа, хьаак, гәырфәак змам реипш рәыкатцаны: амра кахха ирхапхоит, ажәфәангъы цстхәацк хыршәлам, убаскак ицқыоуп, улацш адурхалацәар, икалп улашәхар. Саарыцашьыцит азныказ, убарт срыларшәындаз, шьыри, аастгәахәт; аха нас, досу рфәипш шымазоу анысгәалашәа, сәааикәыскын, гәаныла ус нарышьтасхәеит: «Иахьа шәгәыргәоит, уатцәы шәзыкәшәараны шәыкоу ауп иухәаша...» Ргәагскны акәзам, цәгъара рыдыскылом, аха абасаан — ауафы ихы-игәы анихаштәуа — шәартара дук иаифижьуашәа збоит.

Амра тынч акрыфара дафын, дызфыз крыфароуп узазхәозар: хкы-хкыла хәцхәа икәгылаз афатәкәа ус баша ргәама лбоз цьушьарын. Илгәацхоу илгәамцхоу лфәацшыларәа иуанахәомызт; еихагъы ииашахоит, илзеипшын ххәар.

Итахаз рзы иааныскылт. Бзы иадыргахьоу ажәала сцәажәар стыхымызт, сацәыпхашьон: «Иахьыкоу иагымзааит Апсны зхы акәызтцаз хашьцәа, хәхәшьцәа! Хьтәы нбанла рыхьзкәа хтоурых ианылоит! Апсны ыканатцы, хәжәлар ыканатцы хаштра рыкәым! Мышкызны ханнеиуа хәцскәа еикәшәо Анцәа ихәааит!...» Цоуп, абарт ажәақәагъы угәы акынтәи иаауазар ауеит, угәи улагырзи еилатцәо иухәазар, аха, фәапыцла уахьейытам акнытә, егырт акырынтә рыбз ицыргахьоу ажәала уцәажәар акәхеит.

Убри акнытә:

— Итахаз рзы! — схәан, итасырцәит.

Шака ииашахозеи, жәак мхәазақәаны иаанахкылозтгъы абри аныхәәфә. Чароума, цсхәроума, ус ныхәамшк азгәартоума — итәоу зегъы ратцәақәа инырфәахон, алушәак иаатынчрахоит; ихәатәу, ма ирхәарц иртаху гәаныла ихәаны, убастцәкьа фымт инарфыхәаны иныкәдыргылоит. Егъа жәа ухәаргъы, фымтрала иухәо еснагь еихәуп: митәуп уи ацәа итанагзо — афымтра; рацәак хәатә анумам ауп ианшьардахо уажәақәа.

Амра уи зегъы лзеилымкаауа даукахыз, еилылкаауан, дагьадылон.

Убри акнытә:

— Итахаз рзы! — лхәан, днафыхәеит.

Убаскан исгәалашәеит, сыкәтцны сцарц шыстаху, егыласхәеит.

— Уцсадгьыл нужьырцу?

Ацсадгьыл, ацсадгьыл... Уцсадгьыл анцса ианылфыха, уахьынхаланы акра иацсоума? Цьарак укәнамыргыло ианушьтоу, уцсахы анеибанаркуа — абаскафык агәлымфқәа хәхьачхауа акнытә, убарт агәлымфқәа рнапала уанәхәеуа.

Зны уи азыхәан схы самейгзеит, сейкәхәеит ауп акәымзар — сышцы иазыфыз ахызатә фашьейт, ибрит, зымфа, Зибнака интәшәкәеит; сыетцәхә кыздарын: егъа сәазыскзаргьы, икыдшәаны ижжаза хлантцы имлейт, ишкыдыц икыдын; сымфа снарбаларц азоума, даеак азоума — идыр уара шыта.

Амра дгазоуп ухәар, дрыцхауп. Аилкаара лымоуп. Ауаа еицынхарц, еибачхарц, уажә ишеихәлаччо, иааитасны рыхәдацәакәа тибамкаарц азыхәан еикәышахатны ирыдыркылаз ацкарақәа знык иадамзаргьы агәыфбара лыздмыртцысыцт — сахьлыхәапшуа ала. Убриазы акәхап абаскак дызрымәншәалоу — дымхәыцзакәа иахьлыдылкылаз. Диашазаргьы здырхуада. Угәтынчра нкабарц утахымзар, зегь икартцо катцала. Егъыс — абз уадыргоит, уркакоит, ушеибгоу улбаардоит...

Хәхьнеиуаз уамашәа исныруан иаасыкәыршаны имфацысуаз зегьы; хазы икамкәаны, сара сгәы акынтәи иаауазшәа, сара сакәушәа урт зегьы еиғзырцауа, абратцәка, абри атыцан еизганы, хтак еицдатыршәуа изырцәажәаз: иныцтакшәа игоз амшын абжьы, макъана еихсығьырц згәы итамыз ацбар ршыкьыбжь, амш ахәларахь афанынаха зытауларәа зцәызыз, еитцалаз, зцәа зығәтазыгъаз ажәфәан... Еихаракгьы лара: Амра. Дааигәан, аха дагьыхаран. Дзызхәыцуаз ахьысзымдыруаз акәхап. Дзызхәыцуаз, сара сзызхәыцуаз еицш, хәашьа шамамызтгьы. Сфашьозар? Сара сзызхәыцуа хәашьа амазам (иаанаго: иухәарц уалагар, митә аамта акәурзуеит, цъара-цъара ажәакәагьы узымхар алшоит), аха лара уажә лыхшыф итагьежьуа, «фынтә фба икалоит цшьба» еицш имариазар?

Слазцаарымашь? Мап, иатахзам. Ауадаф даластцоит — аиашәа лхәарц лтаххар, илтахымхар — амц лсырхәоит, ма иакәфылтуам. Днеилааит лхатә тахрала, дсырблакьарым, апышәара дахсырсрым, ирыцыстдарым хәизааигәазтәуа ассамыссақәа рхыпхьазара: зығены рапхьаза акәны фажәак анеибәххәаз инаркны урт ирыцтцо хәаиуеит; егърылымшошәа, хырфаа зтатәым ракәушәа иубо абызкатаха арахәыц пақәа хәрцаххейт, қәацашьа хәмазам.

Уи иаанагом — хымпада хәйбагароуп; аха иахьарнахыс ахааназ хәипыртыргьы, аамтак сыцстазаара далагьаны даанхоит, саргьы лыцстазаара салагьаны сшаанхо еицш (ус схәыцыр стахуп).

Мратәшәара тьблауан, ссиршәа ипшзан; иузхымго уи апшзара соуразоуроу хьаала снытнәртәаит, сыхәламшәа акы инытцнакан, сылабжышқәа нхыддылт. «Ишцассиру апстазаара, иузхымго хьаа-

гәырфаны ишдасызкашәеи сара уи...» — интысхәаит сгәы, сыгә рыцха.

«Ас ашәацшь анкацшьу, амш бзиа иазхәоуп». — «Икалап...» — «Егъаумхәан, зынрами шыта, иааихәласыр асгъы леир алшоит». — «Бзиа избоит асы. Схәычра сгәаланаршәоит». — «Ахәычра еигъу икои! Назаза инхажьыз ацъанат...»

Хатала сара схәычра шыбжъаанзагъы игәхъаасымгацт. Бахтоуп ахәычра: зегъы рнапы уаныцшылоит, ухатәы хәа егъуызбom, умчыдоуп. Цъоукы ихъааргоит, хнырхәышыа амамкәа иахъцагәышыаз. Амра лфызцәа. Аха Амра еакуп илзырхәаз, лхатагъы цкъа еилкааны илымамзаргъы... «Ахәычы, ахшаа!» Ахәса зегъы реицш, ахшаа дизгәышыуеит: иблахкыгоу насыц дуззак аицш лыгратшаа дзыцшуп, зегъы-зегъы ртыцкәа рфы инаганы изыргыло, лара лхата дшыкатцәкоу, дшыцхызым агәра лзырго, адунеи ақәзаара иацу ахъааи анасыци лгәафы иузеикәымго еилазыртцәо. Ианамузах, сара сакәзааит «изхароу»: иахъа-уатцәы иахыцо лоуп, нас — цсраенынза азатцәра, акармыцра, ахцәымгра. Иахъа лцәа иалоу лхаара-бзаара нымхкәа ианаанха... афы, иагъа ибзиазаргъы, ианаамтоу иумжәыр, ишнеи-шнеиуа итцәытцәуеит...

Сара агаза! Ибзиахәза еилкааны илыман изхылхәоз, Фреид ара дмыцхәын. Лыхдырра лашәы илфәанамгалеит урт ажәакәа, ишәан-изан, ихәыцны ихәан: сыгәтатара дақәгәыцуан. Хнырхәышыа змам зхәычра иазхъаауа, ицәа иалтцыз атцеи ихәычра далагәырғар амуеи, убри алагъы ихъаагара химеуеи — иааихтәаны, мфә кьәфла. Еигъу уафы имхәыцзацт. Зхы зтәу дарбанызаалакгъы ари, бипара рацәала ипышәоу амфә, мап ацәикуам. «Узақәшахатымхари, сара иахъагъы сыхиоуп!»

Аха Амра ихадоу, даара ихадоу акы ләфлыжыт: сара зегъы среицшзам, сара схазуп, сара схәычра шыбжъаанзагъы игәхъаасымгацт, уимоу зны сшыхәычыз анысгәалашәалак, сцәа сынтәзызоит: ицъасшьоит сеибганы сахьалтцыз; хәарада, Анцәа хәа зызбахә рхәало ибзоурагәышыоуп уи... дыказар уи Анцәа... Анцәа дыказазаргъы, чыдала сара сзаликаари, иара иахъ исымоу агәынамзаракәа жәпакы изымдыруа даукаху, урт затцәык азымхои, блатцыхәала дсыхәацшларц азыхәан. Блатцыхәала дсыхәацшларц, сахьырхәразы ани иацитцаз аетцәакәа зхацхо сымфәгъы ирхъантарц. Дыкамзар — машәыр усуп зегъы, азәгъы ибзоуразам, схәычра сеибганы сахьалтцыз, сангъы сабгъы уахъ инахыцхъазаланы.

Хәивагыланы, алашыцара есаaira изхытцәоз ақалақь халаланы хнеиуан. Амфәдуқәа зырлашоз афонарқәа иткәица ицхон, жәа-метрак рнафс уапхъа инеиуа дузеилыргомызт.

Уафцсык имбо, имахауа ицоит сара сыцстазара. Схатә цстазара — ус ами ишаххәало; избанзар, агәра ганы хәкоуп: машәыршақә

зны иханашьахаз — хан лымгэарта тылашыцаа аёынтэ алашарахь ханцэыртцуаз — хапсы хара хауп изтэу, хара затцёык, уаха азэгьы. Ус уанхэыц, ухы уахамышшаан, цьым! Аха «уафцсык имбо, имахауа» хэа сызёу уи акэзами иаанаго? Уи ауп, аиаша утахызар.

Аха схы сахашшааны, игэынганы акэзам уи шысхэаз; сара икоу схэеит: сзатцёуп, уаха царта сымамкэа.

Еицёоу икои — ухалазатцэ адунеи уаныкэхо. (Абригьы схазы акэзам изысхэо, сеилышэкаа...) Сан ақалақ ахь даназга, шыкэ-сыкгы дымнеит; хэоны-хгэара, хца-хбоура ртэы лқьышэ псадакэа ишрыкэкыз днытцыкэкэа дцеит. Илымуит ақытахь сиасыр: «Атцара зутаз ақытаё ахэынцэа укэахаларц аума? Ашыыццэа ргэырпса ка-умтцан. Сара макьана схы сахэартэ сыкоуп. Схы самыххэо саныкалалак, нас иаабап. Уаанза уеиха, лахтыра ахьыкоу ақалақ ауп. Насгы, уара ақыта уазыманшэалазам, аратэи ацабаа улшом, уацёыхьахьеит...»

Лхы дамышхэо даныкала, сара уахь снейны слыдтэалар злалтахымыз ала, мап лзымкит, дсыцааит. Аха зыгены даазгаз инаркны лгэы рахэымхеит, дыхтаркит ачымазаракэа.

Хақымцэакэак дыдсырбашэа зуит, исылшоз ахэычала; еибыхэаны иказшэа, егылыхьзом рхэеит дара зегьы еицёакны, арахь лпынтца укыр лыпс хэычы налыхшэо дыкоуп. Илыхьтёкьаз здыруаз саразэк сакэын; аха сызлалыхэоз хэа егыкэмызт: лызатцэра злапырысхуази, егьа жэа кэанда рацэа лыгысмырхаргы.

Уажэы сан лтэы аанхажьып, уи ианаамтоу сазыхынхэуеит, саб итэгьы наццаны — афыцагы сгэы итымтцэо ицоуп, сымфакэа зегьы ршэахаит, рыцэцашьа сымазам; сызёыз насыззап.

Сыжэла-сыхьз, сахыз-сахьаазаз, ажэакала, схы-стцыхэа ара ихэатэуп хэа сыкам, макьана иаамтам. Са сышэкэыффым, нас, уи иатаху акыбаф сатэамшьахеит, аха сылшара хэычы схы иархэаны сызёу абарт санцамтакэа, иахьа-уатцэы акэымхаргы, са сышьтахь шыкэс-кэак рнафс, издыруада, ашэышыкэсқэагы бжбалар, азэы машэыршақэ ипыхьашэаны дрыпцхар — сымпцсыз иафызоуп. Сымпцсыз? Схы сжэозар? Знык упсы анухьтц, учышэрақэа азэы дрыпцхьа-дырмыпцхьа иузалои, иуцлом, иугхом?

Исыздыруам; аха ус шакэугьы, уажэнатэ иазхэыцтэуп, икатцатэу урт мызырц азыхэан. Сара шыта ажэрахь исырхагэышьеит схы, санызкылохэагы мыч ыказам; уантэи апсрагы митэык бжэоума, шыаёакэак рами, нас сызкэгэыгуа хэа исымои сара; пцхэыс дааганы хылтц-пылтц дзауа сиеипшым, убри акнытэ зыгэра угаша уафцсык сишьталароуп. «Зыгэра угаша» иаанаго уи ауп, санцамтакэа инапаёы ишиоуз еипш ирмыпцхэо, срыпцхьандаз хэагы гэахэара змауа, уимоу дшырмыпцхэо ала ажэа ситароуп — истахым сыздыруаз, сызбахьаз, сзахахьаз азэы дапцхар. Уи сыпцшрей-ссахьей, сказшьей, сыбжьи, анапццэа исзырхэози ддырфашьар аеит, сыканатцы сзакэытцёказ изеилкаазом; дапцхароуп ахаан сызбахэ змахац, зны адунеи сшыкэыз

атэы зыцхызгы иаламшэац: аназаза кыс сывамкэа, сыроашыамкэа сазынхар стахуп.

Аха «зыгэра угаша» ицшаара уадафуп; егъазундазгы, усеипш азэ-гы схафэ дмааит, убри акнытэ ари амфа сара сзы икуп, анылашыа сывам.

Архив? Зегы иреигъымзи архив афэ ишытаутцар, абас шэышыкэса рышытахь ицэыргазарц фхэарас иарбаны. Аха архив знык ирбылхьейт, еазныкгы ишырымбылуа агэра злаугари. Агэра злаугари, — цасейпш агак дхақымларгы, — цхьака, апсуаа хтэы зхэо зегы апырихырц иашытоу, Герострат ифыза мзышэак дшымгыло; ускан санцамтақэа шынейбакэу амца иалабылуейт, ахаан азыхэангы рышыақэыргылашыа зыкалом. (Ани, «анапылафырақэа былзом» хэа ирхэахыоу мцызар калап.)

Зегы иреигу — ахахэ тапканы ианыстцар, нас иахыхаракыроу цыара, еигуп ашыхарахь, анышэ итцастцар — угы ахауа аеапсахуейт, ипхаррахараны икоуп, амшын хытцны алакаырақэа хнафойт. Убас ахахэ, ма антцыра ду змоу аиха, апыр ирынтцаны исжыр, такэаамта рышытахь, жэахэарада, иаапшуейт. Икалап, уажэтэй ауаатэыфса адунеи ианызааны миллион шыкэса рышытахь еа уаатэыфсак адгыл икэнагалар. Урт хара зынзаск ихаипшымзар алшойт, аха даргы зыхшыф шэхыоу азэ роуп, апхыашыа, афышыа рцахьейт; нас убарт, иахыа ухафэ иузаамго цыашыахэқэак, ибгыатуа анышэ ишытцоу — фнык дыргылойт, мфак рчафойт, амаден иашытоуп — сфырақэа нарымцыхыашэойт. Убыс калар алшойт, иахыатэй хаамта, иахыатэй ауаатэыфса рыцкар зыцкару, ртэы зхэо егнымхазар, абарт сара счышэрақэа раамчыдахаз. Ус анакэха, сыдтца гэгэоуп, сажэа сразароуп, исхэарц истаху зегы убас ихэатэуп, миллион шыкэса рышытахь иапхыаз иахыатэй ауафэ дгэылыртэааны дибартэй еипш, ичыдарақэа, ибзиарақэа, икыахэрақэа акгы мзакэан. Сара атоурых селазгалом, схатэй мацара ауп сызфэу, еакы сахынхалар, исцэеимпыр алшойт.

Ажэакала, иазхэыцтэуп аиха — егъаумхэан, ахахэ аиныстцап хэа уалагар акыр уаруадафыр алшойт, аамтагы агойт, ахахэгы мац атахума — еивтарцсаны нбанссала иузантцом; насгы ахахэ цфыр алшойт, ихэашхэашар. Хымпада, сара сус азы аиха еигуп — иазхэыцтэуп иахыкасто, изсыркатцо. Абрагы агэрага дыстахуп! (Ицьюушыаша, уахынатцыслакгы даеазэ ида цсыхэа умазам, абри уафэ ибахыоу!) Ианамузах, схата салагап хэа сыкоуп. Аха уи сапхыакатэй усуп, уажэы сызфэу знык салгапи. (Хэарада, зегы иреигын газетк ма журналк исзантцар, изаманакон — хаз шэкэны итсыжыр. Ускан Апсны иаакоу абиблиотекақэа зегы ироуан, архив афгы икалон. Аха... уафцсык макъана ибар стахым, нас, нас, миллион шыкэса рышытахь, саныкэзаалак, гэыргз-шашэаз еипш саныбжыазлак.)

Сыпстазара угы уафцсык имбо, имахауа имфасуейт, аха зны-зынла убас истахуп — иниякыа ицар; «иниякыа» ами — ирлас-

ны, улацш ахымзо, ахыкэаалеипш. Рласышьас иамои? Акгы...
Мап, иамоуп: җмырҗа, җмырба җаутар, уцстазара иузгэамтазакэа
инумпытцабоит. Җмырҗас, җырдагэас иҗоу убри ауп, есены, иаашар
хэлаанза, ушынеибакэу ухы ухазырштыша уск уаҗызар. Гэырҗак,
хэаак, гэырҗарак, гэыграк умцан иҗэумыжылан. Урт шыацхэақэоуп,
знык урҗашэар убас уеицаркуеит, уара уара уакэзамшэа. Уимоу азэы
игэыбылра укыргы ауеит, уи акэхоит утахарагы: ухы мап ацэктэыс
иуоуеит.

Аха уара иутахым уи. Уара иутаху — иухыуа зегы ула шаапшуа
иухыыр. Убри аҗнытэ сара ататын, арыжэтэ, егырт арҗышыгақэа
мап рцэыскит. Сыблақэа шаапшуа!

Уи ауп ауаҗы шамаха дзышытоугы: ихы злаихаирштыша, иахыан-
загы илшақэахыоу зегь зыхкыо — абри аус аҗы айхызара бзиақэа
имоуп азоуп.

Иҗоуп еимгеимцарак аҗнытқала ари аус атыц иҗэызтцо — ашаха
ухэда инахауршэыр. (Ашаха схэеит хэа, ашаха уажэ имодазам, амо-
да цахэеит: асқатэи хы тзыркыо бцар хнапаҗы ианыҗоу, иабатэи
шахоу; насгы, ашаха уаргэакуеит, ахы цахэцахэ еимгеимцараказ
уеихэнацэоит.) Аминутаз уиазаауеит, ахыкэаалеипш ииниакыоит
уцстазаара, ахааназы ухы ухаштуеит.

Акырынтэ сазхэыцхэеит сара абри. Инартцауланы сазхэыцхэеит.
Агэра згоит: макыана уаҗцсык дшазымхэыцыц еипш инартцауланы.
Аха уеизгы схэыцра атцкар аҗынза сзымназеит, сзымышытуа акы
насцырахауеит, инагзаны азхэыцха санаразом.

Иара ацсра ахата акэхап испырахауа, избанзар, Аарцэы — Нарцэы
акгы сзаххэаауам, уацбал унапы уанкны уахь удэықэнагалаанза
убригы хшыҗла уеагэылаурхалар шалшо макыана агэра шызгоугы,
– Аарцэы ишоу зегы убас ишоуп, җхэарак-җхэарак рымоуп, ишэы-
ма, имшэыма, иартума, ипероума — зегь акоуп, рыҗхэара анааилак
иҗшэоит, ус анакэха — амҗа наза азэгы, акгы иркэашым, ацсра
азхэыцрагы уахь иналатцаны. Егьаумхэан, ахэыцра ацстазаара
иатэуп, иҗам уаназхэыцуагы иҗоу ауп ушыап аштца итцагэгэо; наҗ
иурхоит улацш акэымзар, уахынтэи арахь иузырхом. Убри аҗнытэ
ацсра шмазоу иаанхоит, уи амаза атцыхра илшом ауаҗы; ацсра иаз-
кны иааихэахыоу зегы, шамахамзар, уи ацэаара хнахьдырцшуеит
ауп, ахата рызцэыргом.

Аха уи цыеи дыннакылап, иахыагы ихы аҗыцэра даҗуп.

Абыржэы схы иташэеит даҗакгы.

Ухшыҗ аҗы машэыршақэ егьааизом ххэар амуеи. Иамузозаргы,
хаиқэышахатны уажэазы убас ишыақэхаргылап, нас, шыаҗа-шыаҗа
хнаскыо, хажыкылнаго аабап. Халагап. Машэыршақэ имааиуазар,
иҗам уаззхэом, тыц амам уаззхэом, калашыа амам уаззхэом; убла
иамбозаргы, уашыталаны ахаан иузымпшаауазаргы, цыара иҗоуп,
избанзар — ухшыҗ аҗы иааит. Ари иаанаго — ухшыҗ ала аҗцэырна-

геит, ма — ухшыџ ицэырнагеит.

Иалшарушь, нас, ухшыџ икам, иказам, калашья змам азхэыцра? Хгэафэышра иханахэоит: мап, иалшом. (Анцэаггы убас акэзар ауафы ихафэы дшааиз? Ма игэы дташэоу? Сеидру...)

Шьта апсреи абзарей злеипшым атэы халацэажэап... Мап, уажэазы иазхоит, еазных — саапсоуп.

Сзыркаразггы мазам: ауаа. Иахья шакафы срацэажэаз, шакафы збаз, шакафы срызхэыцыз — хэашья амоума. Уажэы сышьтракэла-ны абарткэа зеггы сгэаласыршэо салагар — уаха сызмыцэеит ауп. Иабастаху. Абри аминутаз исызхэыцуа, сызгэалашэо уафцсык дыкэымзар ауеит адунеи. Амра? Амра шьта «дташэахэеит» — ацэа далoup, пхызла слымбозар — уиггы алымшой, — сылгэалашэартэ, дсызхэыцыртэ дыкам.

Деилахэа-деилаца, уахыхэапшуа, Апсны антытэтэи цэоуп икэну — дкэашцэоуп, такэаамта фадахьтэи (аибашьраан дыкэтцны дышцаз нахыс Москва дамоуп) амра цсыда шихапхоз фашьом; уааитцашьы-цырн. Ипшышьаггы ари апшахэа иавоу шьардафы рыпшышьа еипшым — итынчцэоуп, ишакьшакьом, амашэыр цшатлакэтцас иабантэикылкьаришь хэа агэеанызаара атцэтэахым.

Азныказы, амацэыс сысызшэа, махашьяхала сдысит, шыафак сзыкамтцо, амцашоураггы насфыкэлеит: зыпсра збаша сцэаныр-ракэак сымч дырхом, ианакэым тацкэымкэаны иаасызцэыртцны рхы сындатырцоит... Исшэу-исхоу ухэа сшеибытакэоу анысгэалашэа. Иара — дцырцыруа, икьяф тацца, сапхья дгылоуп, сара — срыцхахэха, сламгэа тафахэа иапхья сгылоуп. Аха зегь иреицэоу — исныруеит апышэырччаггы шысфыкэлаз, уиггы исхымхэыцуа еа цэаныррак: рапхья уназыкэшэаз зеггы, еилых дук камтцакэа, рфаччара, рфа-гэыбзыгра; аха уи лымшароуп (акьиара лымшароуп — ус акэза-ми?) — апышэырчча акэым, аха дсеигьуп, дсеихауп хэа иупхьазо руазэык уфэы азы аауа уанихэапшуа: «Шьыри, сгэаитандаз, шьыри, сибандаз! Сара афыџгаражэ скынза ихы наигандаз, шьыри, псышэак насаихэандаз! Зынза иссирхон — ахаан амса зтцамлац инап тахэ кэымшэышэ сых тацэггы иныкэишьыр, — аха ус еипш насып сара исызтода!»

Абжэаапны аастаггы схы сцэымыгхэит, сзыкэгылоу адгьыл на-сытцабга, сара лахыщэгыаггы снахэлабга ицазтггы, шака ибзихарызи.

Изулакггы схы снапафэы иаазган, спышэырчча мзышэа нкасыр-цэеит, исхэаеит, исыцкэеит, сеибыташьаггы насхасырштит.

— Арт алашьапыфацэа ирылухи, уаала арахь, акы хнацхап, хаи-бамбеижьтэи итцозеи, — сыжэоахыр инапы нтаирсын, «Кьяфурта» шыкоу днасыхэит.

Ишпакастцарыз, мап сзымкит; хаздыруаз цьоукы хдыашьяшэа ихэхэапшуан, арт ирзеилои аанаго. Сарггы избэхэкэа смахацкэан

сыкамызт — аибашьра ашьтахь Урыстэыла шака гэгэа ишьапы дыкэ-гылаз, дбагъаза хэа ззырхэо, аимтэара ду ицоз иаргъы имхатцэ... имхатцэ моу, мкэыбала иешалаирхэыз ухэа; Апсынгы дацхраауашэа инытцыф-аатцыфны ухэансхэанкэак гэаран — аргамату акэымкэа, хэытхэытла, «изыкэнагоу» ирдыруа, «зыцсы мтэуа» ацъар ирыла-мыжкэа; ахзыргара иашьтоу уафым рхэон дыззымдыруаз, сара сеипш дыздыруаз еа гэаанагаран ирымаз.

Аифызцэа цъара ханаайдтэалоз зцъыба аталара еснагь изцэы-уадафыз, ашэарахыы ианнеилак, ишакэхалакгы зхы ахызгоз, уи атыхэалагы дхэычаахыс Качбеи хэа зыхьз ршьоз, уажэы уаф гэыт-баак иакэны даакэгылт. Уи агэрагара уадафын. Ара ак ататцэахуп, Апсныка иарагы аламала икамлаз усуп, уахынтэи дтцак итаны даашьтуп; ма аратэикэа ипхьейт тдыргэа рзиурц — алхракэа ааигэахейт, Апсны амаа зку (иахкуп хэа зхы зыпхьазакэоу) амаа ирку рымпытдыржэарц иазыфкэаз рацэоуп, рымчкэа еибытаны ажэылара реазыкарцойт; аригы уажэтэикэа иапхьакагы акы дакэдыргэыгзар акэап. Аха Москва, ишыздыруа, иара изыхэан кэтагыбылгьартоуп, аратэи агэыкэахэа ракэзар, излаикэымчыша, тшэаррак дызлатар-цалаша хэа рнапы егъакым. Нас игэазырцхейшь, акы иалахэазамкэа (дэахыла уахэапшуазар), шыахэла ицо иускэа абас еипш ашэарта-ра ду ртаргылар — ишеилго макъана азэгы издырзом? Сеидру. Алхракэа ааигэахон, зегь тдысны икоуп, уи акэзар дызмыртэо?

Ус схэейт хэа, афыстаагы изеилыргом арт шака рыла еифарцоу. Жыы ужэыр зтэан еиламгыло хэа иупхьазоз ауаа иаалыркъаны еизааигэахаз ракэны унарыхтыгэлоит. Изыхкэозейшь хэа утцауа уфааухар, еиуарак шрыбжьоу аацэыртцуйт. Ихарацэоуп, кынтыжэ макоуп еидызкыло азухэаргы, иара атэы канатцойт; кынтыжэ мака-ра аус ауейт, иахьугалакгы; кынтыжэ макара — апсуаа хайдызкыло ируакуп, иахьанза хаанагейт. Уатцэы ишыкало атэы сыздыруам...

Адтца имоуп, инейгзароуп, убри акнытэ атыцан еилкаатэуп икоу, ишыкоу; ажэларгы уеырзааигэоутэыроуп, уи азы Абыжэырта еигъу тып узыпшаауам, ианамузах, идац-цашэ рахь ахынхэра абрантэи далагар акэын. Сымфашьозар, дагъалагейт.

«Къафурта». Хшыныфналаз, иаха ипхьакырцоуп хэа иипхьазаз, акэынтхэ иамаз аишэа хнахатэейт. Згабк, дьтцэрышкэаза, ахышэт-хэа даахадгылт, хаматц аура дазыхианы. Сара иахьада слымбацызт усгы, сеилахэашьа-сеилацашьа аминутаз хасаб азылун: «Ананамга рыцха гэак!», сфыза иахь илырхейт леикэлымхэхара — ифашьомызт, уи зныкымкэа-фынтэымкэа дшыртаахьаз, ибзиангы дшылдыруаз; амала, илзеилымкаауаз, абри сара абра сшаанагаз ауп: паса ицкэаз, дзыцкэаз ркэал, сахьугалакгы, сатцанакуамызт. Иаргы, ихатэны дьфналазшэа, азгаб тцэрышкэа лафкэак налеихэан, абригы-абри-гы хзааг хэа адтца налытаны дишьтит; «иаашэырлас» хэагы на-

лышьтаихэеит. Цоуп, саргы дсатцааит, чыдала иутаху акрыкоума хэа, аха сара, унапы сануп, уара ишухэо аанаго, саргъа маға сышпы инадтаны схы насыртцисит. (Саргъа маға... сышпы... — сгэы шсапы-сыц исапысуеит, ахэынтэа сыланакэахарц иашьтоуп: иаабац «мап» азымхози, изатахызи ақычақыра; сматцуфны атауад лаша сидтэалоу цыушыап.)

Атзамцкэа ажэйтэ еибашыга бцъарла ифычан. Ицшзаны икатцан, аха мыцхэы идуцэоушэа збеит. Аскак аидара уатцаланы узеибашьрушь? Алдыг уиазтцаар, уи цыашьатэзам, апсуаа уажэоуп ханыссаха, цаса, Нартаа хазлархылтцшьтроу ала, хшынеибакэу хгьар-гьалашькэан хэа насэаикуазар акэхап.

Сара снапшы-аапшышыақэа рыла изеилымкаакэа дыкам, уажэада абра сшымааиц. Анкьатэи дызлаздыруаз иказшьала, тэамбашақэла тэылатцарак иқышэ инықэмыххыкэа икам, аха иеааникылт, уажэа-зы иатыпым, иатахым хэа цхьазаны. Настэи хцэажэарақэа рхы зла-дырхаз ала, ас еипш ихымцацгара зызхэаз еилкаан.

— Урыстэылазатцэык ауп хара ргьажэфара хызуа, арахь аурыскэа иргэамцхо аускэа хареуп. Уртгыы рычхара хэаак амоуп, иахки мап хцэыркыр, хабацои? Ир наганы Егры башазы имыргылеит, уахьала шыта шэартара хамам, ант хжыы зфахьаз ақырткэаггы шыта ахааназ Апсныка ргэашэ акит, хажэларггы ргэы ртынчны риарта инылаианы ицэо икалагэышьеит...

Абыржэада исмахацыт ақырткэа рыцэгъа ихэо. Еснагъ дара рахь иадицэылон схэом, аха уажэеипш ргэаггы дакны даго дсымбацыт. 1989 шықэсазы, хайеагыларақэа айбашьрахь рхы шдырхоз ианлабэа-баха, абри ауаф дшэеит, аха дышпашэеи. Дарбану ускан имшэаз, дааг, дсырба ус еипш агаза, аха ари ишэашьа шэашьа еипшымызт. (Убри акынтэ, рацэак исызхатом, аамтак Ешыра атабиакэа сыртатэан хэа иихэаз.) «Хажэлар тахарахоит! Хапсадгьыл тахархоит! — имшын. — Хтоурыхаф гха дук кахтцахьеит — амхацъырра; хадгьыл кажьны, ускан икахтцаз агэнаха иахьаггы хзатцымтцыт. Уажэы еа гхакы ахыкэан хааины хгылоуп». Уи зеггы рфы ихэомызт, хара хкурсаа ханааилатэа-лоз ауп ианцэыригоз. «Сара схазы сшэом, хажэлар роуп сзыцэшэо. Хапсадгьыл хцэызыр, ахааназ иахзырхынхэраны хаказам, ауриацэа ирылшаз хара ихалшазом».

— Хэычык рхэатэы хацныкэар, акгы хцэагазом, иахзеигьымхозар. Уажэтэи, иубоит усггы, дычмазафуп, ицъабаакэа хажэлар ирхаштра-ны иказам, аха аиаша ххэар ами, ихы-ипсы дырмеигзакэа илшоз зеггы каитцеит, шыта иаамта цеит, итыцан еазэ днеироуп, агъеифхэа Апсни хажэлари цхьака изгаша. Анцэа ила, усеипш ачкэынцэа ха-моуп. Аурысггы урт игэы иакэшэоит, аус злоу хара хауп. Адгылара изааур, дарггы ргэы иахэоит, хара хускэаггы харманшэалаоит...

Ицэажэашьақэа сгэапхомызт, шыта еилкаан рхы ахьдырхоз, дзы-ззааираны дыказ. Аха макьана сыеныскылон, сытцкьарц шыстахыз-ггы. Икьаф тазза, ахшыф сиртцарц дафуп. Сшибара сибейт, апсцэеи-

рымга! Ара Апсны икоу апсуаа цынтала азы хжәуа цыишьозар калап. Иаха ианеицәаз итцыхәа итдареыланы дықәтцит, уажәы...

— Саргыы аамтак Ешыра атабиакәа сыртатәан, аха зны хаархәо, зны хартуа, ахамаррақәа изеқәаз анызба, зегыы сгәы рыхшәан сықәтцит. Мап, ари сара истәым схәеит. Нас, цқба ианазхәыц, хаиааиртә икартеит аусқәа. Иртаххазтгыы, хатцадырхон, аха уи рзымгәагьит, Нхытцтәи хашьцәа ирыцәшәеит, Кавказ зегыы гылар алшон, усқан Урыстәыла аусқәа цәгьахон. Шьта хара апсуаа хәапхьа ихаданы ишьтоу — абри хиааира хшыла, кәығарыла ххы иахзархәар ауп. Макьана хәфнытқа хаибафоит ада, хасабк хамазамкәа хааиуеит.

Хасабк итахеит арцыс! Ихазы зегыы ихасабхьеит, сзатәеимбо ауп исзеилымкаауа. Абри шысхәоз уи ахыгы диасит — уажә иацшыгаз сылахәмарра змааназ ахь.

— Уареи сареи айфызара хабжьоижьтәи краатцуеит, хәгәра еибагоит, уара иуцәыззо маза сымазам. Ухшыла, удырра, ажәакала, уахьынзакоу, узыцсоу здыруеит. Сара сыдагыы издыруа рацәафуп. Уара уфыз аган иавамхар акәын, баша ашья каутәазма, сеидру. Шәара шәоуп Апсны апсқы зкыша, арахь хьчафцәас шәыкоуп, шьоукы рыдәкьанқәеи, рышьтатцартақәеи шәыхьчоит. Ма итабуп рхәондаз! Кәрышьқәак шәымтцарыцсоит ауп, цсымышьтыгак. Ас имцароуп аусқәа... — ишызбоз деицралон. Арахь иаажәыз хәа егыыкам, фбахца тәыца роуп. Сара, ауаф аапса, настгы арыжәтә иазгагам, мацмац исылсуан, апхьа иааихәоз зегыы сацытцкьар стахызтгыы, уажәы гәаныла «шака диашои!» схәон, иара ишкагыы пхаррак сызцәыртцуа салагахьан, гәбылрак, иааихәоз зегыы срықәшахатын, сгәы итихәаауашәа збон. Аха сгәакәышрагыы зынзаск исцәымзыцызт: «Даур, умыццакын, уеанкыл, уижьар умун!» Атцыхәтәаны исиааит: саргыы стәыцақәа бжатаны иаансыжьуа салагеит. Уи сылазара акыр еиғьнартәит, уимоу изжәыз схыцсаауашәагыы збеит, ианамузах, уажәапхьа анакә зыхчылаз сидунеи еимыггеит, иихәоз, иззихәоз цқба еилсыргартә еицш. Уажә дызфыз, сара ажәлар хатыр шсықәыртцо, сшырдыруа, сажәа акры шылнадо акәын. Абартқәа зегыы ахьынтәиааигаз сыздыруам, днатцаамтцаакәа дыкам. Сара сымацара сакәхарым уи зтәы титцауаз.

Ифашьомызт, иеазыкатцаны дыкан, ус еицш азыршы итацало иакәзамызт. Уажәтәи аус акратцанакуазар акәхарын иара изыхәан — уахьынтәи даазышьтыз амчқәа рылшарақәа гәгәамкәа икам, урт рыдта шынеигзо еицш икалон шьтарнахыстәи иусқәагыы рцашья. Уи азакәхап аскак ицәа дызтытцуаз, сызлакоугыы, сызлакамгыы зегыы еилагәаны, схихырц дзафыз. Аха дфашьеит: сашьыз цыишьон, иашьу ауафы икәа аталара иаха имариоуп игәахәын, ажәфан ақынза схагаланы дцәажәон. Аха сара исхыцсаахьан, икоу ишыкатцәкьоу еилсыргон, сымфәхкьара ус имариамызт.

— Нас, Урыстэыла халалар аума? — иаахтны снатцааит, днавала-аавалашэа икэаратцарақэа зегыы зныккьарала инеипхьсырбан.

Азныказы, икьышэ итасызшэа, иихэо иҕамшэо даанхеит, иблақэа-гыы аашакьшақьан дагынапшаапшыхит, азэыр иахауамашь аанаго.

— Иахьа ус икэгылазам азцаара...

— Иахьа икэгылам, аха уатцэы икэгылоит. Убри акынтэ, заа хазыкатцазароуп. Ус аума?

— Мап, мап, устэқьа икам. Аурысқэагы иртахзам хара Урыстэыла халалар.

— Нас иртахи?

— Уи уа унадыххыланы иузхэом. Урыстэыла дууп, азэы ак итахуп, ҕазэы ҕаак итахуп...

— Сара сызҕу Урыстэыла амаа зку роуп. Убарт иртахи?

— Уи атэы сара иабаздыруеи?

— Нас, акгыы узымдыруа аума ушаарышьтыз?

— Зегыы здыруеит схэар узжэоит, аха издыруа ахэыцгыы азхоуп, хусқэа шака иееим аилкааразы.

— Избан изееими хусқэа, икахтцеи цэгьарас?

— Икахтцаз уи ауп, ахьыпшымра хауит, хазхартцеит ххэан, ххы иааташэаз ныкэааго халагеит. Уара уакара издыруада: тоурыхлагыы апсуаа еснагь ахэыцра хагын.

— Иаххэыцри, нас, хара иахьа?

— Аурыс хэычык хаизызырфыр хзеигьуп, атыпқэа еимакны хакқэа теибачеыр ааста. Ус сгэы иаанагоит сара.

— Уи еилкаауп, нас, аха «уоор-хьи!» змахауа шакаф халоу умдыруеи, урт нкылашьас ирутои?

Иаасхэаз зегыы схы итамыз, сгэы итамыз ракэын. Избанзар, Апсны дахзызаауашэа дызҕқэаз зегыы ҕхырцэажэаран, ифеида акэын дзышьтаз, уи ахьыказ макьана исзеилымкаацызт акэымзар, еилыскаарцгыы сыказам, хатала дзыдгыло азэы, ма гэыпцок рыхьз имхэар.

Урт рыхьзқэа знык иансаха, исzymариахоит аскак ихы аңьабаа ззаирбо аилкаара. Удафрак сақэшэаргыы, дыкоуп Алдыг — апсуаа еиуарақэас, гэыцхэрақэас ирыбжэоу, абас Лакоба иаахыс, уи иеипш издыруа ҕазэ дузыпшаарым Апсны кьакьа ду, ҕакала иухэозар, апсуаа жьрацэарала хшеизыкоу. Уи мацара акэзам — аиуара зыбжьазтаз, ма еибаганы, ма азэы егыи дзааихны, ма еишыцэас икеибатцаны — зегыы идьруеит, Абжыгуаа рҕеипш Бзыцаа рҕгы. Агэфара сьмоуп, Алдыг абартқэа зегыы ақьаад ианитцахьеит, акартотека ззырхэо кайтахьеит, избанзар, ари гэынкылашьа амазам.

Аха азэгыы ихьз имхэеит, сара скынтэи иитахызгыы изеит.

Настэи хцэажэара зынзаск ҕакахы ииасит. Хқэыпшра хгэа-лахаршэеит; итахаз хфызцэакэа рзыхэангыы тэыцақэак аанахкылап ихэан, мап скуазма, уртгыы цыанат рзеигьашьаны, интыркэкэа

иаажэит. Даара илахь еикэны ихэон урт рызбахэ, ргэымшэара, рыпсадгьыл ахь рыбзиабара цьоукы ламысдарала рхы ишадырхэаз дахашшаауа. Иахьагьы Ацсны зку урт роуп, изтытцыз рцэа җацхьа иантахамцала, ацхаста ду хзырураны икоуп. Ихацыц аҗҗа ытцгон — урт шака ицэымту сирбон.

Сара җацхьа исылсуа салагеит; исыцэнымхо адунеи акэа старшэуп, абри сацхьа итэоу аҗадабагъ заманагьы, сара сааста шэынтэ, зкьынтэ еигу — избанзар, ацарархашьа итцеит, — игэыбылра сакуа цхаррак сааимнадеит. Иныхааҗа схэит, бзиарас икоу зегьы идкы-ланы, деизхауа-деитытцуа, ижэлари ицсадгьыли дрыгымхо, урт рзы икайтцахьоу шырацэоу, пату шақәу аилкаара змоу зегьы рҗы...

Арыжэтэ иархаго среиуазтгьы, шыта ихагылоу амкэыба цатлы-кақәак ақәцысехьазаарын, аха, срыцхаразы, арыжэтэ иархаго моу, иаркэымшэышэуа рахь сыкоуп. Иансхыцсаалак, уатцэы зны, ант ацат-лыкақәа ахьеишьтасымтцаз, хазхатэоу аишэагьы иаархэны, иқәгылоу зегьы еилацыххаа адашьяма иахьықәсмыжьыз сахьхэырц сыкоуп, сказшья сымдыруеи. Аха уажэы асысмкаа сафьзаха иацхьа стэоуп, иҗы иаатытцуа зегьы хшыфортцагоуп сара сзыхэан, сеиқәлымхаха сизызырфэуеит.

Ус адэныка сахьынацшыз, Алдыг сылацш наикэшэеит. Хатца пылтыксад дицны дниуан, рнапқәа шыркьоз ала, цэажэара гәгәак рымамкэан икам, икалап, ак еимаркуазаргьы. Апылтыкса цсыуама-тэала деилахэоуп: изиацкқәа цырцыруа, иразны мака цсыуа хэызбак ахьынхалахуп, ицатцақәа ыршаны икьацэза хыхь ицшуеит, ахылцарч ихагэоуп. Аа, уара ассир: Нестор ацсцэеирымга! Ирзеилои Алдыги Нестори?

(Иацу ыкоуп)

ДЫРМИТ ГАБАЛИА

Ажәеинраала ғыцқәа

АЧНЫШҚӘЕИ АҚӘЕИ

Ачнышқәа рхы-ргәы иақәгәыргъоит:
рыччапшықәа иреигъу акгъы мзакәа,
дгъыли жәфани рыгәқәа мтәагәакәа,
еицырхәхәа ацшақәа икәуп рракәа.

Ухааза уахьтаршәу жәфан ду акәа,
Иззынасыцу уара уакәу, сара сакәу,
Уареи сареи Анцәа ҳаизишеит – Акәа.
Ухьз мхәазакәа сиашьапкуам Ҳазшаз.

Мышкы сапымлац убжы смаҳакәа,
‘Енакгъы исмырхәлац угәы сымбакәа.
Иудырузааит, афныка сыхнымхәыц
Уцеипш азы ныхәаҗак мхәазакәа.

Мышкызны сбирак мшәыршәырзакәа,
скаҳуагъы абрака инхар имжәзакәа,
иумун сычнышқәа рыба мыччакәа,
сычнышқәа рычнышқәа ирыциуа – Акәа.

АҚӘАТӘИ АТЦХ

Зегъы атцх аарыдгылоит
еиха ианазыцшзам,
Уи сара сеипштәкәа
уаф дабарц атахзам.
Издыруада
уажәы алацш аасхымшәо изысху,
Сыблақәа рыцәа
тынч сахылацшларц атаху?
Ашара сацыфланы
амра сырҗыхарц атаху?
Ацхәа шәахәац
Сыблақәа идсырбарц атаху?
Иахьантәарак
уафара қиарыла сгәы ркычны,

Сызпылази испылази
ргэы пшқақәа ртынчны,
Усмеигзозар усмеигзан,
аиашаггы каутоит:
Пстазара хаакәакәарак
анагзашья суртоит.
Хықәтҭаха сызымто уакәзаап
сашәа зызктәу,
Акәатәи атцх,
уара уоуп уаха лашарала итәу.

АКӘАТӘИ АШӘТҚӘА

Иаарласны ари ақалақь шәтышла исыртәуеит,
шәыхьзала еитасхаит, шәыцпхьаза шәтуеит.
Ишәтәххар уафы иимбац атәыла шәсырбоит,
шәаагылазар шәзеипхызуаз алакә ахь шәызгоит.

Ари бзиабароуп, ари бзиабароуп, ари бзиабароуп,
Сгәы итоу сытәазхәо шәгәеисыбжьқәа роуп,
Ари ақалақь, ари атәыла, ари ашәа злахьынтцоу,
шәареи сареи ажәфан шкәакәа хзапцоуп.

Ари ажәфан атцака арыхьтшьра аузом,
Апцхарра зхылтцуа агәқәа нурхар калазом.
Шәыцпхьаза еитасхаит, шәыхьызқәа рхуп
Ашәтқәа. Сыцсы шәыхтныстцар стахуп.

Ари бзиабароуп, ари бзиабароуп, ари бзиабароуп,
Сгәы итоу сытәазхәо шәгәеисыбжьқәа роуп,
Ари ақалақь, ари атәыла, ари ашәа злахьынтцоу,
шәареи сареи ажәфан шкәакәа хзапцоуп.

АУАФЫ ИХЬЗ АХАХЦАРЦ АДУНЕИ

Азәгы хиеигъзам, хиеицәазам, харт акалашәа хлашоуп,
псыцқьарак ханықәны ххәы хаатәхәауа хшоуп.
Хлабҭабей хапхызи жәытә ныхәапхьызла изахуп,
хазхылтцыз апсыцқьақәа рыцсқәеи рыблақәеи ххуп.
Нырцәи аарцәи хрыбжьагыланы ашәақәа хәфәуеит,
иаххаагахьоу хазхәыцуа: Анцәа иңышьоуп ххәауеит.
Хашьха дукәа хадгылоуп, рыжәфахырқәа хдыргәгәоит,

хзеипш лахынтдеи хпеипши реигэныѳра шыақәдыргәғәоит.
 Ханиашъа шаххатцашъоу мазас иатѳои, иахтәахзом,
 уажәгы имацәысааит, идыдааит, хгәы атра иткьазом.
 Хамч уацстцәык иақаразаргы: хайқәхарцаз хтахауеит,
 уатцәгы хара ихайпшу афырхацәа хәыгцкәа ииуеит,
 арт ахышәткәа иреипшу, арт арыцкәа реипш ишәны,
 хақалақъ ажәытә хахәкәа ргәалашәареипш еилашәны.
 Абар уажәгы хайдибахаланы хахьейдгылоу харацшра,
 Иааххәеит ацкәеи, ашәкәеи, ажақәеи рыпшра.
 Хзиаскәагы мѳасзом, ааигәа итәаны иахзыпшуп,
 Хазшаз дханасыпуп, игәшатарала хагәкәа шуп:
 аиашаразы, ақьиаразы, ахақәитразы, анцәахатцаразы,
 ауаѳы дахыкьазаалак дыпшааны – игәы аргәгәаразы.
 Зныктәи хәцстазаара зкьынтә зкьыцъара иахшаларц,
 хамшра иацсоу рзы уатцәгы акалашәа хлашаларц,
 Назаза хамра хцәылоит, хәцәгылоит хқәаршѳы,
 ари ақалақьи ари адунеи ихъз рхахтарц ауаѳы.

* * *

Ажәѳан иадызбалоит схы,
 ажәѳан иадызбалоит сгәы,
 жәѳанла итоуп сыпсгы.
 Убас итаххеит Хазшаз,
 Ихәкәитү игәапхарц убас,
 Убас ихәарц Анцәа.
 Ахақ сымоуп, рацәа иласым!
 Шәгәышәеаныз! – схәеит,
 аха сбызшәа рахазом,
 ахақ захъзугы рыздырзом.
 Акымзаракгы сшәырба,
 гәанылагы сыбжәада
 даеа бжык сшәырха...
 Абри аѳыза сақәгәыгуазтгы,
 арт шықәшәо сеипхызуазтгы,
 адгыл ианасымшьоз схы,
 сыпсыхаарагы азынсыжъуан.
 Итабуп ахызхәауа каларын,
 Азәгы имхәаргы, са исхәарын:
 Мшапаены уеимаакәа
 ашәхымс илахар тцасым,
 настхашәа ипхьоукыргы,
 уаѳы иахымбо иутәахыргы...
 Мшапаены аймаа умамзароуп,

Шьапеимаада абаииа улазароуп.
Уныхәа-ныцхәауа, угәырғәауа,
Узшаз ихъз ада хъзы узымхәауа
Шьапхты ашта уқәзароуп,
Цеипш ануоуа уазымтцаароуп.

* * *

Ашәа ахыкәм – ҫымтроуп.
Аҫымтра атынчра иеипшзам.
Атынчра еилоугарц утахызар,
ашәа аптцала.
Уашәа уцызхәо цшаала,
ма иухылтцлааит.
Иухылтцыр еиха еигъуп.
Ашәа иеипшу, ашәа иакароу
ахшара...
ҫымтрамхааит, шәахәаразааит
уаштаҫы, уценцьыр аҫы,
уонхыбаҫы, угәаҫы.
Уашәа хәала, ауаҫы.
Ауаҫы цшза, уашәа аптцала.

* * *

Ишәасхәарц истахыз сзымхәазар иацы,
Ишабаз, ишәсыржәыз цьышәшьозар азы?..
Мышрақә ҳаикәшәазшәа ҳнарбазар ҳғәы?..
Ҳқагыланы ахаан ҳшеибамжәац хәа ҳқәып...

Ажәа агәрагара акәхап мчыс иамоу ақәра,
цьюкы сцасхәа амра иеигъаршьеит ақәа...
Инасывала-сывсит, зынғыы ажәа садыргеит,
ажәа иашахь агәыѡбара исымаз сырбгеит.

Мап, Анцәа Иажәа тәым бызшәала иѡзам,
ақәныкәара зтаху рзы аитагара атахзам.
Абар, исгәалашәеит исхәарц истахыз иацы:
Ишабаз ицсы ирыцқароуп, ихәазом азы.

* * *

Иахьагыы бзиа избо апстазаараҫы,
иахьагыы бзиа избо ажәѡан атцака,

сгәы зыртәуа ашәтыш бара боуп,
 сыпсахәага тазтдо былцха-гәыпцоуп.
 Иахьагы ибцеипшу сыбзиабароуп.
 Бара была арыҭгарахь сгьежьюеит,
 сеитагьежьюеит, хынтә сгьежьюеит,
 хынтәны сышыҭахьҕа схынхәуеит
 жәәангәашәпхьара ҳаикәшәарц.
 Бара бзыхәа ари ажәәан шәтүеит,
 Бзиа избо ашәт аҕы сеикәхаларц,
 бзиа избо ажәәан атцаҕа силарц,
 зда сывам апстазаараҕе сынхарц,
 сыпсахәага тазтцази сареи ҳаицны,
 Иҕахьлакгы ҕлахьынтца еилатцаны.
 Иахьагы бзиа избо апстазааразы,
 иахьагы бзиа избо ажәәан азы,
 сгәы зыртәуа ашәтыш блашаларц,
 сыпсахәага тазтцаз быхьз схәаларц,
 Иахьагы ҳдеипш хнапала иахпарц.
 Бара была арыҭгарахь ҕгьежьяанза,
 ҳаитагьежьюа, хынтә ҕгьежьяанза,
 хынтәгы ҕапхьаҕа ҳаапшаанза,
 жәәангәашә амаза аахартларц.
 Назаза ари ажәәан шышәтү инхааит,
 Бзиа избо ашәт агәаҕы сеикәхааит,
 бзиа избо ажәәан атцаҕа снатәаны,
 зда сывам сыпстазаара цәкәырпаны,
 сыпсахәага тазтцази сареи ҳаиццаны,
 Иҕахьлакгы ҕлахьынтца еилатцаны.
 Уажәгы, уашьтангы, назаза-ша-гы,
 Уажәгы, уашьтангы, назаза-хаа-гы.

* * *

Амреи амҕеи еимаздо ашәахәа пшқақәа рымш,
 еихьымза-еипымзауеит ашьапышьтақәа хымш,
 жәларбжьаратәи амшныхәа азгәартауеит апхьз,
 уи ахатыразы Зызлангы ихылссеит лнапхьц.
 Адунеибжьара убжьапшыргы ари зегы мцуп,
 ҕлабҕаба утаххаргы иузымфо ицәыббылшәа изуп.
 Апхьзи алабҕабеи рызхәыцхагы узтада уара,
 знык ҳәа апстазаара зыртаз, иара уигы ауаара.
 Уара утәы ахәыцра акәзам, аанымҕасроуп - уцала,
 Умреи умҕеи еипызшыуа ашәахәақәа цшаала.

* * *

Амза иаттамцшыц иацэамжэац иакэзар калап,
абри сгэы итысхэаанза апта ирмахазшэа картцалап,
Снагэйтцасны хыхька ихазгалаанза, ахы ианкны
Ирыман иахьнеиуа сымбауа цыыршыоит акэаракны.
Иану цэкьаразар калап хэа, агэйтцэкьа итацшны,
ца диизшэа иеихсуеит ржэйтэ цилтакэа пшааны.
Агэйткьацсыткьа иарганы, итэаанза идыршэеит,
Икартцалак ауашэа, ажэфан калт дыршэшэеит.
Уи ахьхьахэа ианышэшэаны цсыцкьарак кацсеит,
убра апхызи алабфеабеи хзеилымхуатэкьа еилацсеит.
Уатэы хыхьнеилак ихыхьзашт гэарабжыарак хабжыакны,
Ханк рбганы, ханк аргылашыа хзырбо лахынцаны.
Амза иаттамцшыц среиуазар шцастахыз саргы,
уаф дызмышэац аптакэа еизибгеит уахагы,
уажэымзар-уажэ иашарак хатцазхэо рыткэауеит,
акгы камлеит ххэаргы амза акэа хнарбауеит.

* * *

сызхааным сызхаану атцкысгы ихаракхоит
гэалашэара мцацшыны схы-сгэы иртахоит,
сыцсыцгы иацны срыпхақэа рышка еихоит,
сгэатцэа иасырц, сыцсы аатнахырц атаххоит

ахаангы сара схьаа зхылтцуа чмазаразам,
агэалашэара ада ахьаа сызто аарцшзам,
хазхылтцыз ргэеисрақэа рхаштра хэхэтазам,
цэаныррала хазхааным акгы шыкам хэазам

ххы-хгэы итасуа, таха хамто тынч хазмыртэо,
хацсыц икэланы ицаны хрыпхақэа зыртэо,
азэымзар азэы иимбац халагырзқэа анкатэо,
хжэйтэ тоурых халоуп ақэаршфы еимартэо,

уажэы арака хазхааным еиха ирацэахароуп,
гэалашэара мцацшыны ххы-хгэы иртахароуп,
хацсы тазар, хацсыц хрыпхафэы иаатгылароуп,
хазхылтцыз рыбжы хгэы иштыфуа иаанхароуп.

* * *

Иҕан имҕасит хэа ззырхэахыоу зегыы,
рцэаматэа сшэыртцазшэа аамтала,
аматэакнахартэа еипш сгылоуп сзатэза,
уаҕ дсытцашыыцуа сыҕам уахала...
Абыржэытцэҕыа ссыза сизасроуп ател,
исхэароуп исхаштаанза сгэы иснатаз,
лахыеикэрада ашамтаз дышиз апоет,
дышгэырцшаагахаз амра аташэамтаз.
Азэгыы амшын аҕэараҕы дысзыпшуп,
мап, сымҕахытцом, итацэхаргыы схэамта,
амра ахыташэауа атэыла сацэшэауеит,
сызатцэра ахызбаауеит ашамта.

* * *

Исылымшоз цыушьон,
исылымшоз цыушьозтгыы каларын,
исылымшеи...
Исылшаз цыысшыозар?
Исылымшазшэа збозар?
Ишакэхалакгыы,
исылшазгыы, исылымшазгыы
сылзыршо - абыдароуп.
Хыдарандаз, гэыдарандаз,
гэатцэадарандаз. Абыдароуп
исылымшоз зцыушьоз,
исылымшоз зцыушьоз хэа зцыысшыо.
Уаха акгыы цыысшыазом, саб.

* * *

Амҕақэа мазажэак еибырхэозар калап,
уахак ихэытхэытуеит рыхқэа еидтцаны...
Еибаргэытэуа иахыа ирнысуаз зегыы,
имҕахыргеит рыҕныҕақэа рахы еибганы.
Саразэк сдырҕыалеит, амҕақэа сырнуп,
амшын апшахэала снейуеит схы сықэтцан.
Ачнышқэа змырцэауа еилыскаарц стахуп,
ак снырҕыоит, сгэы тырҕыоит ажэа сгэыдтцан.
Ачнышқэа рыбжыы схазар цэгыа ирбом,
рымтцэыжэақэагь аасхэар ртахызар калап.
Исылымшо здыруеит, исылымшо ыҕам акгыы.

Ацәа иалтцхьоу рфырхатцара ашәа схәалап.
Амџақәа ркәышра ду сыртарц иафуп,
ачнышқәа рдышәа сымардоит абар.
Ажәџан атцака сықалақь гәтынчрала итәуп,
алашарбага лацәкәысуеит, иамбода зхабар...
Амыцәара, азымцәара, абылра еснагь,
шака игәахәоузеи, ихъантоузеи шака...
Еидарак сықәтцан сымтцәыжәџақәа еитцых,
исылшарымашь зны апыршыа атцара...
Улахь еикәыхны, икапса аашьара абра,
амтцәыжәџақәа змоу ҟызцәас ирхала...
Ахаангы умыцәан, ианыцәатәым уцыруаз,
Агәҟыгыра иагаз роуп апыршыа зымтцаз...

* * *

Стәы ҟыгъзом. Аамтагы сывам рацәак.
Ахтацәыха амам сгәалакара мџак.
Зегьы ахьеикәшәо атыцахь исыхоит саргы,
зегьы ахьеинаало атыцаҟы срыдгыларц уатцәгы.
Сшьапышьтақәа агеометрия тырхуеит са сцас,
амџақәа рыда уаф дыкамшәа уафцас.
Иацы исеихырхәарц зәазызкуаз цьоукы,
иахьа исхамтцгыларц ирыхьит акы.
Акы акгы аурым, иџбахазгы уи ауп...
Ахырхәара зқәашьу уаароуп, аҟаа роуп.
Атцлақәа уи аҟыза рымам кәзшьас,
уи ауп ацшахәаҟы атцлагә зышьшьаз.
Иакәшан итәоугьы ирбо уи ауп.
Атцла иалху атәартақәа згылоугь уи ауп.
Стәы ҟыгъуам. Ахтацәыхагь сывам рацәак.
Зегьы ахьеикәшәо атыцахь исыхаеит мџак.
Мци тцабырги ахьеинаало атыцаҟы иахьагы,
зытра иткьаз аамта хайцалоуп зегьы.

АПСУАА ААМТА АНЫХӘАҞА РКУЕИТ

Аблақәа тыцхаауа икылцшны ицшуеит,
аеатцәахуашәа ашәтышқәа ирылатәан.
Унхьацшны уаахьацшаанза иуцәцауеит,
Ушықәсқәа гәалашәарак нарылатәан.
Реиха ианузааигәоугьы ахы унарбазом,
Убас кәзшьак амоуп: ахы уханарштүеит.

Иаулакгы ухшара ирнымцшыр аузом,
Иаалыркъаны ирызхазшәа унарбахуеит.
Хамш аатгылазаргы ишәызҗыстлоит:
Аамтами мышкызны ҳагәнаҳа ҳхызхуа...
Ауаа қыақәа сныҳәацхыз шәзысклоит:
Аамта ҳаманатц аныҳәаҗәқәа шытызхуа.

* * *

Амра шәахәацла илеиҗеиуа,
Иаазбазар цъаргы иццакзом.
Мәадук саныланы сахънеиуа,
Сағамыз, саангылар калазом.
Уаанҗас ҳәа җызтуа гәәҗеилап,
Рыгәҗыҗра хара ирызгазом.
Ишәтаҳызар ҳцәажәо ҳнеилап,
Сағамыз, саангылар калазом.
Шьапҗаршә сзызуа санраҗсуа,
Саабырыргы скаҳар сузом.
Нас ираҳартә рлымҳа интаҗуа:
Сағамыз, саангылар калазом.
Иаанымҗасуа шәылацш схызар,
Ишәымҳәан: ас уцсы узшьазом...
Снаскьажәгар калоит ишәтаҳызар,
Сағамыз, саангылар калазом.

АДЭЫШРА

(Аицэаажэара)

Ашьхауаф

Ашьхацара макъана май мзасы изаацэоуп. Аха амфакэа гэоутар алшоит. Ткэарчал ашьха дукэа рахь сыла макъана амфакэа куп. Уажэааны уахь узлахало амфакэа рдыруеит ашьхауаа. Хара хамфаци-гоит Дади Гэарамиа. Акармара халсны, ххалоит Атэархэара.

Гьаргэабей Абжьгэшэла

– Арфаш Адгьылцэгъа амтца иатцытцуа ауп. Башьышь хэычы ахьзуп арфаш. Башьышь ду нактэирахь инхоит, – Дади иахирбоит.

– Иарбан тыпу хахьыкоу, Дади?

– Абра Адэыш хэычы ахьзуп. Тыцла цакэашьаа иртыцуп. Цакэашь – Чачхалиаа, Таниаа, Тыфаа, Цьынцъалаа рышьхартыц.

Церетел Аргэын хэа дыкан, ишьха ауп хазэацшуа, Ачырасра ахьзуп. Фбаны ишоуп, анахь Арышаа гылон, арахь Аргэынаа гылон, наф нхьтцка Цьынцъал Шьада итыц акэын. Абрахь Адьырзра атцыхэа ауп. Акэацэ иахбо Адьырзра ауп. Ана Азмышь зтоу ахьзуп. Анафс – Фадьышьхэа. Ана Ачыкь афьтца. Наф Бгикэара ахьтырта, Апшыра утацшуа. Акэацэ Кэыниашта ауп. Адгьыл цэгъа амтца. Фхала Адэыш апынтца, акэацэ иубо нахыс Камбашь зтацсыз. Азмышь нахыс, иара акэацэ ахыхь ахьтырта акынза Камбашь зтацсыз иатцанакуеит. Абри шэызкыдыцшыло. Нас Кэыниашта, наф Мариа лзыхь хэаны хазкэа зиарханы икоу. Абри Гьаргэабей Абжьгэшэла ахьзуп, мрагылара аганахь хазэацшуа.

– Гьаргэабей?

– Гьаргэабей, аха Абжьгэшэла хэа иашьтоуп. Абри Абжьгэшэла хэа изашьтоу, абырсынтэй уаныцшуагы иубоит акэацэкэа абас ф-хахэкны, ф-хапкны еицэажьуп, убра цакэа уатцшэа ухьтцуеит.

– Галаа рышьхакэа роума уахь, мамзаргы арахь иатцанакуоу?

– Мамоу. Шьакаиия Чычын ишьхарцы ауп Гьаргэабей хэа изфэу. Чычын ихапы хэа икоуп. Иара Гьаргэабей ахата шьтрала Шьакаи-иаа иртэуп. Наф уалцшны иубауа, Аеырхэмарьрта хэа изфэу, Ешкыт нахьстэй ауп. Ешкыт хэа изфэу уа иубазом. Уа Ешкыт, Аеырхэмарьрта акынтэй утысыр, наф ахэаа еикэызшо, апсацэеи, агырцэеи, акырт-цэеи ртэы еикэызшо акэацэ ауп абри ицо. Абри ахьтыртакэа ицо зегьы убри ауп.

– Акыбоу?

– Акыба анака ауп. Нанлтэара хэа изфэу, ани шэызкыдыцшыло ауп. Илакэны афэацаракэа икоу.

– Апсакэа ахьыкоу?

– Ааи. Арахь цакэа Апсатахара ауп. Ари Нанлтэара ауп. Ари Арсен

иафхаа ауп, ари Армазан иафхаа ауп. Ани аҳаирплан ахькаҳаз хәа иашьтоуп. Аха хьызла Ауадара ахы, Ауадара хәа иашьтоуп. Абни ҳазкыдыпшыло ахәбатәи ашахта ахы ауп. Ауадара абгарра ахы хәа иашьтоуп. Нас уи нахыс Лашькындар ацыпцәарра. Алашара хәа иашьтоуп абни ақәацә, хыхьза, – еитеихәоит Дади.

Ақәыцьма шьоура

Апсабарафәы ҳахьаауаз иахбоз апсаса абра икыдахтцызтгы, ирыцканы, икаххаа, акатран ҳанушәа ххалон. Абырг бзиа, апхьагыла ибжы ақәырган, шәцала хәа уафы бызшәала драцәажәан, нас иахьцоз дрышьтагылан дцон. Еиха имариоу ркылсырта, амарда рацәамкәа, анаарагы рацәамкәа, азы ахьыкоу иаатгыло – арахә ракара апыжәара змоу ыказам. Ауафы иаткыс, амфәагарафәы арахә еиха аилкаа рымоуп. Уажә зегьы калейт, акосмос рхәеит, аинтернет рхәеит, аха ус акәзам. Иахьа амш цәгьахо, ицәгьамхо, иаазқәыршәшәаны, ашьыжымтан арахә аныфәгыла, ма апсаатә рыбжьала иудыруейт, ухы ипнақозар, ипушәахьазар. Ааигәа ашәарах ыказар, иудырдыруейт. Абри уара ишудырдыруейцш, даргы иддырдыруейт. Рацәажәара атахуп. Уи еилкаатәуп ухатәы цсәзаара ала. Сцаны жьыхәтак аазгоит хәа, абна уафы дымцар ауп. Абна хәа иахьа уафы ихы анирхалак, дцароуп. Уи – иахьа ицысшәоит, сцоит, сыцсы сшьоит – уаха даеакы ахьзутцар аузом.

– Алатцгара закәызеи, Дади?

– Алақәа, илатцганы, ашәарах рышьтатцара. Иахьатәи аамтаз иаузом. Избанзар, апшқа рытцоуп. Апшқа дыршәоит, ашәарах ргәы цоит. Нас дара ашьабста рыцхәкәа, ауафы иоуп ишьны изфо, аха ауаф иахь еита рхы хоуп. Ашәарах рфәы ашьабста акара ирыцхәу ыказам. Убри акара ауафы изааигәоу ыказам. Ауафы изааигәоуп баапсыла ашьабста.

Сара исыман ашьабста хәыцкәа. Фыза бзиақ дсыман, Урыстәылантәи дааит шәарыцара хәа. Абыржәааны ҳахьцаз, фба апшқақәа шатцаз, ран деихсит. Ашьа катәо ицейт. Исзууи, сушьит схәеит. Иахкын, иаахгейт фба апшқақәа, ашьабстақәа. Афны исаазейт, адиван илартәан. Сара икны ишаазгаз, иара сара дышсыцыз рдыруазшәа, санааилак, ишәаны игылон. Сыртахзамызт. Ахәычы лоуп изаазаз, абантиккәа рхатцаны.

Иара ақәыцьмажәкәа инадыркны, афны исымамыз акгы ыказамызт. Ақәыцьмакәа хәбака сыман, итцакны. Рыцсгы даара ицәгьоуп, итәзом. Апшзарагы рымоуп дара.

– Ирцыхәтәахеи дара?

– Иаауан, быжьбака мзы ркынза иныкәон. Исышьталан иааит афны, иахбейт. Фынтәны иааит. Знык ахәычы ибейт, знык сара избейт. Иааны иргарц ишыказ, ақәыцьма цшқақәа цсит иаарықәшәан.

Ишыпсыз, иаразнак, ахышәтхәа ашыоура иалагеит рабацәа. Җажәа минут рыфнутцка җажәеижәохә хы ацма аахәыртәит.

Даара апхьака инаскьаны икоуп аамта, мызкы-фымз.

– Анцәа абзиара катца. Хәхьхало ашьха иатахымкәа икаларым?

– Мамоу, иара атәала ицоит иахьатәи амш. Амза еитасымта ақәшәеит.

Атцла кахар

– Лата алахысра ианалага, афара иалагеит ашыц.

– Аибашьра ианалага?

– Аиеи. Исхәеит даара, аха ахатцгылара камлеит. Аха ушьта еикәы-рхашьа амазам. Зака ипшзараз ара! Ашыц, зегьы хазлараазаз, агара гәабанкәа ашыц иалхны, ашыц аффы рхышәшәы. Ашыц аффы еигьу ыказам ахәычы иаазагазы. Ианышәтуа абра уаны утәа! Убри акынза аффы хаа ашьтуеит.

– Ахәаца ауп рхәеит изырфаз.

– Ахәаца хәа ауп ирхәо, аха сара ахәаца иакәтдан исымазам. Ахәаца хара тьпх ауп ианахба. Тьпхынза, уанзагы афара иалагахьан.

– Уара аибашьра иакәутцоит?

– Сара убри аибашьра иакәыстцоит. Убаскан ипжәаз ауп изкәыстцо. Дара ашәарах раашьагы, ашәапыцяц рөыпсахшьа. Атцла агьеиофхәа знык ианкаҳалак, саб инацәкьыс хәычы дацхауан. Ицәа дтазызо дкалон.

– Икалеи саб? – анысхәалак,

– Цлоума, дад, икаҳаз? – дтаауан.

– Аиеи.

– Аа, азә дыцсит, – ихәон. Уажәы иахьа тцла җажәа анкаҳауа ыкоуп. Убри иара дыргас иман. Иара рыцха, сара сиязтаазомызт сымдыр-рала.

– Инацәкьыс хәычы акәын дзыцхауаз?

– Аиеи.

– Ари Кәыдры аиохаа излатырцаз хысрыла акәзам, бжыла ауп хәа сыкоуп.

– Абомбақәа цыржәеит. Ках, ақәа хәқәшәоит. Аиаша шәтахы-зар, Инна, абри сышықәс ахьынзакоу, избахьоу, исаҳахьоу макьана аитаҳәара стахым.

– Ииашан, шықәсыла иухытцуеи?

– Егьы иааиуа амзас 55 шықәса схытцуеит. Хәар шәыла илашааит. Адсынра. Убри ауп сара исхәо. Хәычык аилаф-еилас ыкоуп, даара иахцәымгқәоу. Ауафы игәы цнатцоит. Ажәакала, схы ларкәны сиясуеит ахаблафы. Схы ласыркәыртә аамта Анцәа исзааумган аха. Зынза ихәартам аймак-аифак икоу.

Ашьха анеилытцуа еипш икамлар ауп ауаа рөы. Икоуп ашьха шықәсык ахь хынтә еифьтцуа. Еифьтцуа зегьы абаткан рыхьзуп. Иахьа-

ҫытцаггы акагы алтцом. Иаҫытцаггы акагы алтцом. Ихартазам
убри. Убас ианыкалалак иаразнак азыха, саб сан лах: «Ихартам,
бара, ари ашыха ыазааит, уаха акагы иацсазам», – ихон.

Ицхызны, ма лабфаба

– Кяркха абжарагы хнейхейт. Асы шкажыц икажуп. Мыз-
кы иаанхойт. Аамта шытахька икоуп. Ацсабара ахата иуанахоит.
Хычык инасканы икоуп, пхьака акым, шытахька икоуп аамта.

– Аамта аеацсахуама, ус изыкои?

– Мызкы акынза аамта аеыцсахны икоуп. Мызкы мацзам аамта,
иашан уазхыцуазар.

Иазтауан саб: «Дадү Кямшышы, абри Хацаратыжэ, Дадияжэ,
Славикажэ хэа абас роухэоит, ирцаны узцажэои?

– Аа, баба, сычкэынцэа сара исырехэоума, изырехэаша идырехэа-
лааит. Сара ус сцажэалароуп, – ихон. Ицьеишон акаамет.

– Алацш иамкырц акэхару?

– Алацш аума, илацшымума, абас инейлы-аейлыны цэажэашы-
кэак рыман. Арехэара, ахырехэара ицэымгын. Уиазтаар, ахыкэ
акынза дноумгакан, дахышэарыцоз, дшышэарыцоз ихэомызт.
«Дад, ашэарыцарафы иубо зеггы, иуахауа зеггы ухэар, агэра ргазом
иакэымшэац, имнейц уи атыц афы, мамзаргы имшэарыцац», –
ихон. Ускан ианийхэоз, нас ишцеилырымкаауей ашэарыцаф иихэо
хэа, абас ицашыаны исыман. Аха апстазаарафы ушыта еилыскаауа
салагейт. Ашэарыцаф иакара зыцсы тиу дыказам. Акы уи. Афба, иибо
зеггы аитахэара азин зимам, ма ицхызны, ма лабфаба иубо зеггы
ахэара уалагар, умфа хычык ифакахоит, иуцырхагахоит. Уигы
ихон нас инаштарххны. Ахатагы иашан.

Хычык атцашыцра шкэакха, атцашыцра еикэатцэа хэа иками.
Хычык еикэатцэала иазхыцуаз ыкан. Ахрафы ауафы, ашэарыцаф
анийхзхала, ицстазара абжейхара ашыхара икэибо ицызшо ауафы
дыказам. Уи изейлкаауазар, дтэанза, ишыкэс назаанза. Ишыкэс
аныназалак, дызхысхэоу, ишытахька дызнысхэоу ихэар аует.

– Ашыкэсназара уи шака ыкоузей?

– Ашыкэсназара ацсуа хатца изыха, Ажэейцшыаа рган ахь зэы
хэу – 80–85 ркынза, саб итэала ус иухэозар. Иахэейцш иегэала-
шэоит, схычын, ашкол ахыгы сымцазацизт. Иара шэарыцара дан-
дэыкэлалак, ак шыны иааигозар, сара сахьтэаз, сыхэмарны ишысхэоз
иалцуан. Абыржэ иара дымцей, хаб амшэ ишыт – мшэызар, кэа-
сабзар – акэасаб ишыт схэон. Иалцуан, цэаныррак исытцанахэон.
Сандэылтцлак, иахьа апхыз еипш иегэалашэоит, абри апстхэакэа
анеймкыалак, дахыгылоу збозшэа сгэы иснарбон. Сышхычызгы.
Уара, дад, абри ашэарыцара уеадумкылан ихэон. Итахзамызт ашэа-
рыцара, ахра сезыскыр. Дыкэнакшахэазар акэхарын, ацшабаа иадыз

ибахъазар акэхарын, убри акынтэи рацэак итахзамызт. (Икалап ипа илахъынтца ибаны, ихэозаргы. Дади 55 шықәса ихытцуан ицстазара даналатцуаз. Аред.)

Ицшьоу абқәа

Ауафы ианигэацха, абқәа рахь, аб ашэарах мақа хәа изеу ахь дахь-цаз, акы, ма фба Ажэеипшь ианианеишьалак, дхынхэуан. Ёыц дцозар, ёыц ихы ёныхэааны дцон. Зегь реиха ицшьоу, зегь реиха адоуха змоу хәа ицхъазоуп абқәа. Иахъа даара игэгэаны иназыгзо дыкоуп, дыкоуп изырфашьо убри ашарақәа, ацкарақәа иакәу. Иззеилымкаа-уагы дыкоуп. Иззеилымкаауа изы ауп, ауафы данымфахытцуа, иажәа иалатцаны изихэо еилахкаауа агхархом, иахзеилымкаауа Анцәа хатоумтцан, Ажэеипшь хатоумтцан хәа.

Нас ифны ицо ашэарах, уи ауафы, илапш тдарызар акэхап аха, дахъзаны игэеитар ауп дзеихсыша, дызмеихсыша хәа. Абцъар анику, инацәа ахьимыртцысыша ибаргы, уи ацхъатэи алагарафь... Ауафы рапхъа ашэарыцара даналаго, агха имыхьыр аузом. Аха нас ишнеи-шнеиуа, хэычык еиликаауа далагар ауп. Убри хэычык да-цымныкәар, иара дарманшэалазом.

Ацшхыц

– Аа, ахәа тагэыгэрагы ахьыкоу. Хәа цшхыцк ашьтагы анул. Уама ахытцзом ари атагэыгэрагы, мышкы-фымш.

– Хэоуп ари, Дади? – еицу азэы дтцауеит.

– Аиеи. Хэоуп ари. Уажэы ари афыза ахаракырафь, ахәа цшхыц зухэеи хәа ауафы ицьеишьаргы ауеит. Избанзар уажәааны апшқа зцу арахь ихалазом. Зхала икоу, ашэарах дара рхатагы ирылырцахьоу, ирыламхәуа, абрахь ахаракырахь иныкәо, убри ауп изахьзугы ахәа цшхыц. Зхала иныкәо.

– Ихэычуп, усоума?

– Ихэычзам. Ихэычу, уи урысшәала бородавочник хәа изеу, икоуп хара фьы. Аха, шамахамзар, ахы унарбазом. Идууп, алеишәагы баапсуп. Ала азнеиргы, рацэак амцан инанашьтуа иказам.

– Абри сикач изышьтоу аума? – еицу азэы дтцауеит.

– Аиеи. Сикач матерьи, урысшәала иухэозар. Аангылара аныбтаху ихәала, Инна. Хэычы-хэычла хмыцкакыкәа, ижъа-жьо хнеилап.

Астма шырхэышәтәуа

Аурыс пхәыс 70 шықәса дыртысхъан, лыцстазаара, лызгабра зегы абра илхылгахъан. Ленинградынтэи дааны дыкан. Астма баапс лыман. Хандэықәла, абра ханынкыдыпшыла, лызгаб дызцазом, дынхажьып лхэеит. «Мамоу, дахьынзацо хцоит. Дахьзымцо нас, цъара цсыхәак хазбоит» – схэеит. Арахь быжьфы-аафы агэып хайцын. Хэычы-хэычла илызгәамтазакәа, джъа-жьо, Адәыфада дхызгеит.

– Аҳаракыра аќынтә?
– Ленинград, ашәкәтыжыртағы җара аус луан. Амардағы еиҗа-еиҗа дхәартмахо дҗалар, даархынхәны, аҳаракыра аќынтәи 50 метра рҗынза алада дылбааугар, иаразнакы аҗышьяқәнакуеит иара.

– Ари зыхъз атцла иану сымѡацѡа иоуп, Толиа (Анатоли) Гѡара-
миа.

Иахъа ашьхадмѡаѣы абри атыхракѡа хазѣу ххѡычкѡа рхѡычкѡа ирхаанхо икалааит. Харгъы анагзара хѡѣуп, иахзынагзо аѣы. Иахды-руа агхархом, иахzymдыруа Анцѡа хѡѡумтѡан.

– Уи уа дхақәшәоит. Амыцхә иҕынирхазом.

– Абри ахәша алырхуеит, арашы. Толик рыцха аинтерес зтаз уафын. Саб иара дникылон. Иара сара сникылон, ашәарыцарафы. Иузомызт иумырмыцхәлан ихәон. Исзааго ауп, Толик, уаха амыцхә кастцазом схәон. Нас ѿба-хца еикәтцаны ианылбаазгоз деилагон. Сымч ақәхон. Сымч зықәхо зегъы сшъуеит хәа сае́замызт, аха ани умч антоу! Абри ‘Еадышьха ижәбо, Аисыр аахытц, Аранаа хәа сахьафәу, ажәытәтәи афны а́кынтәи абра саауан. Сшәарыцан, ѿба-хца убасынтәи иахганы, схынхәны аены исыман сылбаауан. Ани иара ибауан, уажәы иабау-хабгеи ихәауан. Дтәо даналага, ачымазара ицәа ианалала рыцха, ак ансоулак дхазгалон афны́ка, ма уахь илбаазгауан.

36

Саид Аиба, Дади Гэарамиа

– Сыпрофессор игэы нурхама?

– Мап, ихжэшэа исымхэазеит, иара иакэыз ашша дарфашьеит.

«Икалазом уи афыза, абас ашша акэны икалазом ашыабста. Аат, сара сужьоума, акэасаб ажьи, ашыабста ажьи сзеилымкаауа» ихэеит. Ахи ацэеи аатцырфынтэны, иааганы исырбеит. Убаскан ауп ианхеитаз. Атэыфакэа кэацэза, иабын иара.

– Акэасаби ашыабстеи злеипшыми дара?

– Акэасаб иаха ауаса иазааигэоуп, ацэма атцкыс. Ашыабста, абнацэкэа, абнажэкэа реипш, ахэышыагы, атгылашыагы еакуп. Ахата хэычуп, аха ашыамака рахь, ажэкэа рахь иаха иадшыалоуп. Акэасаб – уи ауаса рышэтра ауп. Избанзар, ахымфадгашья, иара иаатгылан ашыапкыдкыашья, аршэаа асшыа. Нас ахэзымхэа... Ашыха ахэзымхэа ыкоума хэа ауафы дтцаауеит иззымдыруа. Икоуп ахэзымхэакэагы, ахэазакэа ыками, убри шашьяу, ахымфадгашья. Убри азыхэан ауп иахарак изырхэо ауаса иашэтроуп хэа.

Азын игыжэарц

– Итэыгырахьеит ашэагы. Иагэылышэшэахьеит агэкэа.

– Уажэааны ашэагы капсоит, арыцкэа?

– Ашэагы рыцкэа уажэааны икадсазом. Гьаргэаба хэа ианафэу инаркны акапсара иалагоит. Абыржэраанзагы икоуп. Асы иалагылан, итэыгыо ифеиуеит. Уажэ хэхьтэоу ааигэоуп ианылнахыз атэыгыара, ахылара.

– Иарбан тлоу иара?

– Ашэтлоуп ари зфало. Ашэагы ахэзуп. Ахэа, амшэ, ашыабста рзын фатэы гэгэоуп. Ибзиан ахэша амоуп. Убри азын ашэарах ирфоит, ибзиан иачахырц, азын игыжэарц азыхэа. Азын игытнагоит. Апхэа ашэагы капсоит. Нас ахэа. Абри ыфаны, илбаауеит ахэхь.

- Ахъа итцегъы тџака иџоума?
- Ахъа еиха тџака. Абра аџаракыра ыџоуп зџы, зџы ыышџ метра. Ашџтџла ахъынзакало зџы ыышџ, зџы цшышџ рџынза аџаракыра хџа иазыцхъазоуп, амшын ыахыс.
- Аас захъзу уи ашџтџла аума?
- Аас захъзу ашџтџла ауп, аха уи итцегъы аџаракыра аџы иџоуп. Асы иазнархъазом, убри ауп аас захъзу. Аџаракыраџ асы ишытанариоит.
- Иззымхъауа ауп аас?
- Иззымхъауа аас ахъзуп. Дара ашџапыцъац еипшуп, ашџтџлагъы аасгъы. Уанхало, акџазрала иудыруеит ишааигџахъахъоу ацџџыра. Зака иссахо, акџазра зака имачџо акара, убри акара ацџџыра ааигџахоит. Уажџ хъахъгылоу (Атџархџа. Аред) актџи ацџџыра, ацхъатџи ацџџыра, Адџыш иацрытџауа адоуп абыржџы хъазџџ.
- Ани уабџъар наџ итџахла (Ешсоу Гџарамиа иахъ. Аред.). Адыр-ратара тыхны ианрахџа аџны, амилиџиа ушџ ишылагылоу убап, – дычџоит Дадџи. – Ишџахъауама абжъы? Абас аџадантџи ауп иштџыфыз.
- Мшџаума?
- Мамоу. Ауаа еикџџыртуазаргъы аџеит. Уажџааны ацџџыраџа рџы амшџ раџџоуп. Хыхъ ххалар.

Абна анзызо

- Ацәхәыра акынза ихагузеи? – Саид Аиба атыцкәа хазтихуеит.
- Рацәак хәгзам. Амардара гәгәакәа ыкоуп, хмыццакзакәа ххалоит. Анцәа иихәаз амш иханатоит. Цакатәи апстхәа мтәааит, иаургыи уахь хәихоит. Цакатәи апстхәа тәар, ихәартам. Апстхәа гәафәоуп убри ауп сзакәгәыгуа.
- Толиа Гәарамиа итәоуп абри абцъар. Ацинка. Имаҭа иоуп иныкәызго уажәы, Рафик иҭа.
- Ани атҭа гәафәа кәзтәзеи?
- Ари атҭа агәафәа еиха тыцуп. Апхьа аиха аахоит. Нас аиха тыц кылабаауа иалагоит. Еиха-еиха икылышәшәоит. Аихацсыхә афы ҭахәаны изыргоз уи азами. Уиасны уцозар, сзашьтоузеи аиха ааур-хар... Абри акәын Толиагыи изихәоз. Ихьз антарагыи зицәымгыз. Абри ишнеи-шнеиуа, цсраенынза икамхаргыи, икахаанза иануп. Еитытцуеит.
- Аихацсыхә атәы шәхәр?
- Абнахь ианцоз аихацсыхә, ииашатцәкьан, абнахь афы рханы иргазомыт ажәытәуаа. Абна зызоит рхәон. Абна аызара зыххәау, игәашәтахьоу сыздыруам, ашьжымтан азаза хәаны ианыкоу аума, угыи уанисуа ибзианы узырфыр, азызәбжьи ибзианы иуахауеит злымха цару.
- Абна азызәбжьи?
- Уи сара избахьоу, ипысшәахьоу. Ванцо ччыхәа, уахьцо умфәац-

***Армарыхтэ арғыраһь: Саид Аиба, Дади Гэарамиа,
Еишоу Гэарамиа, Алма Ченгелиа***

нагоушәа, укәшамыкәшә метрак, 6-метрак ркынза абжыы уахауеит, игәоутахьазар. Уи ацсабара ахатәы канатцозар акәхап...

– Сара избахьеит ашхә, итдыстцысуашәа, жьтаара мзазы. Асы аура агәы итан лассы, – изеитасхәоит Толиеи сареи хныкәара.

– Уи асыгыләа ахьзуп. Асыгыләақәа әбаны йкоуп. Акы йкоуп амра аныцхо, еакы йкоуп амш аныцәгьахара. Ушьта ахауа еиғасуа, ахауа цхеи ахауа хьшәашәеи ианеимырдо. Харантәи уахьахәапшуагьы иубауеит, цәахәа-цәахәала ақәа ауашәа. Егьи шәара шәызғу, абри адгьыл инакәыкны, ма шьхазар, ашхә инакәыкны, абас итдысуашәа...

– Аиеи.

– Ахатә абас итдысуашәа иунарбоит. Убри урысшәала иухәозар, испарение ауп. Адгьыл акынтәи иоунашьтуеит ацәаакы. Убри ацәаакы иоунашьтуа ауп асыгыләа хәа изғуғьы. Амш цәгьахара агәы иантоу излоудыруа убри ауп. Ауафы згәызеану, абыржәы исхәақәо ахауағьы мбашьа имазам. Ауафы знык иеаиршьцылар ахауа... Апсаатә рыла ашәарах ааигәа йказар идьруеит. Ашәарахи апсаатәи рыла амш цәгьахозар удьруеит. Иара адырра – иара иамоуп. Ашәарах ашья, ацашья, ахаракыра акынтәи албаашья – рышьтрала мацара иудьруеит. Мдыршья умазам, иунарбоит ацстазаара ахатә. Ани ажыпцхьара мацара, иахья шәарахк сшьуеит, акәац аазгоит хәа мацара акәым... Ауафы игәиғаньзар, ацстазаарағьы иимбо йкои?

Амш ииасыз ғыц иизом. Есәны аеацсахуеит амш. Есәны иғыцуп, еилызкаауа изыхәа. Изтахым – уи угьы итахзам.

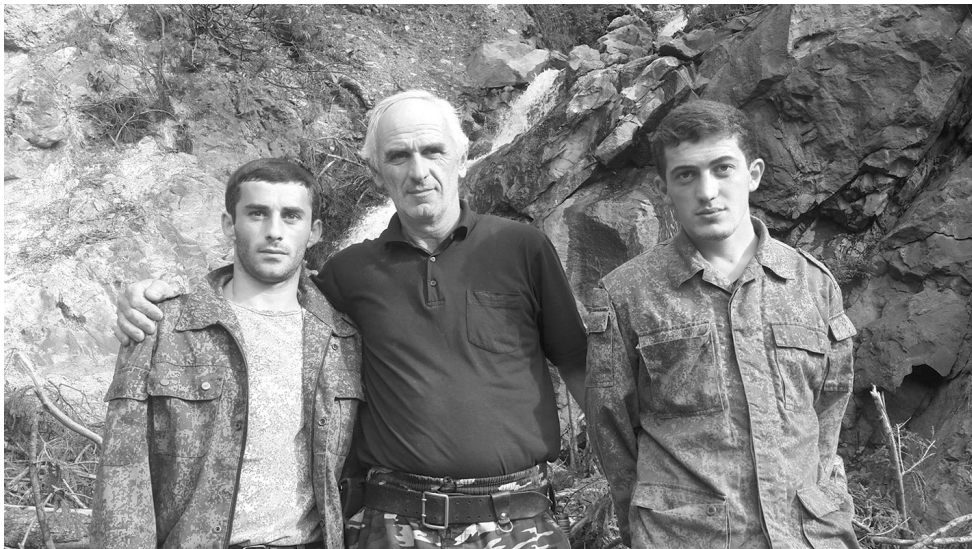
Азырхэыхэи ауадеи

- Азырхэыхэ – уи иарбану? Ианбакало, ишцакало?
- Азырхэыхэ уи рацхэа итцысуеит, ашэапыцэап акакал зэало ауп. Амшэ ыщ итымтцуеи, иантыцлак, ауада ашыапи ахэеибааи рыла ауп акьатеи шаанартуа.
- Ауада баа зырхэои нас, ауада бгы акэзар?
- Абаа ацымтцакэа, ауада хэа ззырхэо ашыапы, алымхэа еипш икьацсэа, идуны иара, абгы кьакьаны...
- Азыршытракэа рахь?
- Азыршытракэа, абгарра дукэа рахь ауп иахьыкало. Ауафы изын-гы ибзиоуп, иртэны, икьатеи арыцкьара азыхэа. Идыртэуеит, икартоит ауафы идеи-ишыеи, икьатеи арыцкьара азыхэа. Амшэ акьатеи еималоит атыфра иантоу, фатэ амазам, еикэархэуп. Итацэу тыц амазам. Убри азы итэоит. Нас иантыцлак, игандалеиуа ишнеи-уа, ахэеибааа ианиоит. Убри афоит, нас аусура иалагоит акьатеи. 50 процент ами азын аус ахьауа, апроцент шытыхуа, ыымш, хымш рыла акьатеи аатуеит.

Сандра сшихэаз

Апсызкра хэа хцеит. Шьарбеи Кэталиа дсыцуп. Хэхьцаз Сандра Чхьатиа дахбеит. Саби иареи шьхакы еикэшэон, егыуан. Сандра, Шьота, Цьарма, Шьаликэа – аишыцэа ыкан. Пату еикэыртдон хаба-цэеи дарей. Аилытырта хэа Адэыфада иахьыкоу еикэшэон, уинахыс Ахарфа ухэа, нак еицзон. Чхьатиаа, Гэарамиаа, нак Арасазыхьынтэи, Гэыцынтэ ифеиуаз ыкан. Абарт зегы рееибытан, уажэы еипш иказамызт ускан, ирабашьны акэын ишцоз. Есышыкэса рымфакаа дырфыцуан апсацэа. Ант ыщ иааган интарыжьыз ашэанцэа, хэычык реыргэгэаны икан. Абарт атоурыхкаа зегы сзеитеихэеит аены Сандра. Абри дызда хэа ус ихэауеит иара рыцха, ихэхэдацбал хнамжэахьази амшэ. Абас ихы ырнаашэа, дцэытыцшыны дыцшуан. Кьамшышы дцоуп анырхэа атэыуара далагеит. Ус хашнеи-шнеи-уаз, Сандра, абри ачкэын дманшэалам ихэеит. Шыкэсык акара цуеит дманшэаламижьтеи, ашыха ыкоума, ага ыкоума, хэычык дманшэаламкэа дыкоуп ихэеит.

– Уара, баба, ацма ыщ ирылампац, ма арбагь шкэакэа аага ихэеит. Арбагь шкэакэа зегы реиха цнакоит ихэеит. Дара ажэытэ уаа ирдыруан ауафы дтызгаша, ирласны дфызхыша, амышытацэгьа ыкоума, даеакы ыкоума. Ацмафыс аазгеит, нас абырг иахь сзон. Иаха еигьын арбагь шкэакэа ааугазтгы ихэеит. Сара уажэы арбагь наганы, сеигзоушэа, ихаман амыруга, изгеит. Иахьназгаз, унапала икатца ихэеит акэакэаркэа. Жэеиза кэакэар кауцдоит. Унапала иушыуеит, еифухуеит, сара сныхэоит. Абзарагы, агэатэагы нас сара иасырбоит ихэеит. Абри зегы зыхьхэауа, икаитеит, далгеит. Ушыта сыхьхэеит, сыхьцхэеит. Шьарбеи дсыцын. Абра хтэаны

Армарахътә арғыарахъ:

Алма Ченгелиа, Дади Гэарамиа, Ешсоу Гэарамиа

ҳашцәажәоз, ашта агәтаны, Сандра дахьынхоз, агәашьаґы иаины абжьобжьик ықәтәеит. Абжьобжьик ажәытәуааи, нас саби ирхәон, амышьта цәгьоуп хәа. Ирымариашан нырцә, Арасазыхь, Мышьа Торчуа, Какәбаа ахьынхо ашта иазымариашан, нырцәка еикәыпшуеит анхарақәеи иареи. Унеи, баба, уабцар ааги ихәеит. Абцар аазгеит. Агәашьаґы иқәтәоуп абжьобжьик. Хара ашта агәта ҳақәтәоуп. Ухыс ихәеит. Абырг иихәо ала схысуеит уажәы. Синыхәеит, сґиныхәааит, аха апхьа убас кәутар акәзааап. Иара узныхәаз уақәититәуеит ахысра. Ухысуеит. Ухиахар, убри аґы иакәшәар, икахар, убринахыс умәа аартуп хәа азырыпхьазон. Исцәымыґхеит апхьа. Исзақәыршәом хәа акәым. Нақ аонқәа еикәыпшуа иахьылоу азы исцәымыґхеит. Издыруеит, дад, уара уызыхьыцуа, аха умхәыцкәа ухыс, сара уақәитыстәит ахысра ихәеит. Схысит, ибзиан иакәшәеит аиашазыхәаны. Снеины ишьтысхын, сдәықәлеит иарахьы, иаазгоит хәа. Уа указ, сара иаазгоит ихәан, днеин иааигеит. Убас иалтцит, ахы ахьакыз, ацәада еґьи хнатцәеит. Ахәызба ала ихутцәазшәа. Дааин, уаха мыцхәы имхәазеит, ачеицъыка цәырган иқәын, сқәакәа инапы аакыдишьылан, ухы уақәитуп ихәеит. Абна уцома, аґацароума, ибзиоуп иахьа цъара уначар ихәеит. Убас иазысызбеит сарґы, иааихтәаны, Мықә снырны, нақ хәдакала Аисырра хәычы хәа икоуп, итцаршәны сцап хәа. Абас саазар калап әбака уерс. Ашьабста аца атцаны избеит. Ан сшьыр, аца рыцхәхон. Аәбатәи ахысра сахьзәомызт. Аца сшьит. Иахытцуан убасқан абас 7–8 ракара. Схынхәит сышьтахька, дара уа иқан. Шьарбеи, нас Едик ықан. Ахынхәра сахьзеит. Хәычык еидшылан итәан дара, арыжәтә еґьи. Схынхәны саннеи, ицґеишьеит Сандра. Шьыбжьон инахыхәхәо икалахьан. Ацьмақәа гәаррыжылахьан. Игәапхеит иара сыхынхәышьа. Шәнеины ацьмақәа шәхьа ихәеит.

Шыбыжыон игэарарцалон, нас еита итрыжыуан. Ацхэыс хэычык иаалгэампхейт, аха аныгакэа рыман ицан, ацмакэа рхейт. Ахш ааиган, акэац ахытэйтцаз азы аатциркэкэан, хшла мацара ижэит. Убри ашыабста ажыы, акэац хшла мацара ижэит. Абри удыруазааит, баба, ихэейт. Сыдунеихаан сара убри акара акэац гьаманы исымфазац. Абра зны шэзыцныкэоз Агэагэуа Демиан дшыказ икастцейт убри ашыха. Хшла ижэны икастцейт ашыабста. Абри ашыха ианхалалак, афатэ карымтцози, ахш иатцатцан иржэуазаарын.

– Иубейт, аха ишцаказ? – дсатцааит саныхынхэ. Изейтасхэейт. Аца шатцаз, ан сеихсыр, аца гэыгэтажьхон. Изгытцымсыр ауан. Уи зфатцахэыз акы ианион, аха сшазхэыцыз, ани апшқагы рыцхасшыейт, аха апхьа иуоуз ашэарах уеихсыр акэын. Иара ихэашыала. Абни апшқа соуит, убри дунеихаан исхаштцом. Ижэит, иахфаз хфейт.

Ахыбжа ауафы имтцартцойт. Агэатцэа ацынтца аамхны, ахыбжа иакэейтцейт. Аха агэатцэа хэызбала иамимхзейт, абас ицены. Дад, ахэызба ахымыркыысын, агэатцэа изыхныхэо ихэон. Ауафы данырныхэо, изыхныхэо, цсасазаргы, напыла ицены, ахэызба ахышыны акэымкэа, ицены иркла ихэон.

– Иахьа иноугоит, итоутцойт артцаага афы. Уанцо, уанымфахытцуа, абри ахыбжей агэатцэа ыти мфаныфас ига уанытытцуа, – ихэейт. Сымтцаазейт, сицэыпхашьан. Атцакы гэгэа аман. Ус иагьалтцит иара, изгейт. Сагьыманшэалахейт. Уи инаркны сфы аатит. Шамахамзар, убри инаркны сеихэламшэазац.

– Иузтаз дарбану?

– Иара Сандра. Сазымтцаазейт, ахыбжей агэатцэа аейтхей.

Нас саб изымдыруааз ... Саб дыцсхьан ускан. Итцакы, иеилкаа, ирацэаны ифутцаашаз ыкан, аха хтцаазомызт. Атцааракэа хагын. Хизтаалар бзиан ускан, аха иагхархаз рацэоуп. Жэабжыла иагхархаз рацэоуп.

Амшэдомбей ахыршыз

Абыржэы ааскьа Вианор Гэарамиа фейтит, Маланзиаа рышьхартыц абыкэу хэа. Сазхэыцын, хэычык-хэычык исгэалашэаз ыкан. Маланзиаа уаа гэгэакэан, гэыжэла баапцкэан дара. Акэакэабакэа рахэшыацацэа ракэын. Абри Ғадышыха узфэапшуа анхытц, Ноурыз хэа дыкан, ускан саб еитеихэон, нас атоурых афы исгэалашэейт. Абыржэы даан фыц ауниверситет афы Маланзиак аус иуейт рхэейт. Убри итцаамтоуп. Хаб ишьхартыц здыруазар, хабацэа Маланзиаа рышьхартыц аадыруазар, схалан сыкэыпшыр стахуп ихэейт. Сшазхэыцуаз исгэалашэейт, дыкан Лац хэа. Лац иааптра хэа иахьагы, Арасазыхь уахыцогы икоуп, аха уи еакуп.

– Лац д-Маланзиазма?

– Мамоу. Уи дафазэын. Ара Ноурыз, Лац хэа икан. Ноурыз ишыапы ахахэ ахьакэшэаз хэа ахызырцейт. Ишыапы цнатцэейт, ахахэ акэшэан.

Егъи Лац иааптра хэа иахъашьтоу, иацсуа шэақъ ала амшэдомбеи ишьит. Лац хэа иказ.

– Ааптрафэу?

– Мамоу. Нақтэи акэым, аратэи Лац иааптра. Абра Адырзра хэа иахъафэу. Уажэ иахъа еимаркуеит. Амала, цэбыргны, Ченгелиа Иуана итэын аарцэка. Ѓацъыр ахытцытцуа. Уи дара ирхэамтаны. Алада, иара Ѓацъыр уанацлеилак, Ченгелиа Иуана иуассарақэа хэа икоуп, ахъзқэак. Егъи Арахэымџа, уи Касланзиааи Маланзиааи ртэи акэын. Цэка, алада итцегъи илакэны, Кэакэабақэан. Рынхарта тыцқэа, рхатгэынқэа, зегъи убартэи икоуп.

Аамта иахъыз

– Абжъгэашэла закэ хроузеи?

– Абжъгэашэла уи Цэазтоуи Мариа лзыхъи зшо. Убрагъи шамахамзар ухнажъзом. Цэка баапсуп, цэара уаваларгъи, убрада ахытцыртагъи амазам. Шъапызатцэла, уафызатцэла ауп.

– Ара уажэааны ас асыцсақэа аанахэозма? Избанзар шъапыла ара ухытцыр ауеит.

– Шъапыла ахытцра азы аамта хэычык аеапсахит. Аеызлапсахыз убри ауп, ашьтахъка хэычык аеыннакыло иалагеит. Сынтэадагъи хэалон, аха уажэааны ари афыза асы гэгэатцэка каханы иаанхеит ухэаргъи иашазам. Аха иара аеапсахит. Ахышэашэара ыкоуп. Аеазымкъеит аапынра. Аапынра изгытцымсит, иоунамышьтит. Апхынреи аапынреи еимаркуа, иахъа уажэраанза убас иааиуеит. Убри ауп изыхкъо абарт асыцсақэа хэа сгэи иаанаго. Игэоутартэ аеапсахит. Уажэааны ула хнакуа мацара, убри афыза ацэоухар шэтқэа ыкан. Ашэт ала мацара уцон. Шьта уи апхьака инаскъеит. Иапырхагам, аха аеапсахит хэычык. Аешааннакылаз, апырхага шаиоуз џашьашьа амазам.

***Дэди Гэарамиа,
Инна Хэцэымпха***

Ашьха анхыртцәа

Абри амѡақәа ихагалоу, сгәы иауам исымхәар, абри афыза амѡақәа, ашьха цәхәы, ацқара ахыыкоу ихагалатәзам. Хабицара хазлааиуала, абри ицәдырхәуа ашьхара, абри зеггы азы ахауа аеетанакуеит. Убри ауп изықәтцаны исымоу ацсабарафы уажә икоу, еилахаз, абри хазтапшуа. Хәычык ааишья ееим ззысхәо. Ауаф инапы ауп хәычык иееимкәа икоу.

– Абри зеггы шьхараны икамзи?

– Хацхьатәи аасра ижәбо атцкыс иахыхәхәо, абри зеггы ақәацәқәа ыкан абра.

– Ишцахыртцәеи абри, ишцарылшеи?

– Уажәы атехника рацәоуп, игәгәоуп, ирацәоуп, иканамтцо акгы ыказам. Аха атехника мацара уазхәыцны...

– Ашьха ахы ахыхра?

– Ашьха ахы хтцәоуп.

– Ари ушьта, сара ишеилыскаауа ала, арацәафы акаггы узеи-таҳазом. Абас игъашза иаанхома?

– Игъашза. Даара абырсынтәи ақәа иазәзәо, ақәа иланого цъара нышә бзиа, нышә цсыларак, арахә ртәара, ргылара акынтәи уацк лаган, иқәнажыны иамшәахауазар, акыр шықәса абас ишьыхны инхауеит.

– Итабгоит иара хәычы-хәычла, адац камлар?

– Итабгауеит ари хәычы-хәычла адац камлар, егы камлар. Дара амѡақәа икартцазггы аамталатәихоит. Амѡақәаггы дырзуеит, азқәаггы дырзуеит ишыжәбо, итацены икоу рфы, абомбақәа реипш, азмыж дукәа итатәаз. Абри азы илеиуа зеггы хәаены икоуп. Акыл-кәраарта ыкоуп, аха убриггы цжәар ауеит. Алада азыцшахәа Аалзга иацнатцоит.

– Хықәкыла иааныркылама, иара ус иашәахау?

– Мамоу, еимарыжыыз. Дара роуп ихтны инызкылаз. Дара аусуцәа, еимацсаны, ауафы дымѡацызгаша ацхақәа икартцаз роуп. Ианеи-марыпса нырцә-аарцә, атракторқәа анықәла еимарыпсаз ауп хәа, ас иказамызт. Ицжәар ауеит. Азгәара иавнагар ауеит, аха даеакала. Хәычык азиа иаванхо... Ажәакала, еиларыпсеит хашьхақәа. Абра асы анышьтоу бзиа избауеит, зеггы бзиа иахбауеит ацсабара. Даара игәы цсыехоит ауафы абри ижәбо зеггы дахәацшыр. Анахь цәхәыроуп. Арахә рзантцома ара?

Абицарала иааиуеит, иаххәо акы аанамго иказам. Ауафы малла мацара дхәыцны, малла схы сырхауеит, сцъыба сыртәуеит хәа. Ма Апсынра еиқәсырхоит хәа, уи афызаггы ыказам. Аусура уафы иа-аиртуазар ауп. Аамта ацсы анахаз, есқынгыааира иаркыз ашахтқәа ракәын иказ. Усканггы атехника ыкан. Ас ирзыкамтцо иказамызт. Аха ацсабара еиланацсон, убри азы иаркыз ашахтақәа рыла иаар-тын. Ашьхақәа, нас шәыла абзиахә абааит, ус змам дызустзаалакгы

амашына длақэтэаны, абра икыдланы, амашына рныкэашыа зды-
руа, саатк-ф-саатк рыла ашьха дхалоит. Уа ма афыжэра итаххоит, ма
азыжэра итаххоит.

– Ахымфадгашыа ззымдыруа ашьха?

– Ахымфадгашыа рдыруазтгы, ашьха ари афыза харгалазомы-
зт. Ас амфа харгалазомызт. Ари жэынгы-фангы ирылшо икан.
Абри ажэйтэтэи ашахткэа ирхыркыаны, агеологцшыхэра хэа изфу,
амфақэа анхаргалоз убаскангы ирылшон. Ианцоз еимапсаны ицон,
амашына кыдымларц азыхэа. 20–50 шықэса рышьтахыгы икамзи
ихалаша амашына. Аполуторкақэа, амашына гэгэақэа ыкамзи.
Атрактор аххалоз ашьтра ихылан ихалон, аха уи афыза картцазо-
мызт. Иахэаеуан ацсабара. Ацстазаара еиланагоит. Ус змам зегы
кылнагоит.

Ауафы ашьха дыцнашэоит. Ауафы ашьха деилнакаауеит. Ашьха
дызустазаалакгы уажэ икахтцакэо кахтцазомызт. Зыцсы цкхам
дыкэларгы, адыд-мацэыс шыталон. Даеакала икалон аамтақэа.
Уажэ зегы хабжьеит ха хтэала. Ихабжьеит ганкахыала, аха ацхыа
абра ианаадыртыз, даара адыд-мацэыс рзывасуан. Итамларц азы, аха
еиха-еиха иадыршыцылеит. Издыршыцылаз аус, уи акгы аанагазом.
Иахыа сара схатала абас сазхэыцуеит, абри зегы нак иадыркыр хэа.
Шыта иадырkit хэа лытцшэас икало сыздыруам.

– Амала, аффы хакэнамыргылеит. Ххэаехыан уака хакыаатгылаз.

– Аффы баапс, аиеи. Азэы акала избауеит, асы камхарц итахуп.

– Амца зацраратцаз уи аума?

– Арацэа ацэынха амца анацрартца, адгыл апхара анаиоу, асы
ыкэгыларгы иааннажызом, иарзытуеит. Икэашза, ашьхақэа ижэбо,
авулкан аныкоу еипш, асы рацэак аеааннархазом, изытуеит. Убри
азоуп изацрартцо еихаразак. Иацрарымтцар амуази, аха уи иазхэы-
цуам. Аффы уажэ абри, хакыынапш-аапшуа, ашьхақэа зызбахэ схэаз
ркынза ифеиуеит. Ацша амш аеанеитанакуа, зны арыгъарахь иасуеит,
зны арымарахь иасуеит. Зны амраташэарахь иасуеит. Зехынцъа-
ра иахытэоит. Ашэарах ыкэнацоит. Ашэапыцъац хнашыаауеит.
Иахылтцау ахылфа-псылфа, ақэабаа-сабаа иланаго, ақаскын даеа-
кала иазныкэоит. Ашьхақэа фыбго иалагоит.

– Арт ашьхақэа гэфоуп хэа сыкоуп?

– Ашьхақэа гэфоуп. Ахапы змоу ыкоуп. Итцаам ыкоуп. Иту-
таарц уалагаргы, ари афыза атцаашыа ала, ашьха хшыааны, ауаа
ркыафурта аасыртуеит хэа, иубалак зегы ацэыргара, убригы иа-
шазам. Сара убас сазхэыцуеит.

– Уажэтэи ала аус рузом?

– Усоуп.

– Ари ибылуа анбантцэо?

– Абри ибылуа ижэбо ашьхарпы шэахынзақэыпшуа, абра иаа-
қэырхыз зегы абнахь итарыжыт. Арацэа абри хэычык иадамзар-

ггы, марцхалк иадамзарггы, арацәа ыканатцы абылра иакәытцзом. Зынггы-пхынггы. Дара ыкәтцны ицарггы, абылра иакәытцзом абри.

Ахарџа ахыгыло

– Ацстхәакәа цыткгы хәҗсны ицеит, аха цыткгы хә хәхь иаа-уеит, – сиязцаауеит Дади.

– Мамоу, урт хәҗсзом, Инна. Аладантәи иаауа ауп.

– Атцануаа еизыргаз жәбоу? – ачкәынцәа сдырцшуеит.

– Абри азхыҗеақәа зеггы Гьаргәабей азыхьқәа ирыцрытцуа ауп. Гьаргәабей ацыптәаха. Мариа лзыхьи Гьаргәабейи ашьхақәа еиҗы-ршо ирыцрытцуа ауп абарт зеггы. Актәиггы аҗбатәиггы азхыҗеақәа. Ара иахьзуп Адәыш ду. Ара Тыҗаа, Танияа, Чачхалиаа ртыц ауп. Саули хәа Чачхалиа итыц ауп. Ичкәынцәа, иматацәа, нас иахьаггы Чачхалиа Руслан ухәа абра ихалалоит. Ишәарыцауама, ус аума, игәыгәтарыжьзом. Иагу, иабзоу рбоит. Абасала, абри ашьхақәа зеггы абас ишоит.

Цақәашьаа рышьхақәа роуп абарт иахьбо, дара шытрала Цақәашьаа ртәқәа роуп.

– Даара иачхауа иааиуеит ари амш, уара? Мацк стәарц акәын тцака. Аха аеарцәгьоит хәа схалеит, – ихәоит Алма Ченгелиа.

– Аиеи, хәычык-хәычык. Абинокль шытәашәымтцан. Хәычык ихар-ласып, хәкәабоит. – Игәаггы, абаапс, ариқа, – Дади ақәа дазцасуеит.

– Ашьха уанцо амҗақәа рҗы лассы-ласс иуцылоит ахахәқәа еикәтцаны. Акы, җба, хца. Ахарџа хәа. Убри закәызеи, Дади, ихәшәхәар?

– Ахарџа захьзу ашьха акатцәарақәа рҗы ахытцга, амҗа рбага ауп. Иара қәацәны иадырсуеит. Ахытцыртақәа ахьамоу акатцәарақәа рҗы, Ахарџа, қәацәны иадырсуеит, ахарҗақәа рҗы. Ахарџа ықәирсит. Ахаҗара – абахә җкьара, аха цкьаны иахьатцоу. Нас убри ала асанзгә рыцшаауан. Егьи, амҗа рбагас икартцо, тцака ишытатцаны еикәыртцоит. Ус амҗахәастақәа рҗы еикәыртцоит җба-хца хәхә, абас имачзарггы еикәтцаны, амҗа хықәқәа рҗы. Мрагылара аганахь ала.

– Иушьталан иааиуа уахьцаз еиликаарц, ма амҗа абра ишымҗасуа ушьтахь иааиуа идыруазарц азы?

– Ахарџа амрагылара аганахьала есымша инхалар ауп. Мратшәа-рахь ала ауаҗы датцслар ауп. Уҗадахьы иказар ауп абри есқын-гьааира.

– Ари ацша еикәнаркьар ауеит, асы?

– Шамахамзар еикәнаркьазом. Иара атыц аҗы икоуп иагьа асы аурггы, иара шхарҗоу. Ауаҗы инапы еикәнатцо доуханы икоума, имачзарггы еикәнаркьазом. Иара шыкоу убас инхауеит. Уахьымҗа-суа, шәахьылеиҗеиуа ижәбақәо, акыр шықәса тцуеит еикәу, сынтәа еикәахтцаз ыкоуп, тцыцх, тцыцхцәа. Шамахамзар еикәнаркьазом.

Еиқәкъаны иубарггы, ауафы мацк зхы иазхәыцуа, амџа здыруа еиџа ирѣыцуеит.

– Аҳароа ҳаа захъзуи иара?

– Сара иахынзеилыскаауа, аҳарыџара. Ажәа аҳарыџара. Аҳарыџара иалхны, аҳарџа дыргылоит. Аҳарыџара – абарт (ахахә кьаьқәа хирбоит. Аред.) роуп излеикәыртц. Егьи аҳарџа – иара ахьейкәыртц.

– АКНЫ?

– Акны. Ауаы дахымѳасуа акатѳараѳ дымѳашьарц, ѳакантѳи дгылан апцтхѳа анаимкѳа дымцши, иѳѳаѳѳа иахьарсу, убри хытыртоуп.

– Алашарбага еипш икоуп.

– Аиеи. Ажәһан иадубало, иахьадубалаша ахәқәа рҕы идыргылоит. Амрагылара аганахь есқынғыы икоуп. Абригыы егыгыы, асбагыы.

– Игэастахьеит, ашьхара уанцо, ауаа зынза еакала икоуп.

Хахэык еикэыртцоит, ус апсабара иапырхагоу акгы кэртазом.
Абра ушыкоу рдырузарц азы фатэык ааныжны ицоит.

– Ииашоуп. Ахатагы иашоуп. Дыргас инрыжьюа убри ауп, уацхья ауафы диасхьюма, дшәарыцафны диасуазар, ипатрона ииблыз, иибылхьюо агыльза ыкәйтцоит. Мамзаргы, иара дыргак изакәызаа-лакгы, апсабара иапырхагам ыкәйтцауеит, иара иатцартцар ауеит.

Апстхәақәа антәо

– Абра ақәасаб там хәа соухәар ихастома, аас қәасаб? Ма нхытц ажыцәкырахь аас қәасаб там ухәар хастома? Тамлашьа амазам, аха ицәыртцзом. – Дади иоуп ицәажәо.

– Ана иаҕамкэагы иҕалазом, аха ицэыртцзом, – ихэоит Алма.

– Аҳапқәа рахь ицәытцатәоит, – ихәоит Дади.

– Ма наӑ ихытцны иӑоуп, – ачкӑынцӑа еицырхӑоит.

– Гьаргэабейка, – Дадй иазгэейтоит.

– Ахахə дузза шытами, абаа ахахə? – Ачкəынцəа азцаауеит.

– Ҳахытатало? – Дадидразтаауеит.

– Ашәлаа ахахә дузза!

– Аа, Чычын ихачу?

– Мап. Ашэлаа аладахыы уахынхытцэкьо. Убра бзиа ирбоит.

– Агарқәа, агарқәа. Уи абрагыи имылбаауа иҕам, аха идыршәа-хьейт.

– Омари (Ченгелиа. Аред.) Ахреи (Пимпия. Аред.) ѿба абасшѣа ирбеит, ишырхѣо ала, пшьба абри ахѣтахъы ирбеит. Ихалаанза, апстхѣа рыцѣхалан, апша гъежъхъан. Апша анырѣас ицеит. Рышьтрагъы мѣашьо иануп ара. Абра хъхъауаз амѣахѣаста умбазеи. Амагѣ дукѣа рышьан.

Асаат жѣаба рынахыс апстхѣа, ахауа антѣалак, апша аныгъежылак, алада итажыу, амшын акынтѣи зѣыкѣабан итытцуа апстхѣакѣа, абас ихалоит. Ихнафѣит. Нас заза рхѣыгас иканатѣоит. Хаскын аагагоуп.

Ачыда атцазам. Аха издыруа ыкоуп апстхэакэа. Анакэакэа здыруа ыкоуп, иззымдыруа ыкоуп.

– Ашьхақэа?

– Ашьхақэа. Зынза иахыымтэазо ыкоуп. Ус имфасны имцозар, ихаракны, илакэны, ус рыхабар убазом. Абыржэ атып хахыгылоу, абри аикэыршара, агалан ицауа, есқынғыааира абас иадыруеит. Аамта аки-фбеи ианырхыслак, реетцыхны абрахь рыетаргалоит. Алада апстхэакэа реетцыхны, имачазаргы, абра имеизар аузом. Шыбжьон нахыс.

– Апстхэакэа ауафы дымфохыркьоит хэа сахахьеит...

– Ауафы дахкьоит, хымпада. Ижэфа ткар ауеит. Хэычык ауафы ахтэлара иалагаанза, иаргэа жэфа, иарма жэфа, дахыцо, мрагылара, мраташэара, абри дазхэыцуазар ауп есқынгы. Уажэы апстхэа атэы ззымдыруа, сара издыруеит хэа шэакэгэыцны шэазымхэыцуазар калоит, аха дыкоуп ауафы игэнызкыло. Са сыда дааргы, дазхэы-цыртэ еипш. Аа, уажэ, Саид (Айба. Аред.) иеипш арцыс, абас дан-хало дазхэыцлар ауп абри есқынғыааира мраташэара, мрагылара, иахызчыдоу. Апстхэа гыларгы дымфашы, иапсуарафы есқын-гыааира убри ааирпшлар ауп. Ишэарыцарафы аума, иара ус кыдлас шыхак ибарц аума, цсшыара даауама, азэ дымфацигома, дымкыларц азын апсуа, абра иара ишитэу мфашы, апсуа хатца ихы ааирпшлар ауп. Ашьхауаф дызустзаалакгы, дхэычума, ддума, ахэычра-адуре ала акгы ыказам, иагэа ддузаргы, ианыкоу ыкоуп убас аамтақэак, ихы ианизамырхэо абри афыза аматэарқэа. Агэахаштра анимоу ыкоуп. Уи еакы дазкуп, угы даныхны, даеакала уихцэажэаргы аузом, аха агэынкылар есқынғыааира иатахуп. Абра гэынкылароуп икоу.

– Абри тангэароума абыржэы?

– Ари тыцны икатцоуп, ашэарыцацэа ртыцны икатцоуп. Иаархы-быргы тцака, ацэаакы амаиурц азы ахахэқэа абра еитцыхны ишь-тақэоу, убри азоуп изышытоу. Нас хыхь атып ықэкаитцар, уаха азы итцалазом дыцэозаргы, убартқэа рзы икатцоуп. Абас имачны икатцақэоу ашэарыцацэа ртып ауп.

Хдэықэлороуп ушыта. Ихэиразеит, ихышыыргэытца хакэыхшоуп, ихэираз азгы итабуп хэа иасхэоит. Аринахысгы инапы хануп.

– Сшэыхэоит, абри сызтышэх! – акамера итэаххьеит Саид, ххынхэны хаауеит азы.

– Итыжэга, уара, ауафы дшэыхэеит! – Ацкэынцэа сыдгылоит. – 5 минутк рзы икалеи?

– Аа, абзия анышэхэа, апстхэагы хытцит. Ари афыза акадр збахьа-да. Саид дабакоу? – Анхафы бзия ипсыцэгэара рылам стыхфэа.

– Уцши, ана икоу убоума, апстхэа шцэыртцуа убоума, ахырзаман!

– Уи апстхэа бзиан иахыцэыртцуа Кэыниашта ауп, Кэыниашта, ацкэынцэа. – ихэоит Дад.

– Аа, аиеи. Ахш хутәалазшәа, ишкәакәаза ишьтоуп, – рхәоит ачкәынцәа.

– Уа избанзар, ашьыжымтан уаныџагылалак, ацстхәа тјака ишьтоуп. Зынза изаазом, цыарак игылоуп. Ауразоуроу амшын акынза инагзаны, улацш ахьынзаназо ацстхәа хуп. Атыц ахьгылоу акынтә 5 метрак аладантәи. Аланарпшыра. Нас Гагач акынтәи, Адәы џада акынтәи ацша ихкәауа, аџада иханажылазом. Ашьыжымтан уа икоуп, асаат 10 рзын, ахәылбыгәха нак иагоит. Нас ушыцшуа агәакхәа идәыкәлоит, ахш аншлак ишхытцуа еипш, иужәлан ицоит. Аха атдыхәтәантәи хца-цшьба шыкәса иказам убри. Ацстхәагы уара ишухәо еипш иказам.

Адиктофон ианылаз

– Баша иташәтцоит акамера. џ-метрак хашнеилак, итышәх хәа халкуеит, – Саид игәы цтәан, ихы ихьчарц дафуп. Ирхәо шсахауа рыздыруам, избанзар зеггы ирхаштхьеит Дадиди цдыба иштоу адиктофон аркны.

– Уара уцала уеиханы, уштатив уманы, – Дадиди икьатеих цтәо дыччоит. – Дрыцхауп ларггы, аранза данхала.

– Ацхьака дцеит, итыхтәу лбар, хаанылкыларц. – Ачкәынцәеи Дадиди дарей акыраамта исыхцәажәоит.

– Ант иџуа икәыз убама, уара? – ачкәынцәа изтәауеит Дадиди.

– Избеит, иахьгылаз акраамта Ешка дсырцшуан, аха сара иахьысхәоз акәымкәа, итцеггы тјака дыцшуан. Иубама схәан, аха ихәеит. Ақәасабқәа убама схәан, избоит ихәеит.

– Уакәытцыр әуеи? – Ешсоу иуам.

– Уаангыл. Уара сымхәеит. Ақәасаб убама схәан, избеит ихәеит, зака ыкоуи схәан, быжыба ихәеит. џба гылоуп. (Дыччоит). Имачны ихәар итахымхейт, амала аџыстаара ыкоуп аха. – Дыччоит даара Дадиди. Ешсоу дыцхашыаны фитуам.

– Уу, ари дахьцо убоу, уара? Икаитцои? – Ешсоу асыпса дықәлан тјака дцоит, дчаразуа. Сара сшәазаны сгылоуп.

– Оо, амахәқәа кы, уара! – ачкәынцәа фыртүеит. Дадиди лацшыла дымџапигоит. – Узлатырхуа акамераггы калазомызт, иртцәаххейт, – ачкәынцәа ихыхәмаруеит.

Анцәа итәара ахьакәу

Асыпса хакәуп зеггы.

– Алма, нактәи аган утацшызма? Адгьыл цәгъа амтца?

Алма дақәшахатхоит.

– Саид, ацстазаара абри ахытцырта анаџс иалагоит. Абри узкыдыцшыло нахыс. Ацстхәа арыц адунеихаан ихны иубазом. Ашьха цәыџарақәа, арџыгақәа, ахахә дыдыра убазом. Ашьац кашышы, адунеи Анцәа итәара хәа акры ыказар, убрахь ауп иахьыкоу. Ара

15 зиа ракара ыкоуп. Хэарада, идуцэам. 200 метра икоуп акы, еакы – 600–700 метра рнафс. Атцулара баапсуп, 60–80 метра иназоит. 100 метрак змақәоу ыкоуп атцулара. Атбаара абра иубо ауп. Атцәца итатәоушәа, иаакәыршан. Абыржәы убра апстхәа арыц хзам. Иубо-ма апстхәакәа ицо. Иршәны абрахь идәықәнатцоит. Акагы башәа умазам. Ақәа анауы, иаутцәкьеит. Саатыбжак акароуп, аха акырцх, ақәа убас иланашьтуеит. Еггыс уа ақәа ыказам. Убылуеит, ублы. Стыцқәа, спалаткақәа зеггы убра ахапы ағы ицәытцоуп. Абра ухалоит, иубома акәакь?

– Аха! – ихәахуеит Саид. Дкараха дааиуеит. Акамера уараапсоит уамашәа ашьхараф. Иқәрагы мачуп.

– Убра ухалоит, нас километраки бжаки ашышьыхәа уцар ауп. Нас Ицшыоу азия акны унеиуеит. Усынтәи Азия ду ахь уиасуеит. Ахытцыртәфы цшь-зиак урыниоит, еишьтаргылан. 200 метра рыбжьатцаны рызеггы. Ахыцәкәыкәын ағы акы уаниоит. Зынза ахыцәкәағы. Уанхалалак, армарахь уцар, зеггы иреихау хәа аҳаракырашәагақәа гылоуп. Ахкәакьқәа дыргылон, хықәкыла. 400 метра амшын аҳаракыра акынтәи акәу? Уазхәыци, уака азия татәоуп. Убри афыза атыцқәа ыкоуп.

– Хәхьыказ аума апстхәа ахьыкоу?

– Аиеи. Ачырасра инаркны. Илия Дочиа дыжәдыруама? Ииубилеи ыкан. 100 ихытцын. Ишьхартыц ахь ицагы дхалеит. Убри дақәныхәан, ица дыштәаз, атәым жәлақәа уаанза иныкәигахьаз штәаз, “Ашьхақәа сара исшауа, сынцәахәзам, баба, аха абра ацъабаа ықәзбахьейт, иахьарнахыс уара иумаздоит ихәейт. Баша ушазымныкәо здыруеит” ихәейт.

Ирласны ҳақәсып асыцса, цсыхәа ахьынзамоу. Абри атцкар ахь шәмаин. Атцкар тцағахәейт азы адыжәхәа утахауеит. Шәмеихәмарлан, шәмеицәхаслан. Ус кәашәымтцан. Абас хцар еиғзар калап. Асыцсагы уа ҳақәсуеит. Хәычык иаарҳаракшәа. Саид итихша абри ауп, аха машәыр иуеит. Цакала хцап. Уаала, Саид. Итыхтәума? Ачҳара, абаапс, ачҳара.

– Ари ахәычы арахь дымцааит, – заагара дсышьтуам Ченгелиа Алма.

– Хшыжәбара ҳажәбеит. Атцыскәа(атцарақәа) сыцуп сара, – Алма заагара асыцса дықәсуеит. Урт рықәрағы ашьхауафара рылтцхейт. Аха истахым ашьаға мыцхә картцар.

– Азы шигоггы тыхи, абаапс. Асыцса цейха ахьыкәу! Азы рацхәа ахәычы ижәуеит, Саид. – Зеггы таххыр стахуп.

– Азы ахәычы ижәыроуп, арызәтә – аихабы. Цьога (Цьога Тортиа. Аред.) изакәан. – Дади дыччоит.

– Уаф дрыхәом арт ахәыцқәа, – схәоит.

– Абра шәарахк амамкәан икам, аха... – Дади игәы хәауеит.

– Ғазны! – схәоит сара.

- Деилкьоуп даара.
- Азэггы иимырбазеит абри. Убра знык-фынтә ракара Бгикәара хакан, хыхьцаз-хыхьааз, иара итцаашьа сара исгәапхон.
- Итәххуаз зеггы даара дацклапшуан!
- Ауафы икәфеиар ауп апстазарафы. Анцәа шәиныхәааит. Анцәа шәагимырхааит шьхоума, гоума, х-Апсынра, абзиара шәыман Анцәа шәкайтцааит, Анцәа сихәоит. Саид сукәырбануп. Ахьыбфәр сшәы-кәыхшахааит.

Ахьы зыхьчо

- Ахьы бзиа ирбоит алахәа, ахәынап, ахәаза. Иахьыкоу, ирызгартә иказар иргоит. Ирзышьтыхуа. Ирылшо рымдыруеи. Ирзымгартә иказар, ирыхьчоит. Иахьынзарзыхьчо. Уи зеггы ирдыруеит.
- Алакә афы еипш.
- Алакә ахь ииаргеит, аха ирыхьчоит. Абаафы ауп еихарак. Уажәа-аны абаафы уафы днеизом. Дара цәыртцуеит.
- Ианраамтоу?
- Ианраамтоу, знык ицәыртцны ианыкала, даеакала рхы мфәпырго иалагоит.
- Ианбыкәу дара анцәыртцуа?
- Маи 15 инаркны нас ицәыртцуеит. Алахәа зеггы реиха еигьа-нашьоит. Уи ақалақь дукәа рфы хырфә амтазакәа, ахышәқәа ахьаарту ифналан, ахьы иабаз, иазго, ақышә иаашьтнахыз аман ицеит. Абри амра апхамтазы, иананыпхало ахьы мцырцыруеи, убрахь ипырны инеиуеит. Алахәа убас ауп ишнеиуа.
- Ахәынап?
- Ахәынапггы убас ауп ишыкоу. Уи иара иатәуп ахьы. Сзықәшәахьоу. Алымхарыфқәа фба еипшыз ыкан. Амзахахә тасаны, ахьтәы лымха-рыфқәа ачараан сахәшья сыпшәма илылтеит. Изит руак. Аныкәгара бзиа илбазом азы афны афырцъан итапсан. Мышкы игәалтеит ак шыкамыз. Пытрак аамта цит. Аха илхәазом дыпхашьяны. Уажәы афны хәымгак дыфналар...
- Афбаггы игон?
- Афбаггы игон. Акы амацара иказам. Ацгәы бзиаза хаман, ацгәы иакит ахәынап. Абри афыжбжы анлаха, днеит. Адырфәены афны анылыпссоз, инхаз алымхарыф цәка икаршәын. Абни ацгәы ахәынап ахьарххоз ааигәара. Даара бзиа ирбоит ахьы.

Ашьхақәа еифызшо

- Шәара Гәарамиаа абицарала иаажәгоз ашьхақәа абакоу?
- Гәарамиаа хашьхацамфә хазлахалоз ауп. Адәышра ахәада хәхә-ла уфкыдланы, Камбашь зтапсыз уфхаланы, уахьынхытцуа, Цаазтоу хәычы ашта хәа иашьтоуп. Уи фәхыс ицоит Азмах зтоу, арахь Азмыжь хәычы, наф унабжысыр Азыхьра хәа иашьтоуп. Тхьынаа – Адәы

Ғада афызыра. Адәы Ғада афызара акәын хара абицарала ҳахыцоз, Аилытдырта егы хәа акәымкәа. Арышаа феиуан.

– Кәыниашта?

– Кәыниашта гәыцаа рышьхақәа ракәын. Гәыц ҳатданакуан ҳаргы. Аха шьхала, хәычык аамтақәа анца, аферма хәа ианыказ, ҳабацәа Гәыц иатданакуаз... Гәыцаа рышьхацамқәа, рышьхақәа хәа ирышьтоуп – Кәыниашта, Бгикәара. Абри агагач ижәбауа, абри ицауа агагач, абри Кәыниашта агагач, абри инықәыршәны, Ачықь афытца интәауеит. Абри Ачықь афытца уанхытц, нас Ацшыра ахәада ауп ицауа. Ацшыра ахәада хәа иашьтоуп. Абри иагәытданакуа гәыцаа рышьхақәа роуп. Ари анхытц – еита пақәашьаа рышьхақәа ракәын: Сарсаниаа, Чытанаа. Абри анхытц убарт ракәын. Ахәы еикәнашауеит. Абри шәызкыдыцшыло ахәы, Ацшыратәи ахәы нақ ицауеит. Адырзра еикәызшо, Чычын ихапы хәа изфәу ауп. Чычын хәа ҳазфәу Маланзи-ан. Убри Амаланзиа ихапы цауеит, убри ахәы инықәыршәны. Нас Ацыш зқәиаауа хәа иашьтахуп. Нас Ацкыбылра. Ацкыбылра нахыс, Ачадара хәа ицауеит. Шьхацамқас уахьгы ихаман, арахьгы ихаман. Еиха икьафын. Ханыхынхәуаз ус ҳалбаауан, апстачара, апстақәа ыфо, ҳанхалоз ас ҳхалон. Арахә жәпа ҳаилалон ара, Аргәынаа, Арышаа. Цыинцәалаа анхацныкәоз ыкан. Абра иангылоз Тыфаа. Нхытқка Адәыш ду хәа иашьтоуп, нахьхы шәызтацшуа, азхычәа нақ иатцаны. Уинахыс Чычын Шьакаиия ишьхақәа ракәын. Какәлиаа гылон. Шьакаиия гылон. Уинахыс Арышаа рыдгьылқәа, Хәацбал ду, Ауасарпышы хәа икоуп. Хәацбал ду ағамқа. Уи аахыс еитахгы арахь, Мызикәара хәа изфәу, убрагы рыгешаны икан. Агәарамиақәа, бедиаатқәа, шьтрала абицарафы, х-шьтракны икоу... Хашьтрақәа акы, Гал инхауа, Бедиа инхауа, убарт убри ахәала иаауан, Хәацбал ду иааны ицон. Аахытқка, еихарак Мызикәарақа итацшуан. Мызикәареи Хәацбал дуи еикәызшо – Ағамфеи Бабали роуп.

Асхацәла

Абри ашьхацамқа, даәа аамтакхеит иахьа, абыржәы цәағәан аамта, ииуль мза ҳтами. Икан аамта мес хәычы 20 рзы ҳанцоз. Ас хацәлақәа абыржәы ишубо еипш икан убасқан. Хыхь уанхытцауаз абри асхацәла еихала ипқаны акәын ҳашхытцауаз

– Асхацәла, уи захьзуи?

– Урысшәала еитоугозар, корзин. Асы, апша иасуа, иара ахата иашәахауеит. Ақәацә, абас атзы еипш икоуп. Аеқәа асхацәла еихала ипқаны ихахгон. Асы икахауаз пқаны акәын ҳашхытцауаз. Уажәы маи азыхәа, ара акәым, тақагы узааизом, убас аеапсахит.

Арсен Инапш

Абри Арсен иайохаа ауп. Арсен ихата, ацэхэырафы ухытцаанза убра дтадырхеит, аибашьра иахъаны. Ақыртцэеи ацсацэеи аибашьра иналагоз аамтазыхэа, 1989 шықәсазы.

Ирахэ уа игылан. Дылбаар, агвардиа (Ацсуа гвардиа. Аред.) ахь, апозициақәа рахьгы дныкэон. Агэагь змаз хатцан. Ишьхахь дышхалоз, чархэара изырун, апжэага итцатцан, дпыржэеит. Даара дуафгэгэан. Абас 60–62 шықәса ихытцуан. Хэычык иқәсхьаз хатцан. Аилкаа змаз, ацсуара злаз. Ахымфопгашьа бзиа иман. Зегьы дхагхеит Ацсынтэыла. Ишакэызаалак, накынтэи дхытцны ауафы даины, ишитахыз дхэыртуа дыкэитцазомызт, дагыруоума, дқыртуоума, дшэаныуоума. Игэйдкыланы иман абри зегьы. Нахьхынза ижэбо, Армазан(?) иайохаа аума, анахь аума. Азэ дхалама, фыцъа халама, иара инапафы икан. Шамахамзар иитахымыз ала азэ дныкэар иузо-мызт. Убри афыза арцыс бзиан.

Ткэарчал дынхон убаскэнтэи аамтазыхэа. Аха ирала Атцэацшьра ахэы, Ацсуа қыта хэа иашьтоуп ахпатэи ашахта, ацсуа цута датэын. Инхара-интцыра иахьагы икоуп. Иматацэа икармыжьзеит. Иара уафышьала иара ишьхақәа ракэын дзышьтаз. Арсен иайохаа захьзугьы убри ауп.

Иман аехэшьяпацэа, аматацэа, ацкэынцэа. Иахьагы икармыжьзац, иныкэыргоит, аха иара аброуп дахьпыржэаз.

Ашьхақәа зырхыцхыцуаз

– Ағар халоит уажэы усоума?

– Ағар халоит, инрыжьзом. Шьхашэала хэа, арахэ-ашэахэ рыман ихалом, аха игэыгэтарыжьзом. Атыпқәа еикәкаца икоуп, идырфыцуеит.

– Апшэма данамоулак, иантацэлак ами ианыкэло.

– Ауафы дыканатц итэара, игылара даеазэ дачычазом. Хэычык дыцсыгехо даналагалак... Уи афыза ахэарақәагы, иахьатэи ашьхартып афы хэхьыкоу иатэым.

Ашьха мыцхэы аиғытцра ианалагалак, атахарахьы ахы архоит. Ихэартам убри. Ауафы дыгэгэазарц азы, аееидкылара атахуп, аешьей аешьей рыбжьара аума, иара ацсуарафы аума. Икан аамтақәак, сызлацэажэоз Арсен иаамтақәа роума, урт рабацэа раамтақәа роума, хашьхақәа зырхыцхыцуаз – жэала, мчыла, хшыф чыдала. Ахшыф кэыга змақэаз абыргцэа бзиақәа хагхахьейт. Иахьагы икоуп, ауаа зегьы нак иахцэынаскэейт хэа ххэом аха...

– Гэашьамхыла?

– Гэашьамхыла, даеакала игэгэан, рыпсачарақәа дырззомызт, рышьхақәа дырззомызт. Рыфны-ргэара ааста, рышьхақәа, дахьхалоз ишьха акры атцанакуан, атцакқәа гэгэан.

Дади – Камшыышь Гэарамиа иңа иоуп. «Сара сааникылон Анатоли Гэарамиа» иңеит иара. Уи иаанаго ашьхара аңасқәа рҕы аццакра, амыцхәра шаттахым ауп. Уи ашьхара аңанқәа ихала иаңидыраауеит, ишахәтоу ахымџаңгара идыруазар. Уажәы Дади Гэарамиа, Анатоли иматә Ешсоу Гэарамиа дихылаңшуеит. Абиңарала иааиуеит. Аха дҳацуп зхала ашьхақәа иркыдлаз арҕыс Ченгелиа Алмас. Уамашәа деилкьоуп.

Иреиҕыыз аныхәара

– Анцәа ду уара сукәыхшоуп. Ииашатцәкьаны, иахьа ҳахьыказ, ххалеит, ҳалбааит, атың хбеит, ухьышьаргәытца сакәыхшоуп. Итызхуа атыпха абри ихәцу, иахьарнахысгьы лымџа аартны, цырхага лымамкәа, мышла, тыхла, агәабзиара лыманы, итцегьы азҳазыгьа аманы, ҳамџақәа хрықәйтны, аҕар ихәцу рыла анагзара аманы, абарт аҕар џапхьа шыакас ихатцагыло, абри зегьы атоурых ианыло, итызхуа шәхагымкәа, ҳаигымкәа, бзиа усла ҳаикәшәартә Анцәа икайтцааит. Табуп, уара Анцәа ду, иахьа уара, қәа хәычык наххьушьызаргьы, уцшит, агәра хгоит. Табуп идуззаны, схырхәоит уацхьа, атамзаара шытахтоит иахзымдыруа аҕы. Умш аабзиахааит, утцх аабзиахааит. Макьана мџа хәычык хануп, убрахьгьы пшзала хнеиааит, ҳахьнеиуагьы абзиарақәа ҳаҳалааит. Ацсны жәлар абзиара рзыкатца Анцәа ду сухәоит. – Дади дныхәоит Ашәра атыцаҕы.

Ашьхацамџа иқәын: Дади Гэарамиа, Саид Аиба, Ешсоу Гэарамиа, Алма Ченгелиа.

***Аиңцәажәара мџаңылгеит Инна Хәцьымңха
2016 шықәса, ииун жәохә, Адәыш.***

АИНАР ЧЫТАНАА

Ажәинраала ҕыцқәа

* * *

Амшқәа мфасуеит ихәарчаруа,
Аамта алуқәа лагоит.
Шьюуки ианрымоу гәацхачара,
Ғацъара шьюукгы млагоит.

Азә, абар, шықәсышәк ихытцит,
Ианихшәоз сабик ицсы.
Ишыгәнахау шәа шәазхәыци
Адунеиажә, абаацсы!

Ауаа анишоз Зылцха хаура,
Икамлоз ҳаипшны ҳаишар.
Инеибейшны ағар, амалуаф,
Рхы-ргәы бзиа есаашар.

Ихәарчаруа хамшқәа мфасуеит,
Аамта алуқәа рхауа.
Азә дласуеит, ғазы дтагәтасуеит:
Ак рызхом еснагь ауаа.

* * *

Иабыкәушь, ианбыкәушь ианыкало аха,
Ианхауа гәтыгъғала ҳагәтыхақәа рхәаха?
Ғазцәымгу — ҳа ҳадагы цсыхәа змазам роуп,
Ацстазаара ахынзацшзоу акара – имзанроуп.

Исхаштит атцәымгеипш уажәацхәа сыгә иалаз,
Икьалаз дрыцшаанза издырзом дышкьалаз.
Ашәацхәаф еснагь дазгәышыуеит гәырғәғхәашак:
Уеизгы-уеизгы иказароуп цъара иашак.

Аныкәашьа, ацәажәашьа стҕеит хымацсыма,
Ғазшазие сааизар хьымзг сымам, лахь сымам.
Иҕажәкуа изы азаза ацәыкәбаргы цстатцагоуп,
Атыхәтәан ифныка уаф имфақәа нагоуп.

Ихамхахэаз ажэа, хапсаанза хэгэ итхэ,
Хазхэыцуам ха хашьтахь уи баша ишыцхызхо.
Ауаа ххы иахархэоит хрыхызыаа аматэаркэа,
Ицэымгшыан аиаша, мыцхэы ианыхтаркуа.

Ишэхэа, нас, издыруа, шэызгылоузеи ґымтза?
Мамзарггы шэыцшу ианыхкэо хэа уатцэынза?
Зегь лакэушэа збоит сара арака лассы-ласс,
Ахдырра зырфашьо накэумашь иаххылаз...

Иабыкэушь, ианбыкэушь ианыкало аха,
Наунагза хгэала цхартырцаз хазцахуа?
Зегь рааста згэы итасуа — агэы зызтазам роуп,
Апстазаара ахынзапшзоу акара имзанроуп.

* * *

Санмачыз исабжьон: «Иузымдыруа умхэан»,
Аткаытцэка здырит ианааха сыцламхэа.
Ускан схэычын. Аха апстазаара азакэанкэа
узеилкаауам ахаан, иузхазар упкамкэа.

Цьоукы-цьоукгы рыбызкэа ашхамкэа рфытцуан,
Афы цьбара ансылашышь сыгэтыха аеарфыцуан.
Иткэацуан цьбара сцэеижь афнытцказа да ссак,
Ччапшьхаак сыгрысцон, сыцэкарстакэа хтэасаан.

Амахэ аза хжэеит, афа ґа ахылеит,
Ғенак азэ ижэфа ткьан — зегь ишыта ихылеит.
Исхэар стахуп ґыгэґэала сымшэа — смырха.
Сырбааит иртахызар зегьы уамашэа.

Сымфа ныхэаныцхьан сыкэлоит. Ускан
апхэ ґахэареипш сатцоуп схэыцра «ицысказ».
Акашэеипш еинигалоит ауафгы ицэанырракэа,
Атцеиць зкэа исызрейґашьом азмах зыхтыракэа.

Ублакэа хфоуп, улымхакэа цьгэоуп ауафы.
Изышанггы, ма имлашыа итахахьеит иагафы.
Адунеи цэыршэага! Адунеи хазына!
Уи хануп ххыцхыцуа хымапсыма.

Санмачыз исабжьон: «Иузымдыруа умхэан»,
Шьоук ачагъа еимаркуан — сара сгэы хынхэуан.
Иртахын ихыстыр дара рѣы сыгэмач,
Сара ахэыц атыцан иасырkit адач.

* * *

Угэнаха ҳақэшэар — ҳагеита,
Акэышқэа рзакэанқэа ҳдыртцауеит.
Апцсэа ҳампытапсуеит ҳхата,
Шэызфэыз ҳэа мышкызны ихазтауеит.

Идырыр ихэтоумашь адепутат?
Ачынуаф иабейтаху, ихэазом.
Иркымзаргъ ихызшыаауа автомат,
Хафнытцка урт шырацэоу ҳбазом.

* * *

Аламыс, апсуара...
Урт рыла ҳаибарпхашьоит, ҳаибаршэоит.
Харцарцэа цэышза иахьгылоу
Ргэы ахэыц еиџнаршэоит.

Ханцэажэогъы икылкаауп рыцэкъарстақэа,
Хажэақэа ртакқэа.
Еиха-еиха еитытцуеит рыркъарстақэа,
Хазгабцэа ртыкқэа.

Хапсшэа алахыфацэа ирцэытцэахны
Ҳамала иахфеит.
Салам ҳэа изѣутыр — аѣааирхоит:
Добрый! Привет!

Зны-зынла апстазаара ахтнахтцоит
Егъзлазам.
Ипыххааса, икэыбаса ишытахтцоит
Хэы змазам.

Мариала ҳабгъыцқэагъы цаҳжэоит,
Ҳгэы еибакны.
Еихазала ҳгэымшэара цаҳшэоит,
Амџа кны.

Җашьхақәа уа иаахыцхыцит,
Җагәқәа җаныртас.
Ауафра җамоуп макъаназ
Гәыгыртас.

* * *

Шьоук аиашаз иҗахоит,
Рыбжы мыргазакәа.
Шьоук шеихеигәо реимаа хоит,
Цәгьада җеи музакәа.

Җдыцан амзаға тахоит,
Җызгак атахзамкәа.
Аамта җархынхәыр җтаххоит, —
Уи агәы җахзамкәа.

Шьоук аиашаз иҗахоит,
Рыбжы мыргазакәа.
Җа шьоукых интҗеит-инхоит,
Акгы камтҗазакәа.

* * *

Сыгәҗакы шҗакыз абахта,
Цхьантәи амҗақәа сырнысхит.
Қәак җзаурц хәынтәада, змахда,
Ашьац напҗырақәак анысхит.

Азәы ицәыз – азәы иҗырхага:
Зыхалалра уалс изшәаша.
Хьзыс ихуп еснагь «ахага»,
Уғаҗны изызхәаз аиаша.

Зыгра иҗиаауа җарамра,
Кьыс змауша ак зызнымхаз.
Цьоукы рзы ихьшәашәоуп амра,
Уи шымцым иҗәуеит аныхаз.

Агәра згеит саргы гәаныла,
Блала избаз амацара.
Сымш ахсаалағ иананыла,
Сгәы иҗакыз ахыцхьазара.

Қаа амузац хэынтқаада, змахда,
Ихапысхьеит хазыпшымыз.
Шақа мқа харнысхьоу збахда?
Урт уажеипцш ахаан еипшымызт.

* * *

Ак — бзантцуп, даеак — аамталоуп,
Азэ — дразуп, еазэы — дмыхталоуп.
Ишьтызхуа шыцыларас царшеира,
Уекодкьо уашьтамлан ирееира.

Уеы тнаркэиоит ажэа шхамггы,
Еижэылоит згэаг къашькэа иреихамггы.
Ирзихэоит анапшфы цшыагыатха,
Напхыцла иныкэеибахраз атэхэа.

Уатцэггы дырфегь еа мрак рызгылоит,
Еипырцуеит урт, дырфеигь еипылоит.
Еисуеит, еинышэоит еибаныхэо,
Ажэапшза шыцыларан еибыхэо.

Ак — бзантцуп, даеак — аамталоуп,
Зцэа итазызо дцыбаталоуп.
Иахбап. Иахбап. Иахбап избаша,
Мағамц ашэырымтарц аиаша.

* * *

Ихэатэымызт, аха ишэасхэап,
Уажэ лахь сыртап иагыафы.
Избахэ сымоуп зеггы рцасхэа,
Адггыл иқәу ауаафы.

Акрураан длашэуп, дагдагэоуп,
Ибга цтэоит афее ахга.
Малакрыфара дазгагоуп,
Дагоит ашыцра дымфахга.

Ркырта дашьтоуп ауаа кэазкэа,
Змал аатцэала изыцхязо.
Арахь имхы итагьеит ағазкэа,
Дхэапхэапуа дрышьтоуп дара ахыцо.

Ауаа рыцхаишьоит иара итәала,
Рыгәтыха датцалан даауеит.
Ианыркуа тәыцақәак ныхтәала.
Аеәахәа илағырз аауеит.

Ачарае акәашара антартцо,
Аеар анышәахәо ихааза,
Ицсыжә цәанырра гәымхак тамзо,
Луанытә дқәыпсычхауеит маза.

Адәныка уивало дабакоу,
Ионы акәзар — аптақәа ахашьшыуп.
Иа изы хәы змоу ақьаад биракуп,
Зхьызрашәа ацараеырп иабжью.

Дазказоуп амцхәара, ацаршеира,
Дзызшоу занаатсгы — цәгьахәароуп.
Игәы иагьтамшәац уи хырееира,
Инзыжьюа дреиуам дзыеҳәароу.

Дыршатон ус ыпцныхәа имта,
Дгазоуп хәа дрыцхаршьон цьоукгы.
Пытфокгы баша икамшәоз зхымта,
Иазытқьон рабцар еазынгы.

Аха зегь ианажьюа дахьяаргоз,
Иаргы мац-мац ихы агәра игон.
Аргама иус кьашь анифарклоз,
Иа итәы маанала иаиргон.

Уеизгы цьара дырзаеапымеит,
Цәгьаразаргь иихәара иеашәоит.
Дымтәа-дымгыла хаха-хымши
Азә диргәыбзыгуеит, еазә диршәоит.

Цәгьа зажәа апхылнадоз дангәарта,
Ицсы ишахтнитцара мцурак.
Дагәзларц уахи-ени дара ртәарта,
Издырманшәалеит матцурак.

Уиаахыс парала дмацьянам,
Дтәахьеит амал еизыхәхәаны.
Апхьантәи амшқәа шыта дыржьамуам,
Деырбоит аргама иеытхәаны.

Пытѡык ахъеизо драпхъагылоуп,
Креилызцо иакѡны изѡауеит.
Аамтала шѡартак иантагылоу,
Иѡтѡы рмахартѡ иѡсы иѡауеит.

Дзакѡытѡѡыоу шырдыруа урт рызегъ
Иаартны ирызиамхѡеит зынзатѡык.
Ианеицу аиашара ртахызаргъ,
Ари дизыгѡагъуам руазѡык.

Згѡыпжѡара иахѡаеуа цыбжыѡан,
Рыпсажѡа рхѡоит еибаргызуа.
Ахаангъы асысымѡааѡа ахъыѡоу,
Дуаѡы гъангъашуп ахра зуа.

* * *

Аѡзамѡаѡ агагаѡа еикѡшоит,
Дара кѡашоит, ихѡлоит – ишоит.
Аѡзамѡѡѡа хѡѡаѡа рынѡаны,
Хандѡылѡны хѡоит харазаны.

Ауадаѡ дыѡазам атѡым:
Изуа иутѡым, изхѡо ихѡатѡым.
Иѡнало адѡылѡира игѡаѡхазом,
Тызшѡала ауада узырѡхазом.

Ирѡхоуп цѡаныррала иара,
Иабеит аѡсра, иабеит аира.
Аѡзамѡѡѡа ухала урзынхар,
Иауеит уркыдларѡ утаххар.

Аѡзамѡаѡ агагаѡа еикѡшоит,
Цѡашыѡк ѡауеит, даѡак лашоит.
Еимдоит ауаа, бзанѡык еимдоит,
ѡшы-ѡзамѡк рыбжъара ргѡы дырдоит.

* * *

Амш иѡыцу хѡысым:
Имышѡло, имшо.
Алаѡа шѡырмысын,
Адѡаѡны изыршо.

Сгәы рзыпжәоит, ирңысшьоит,
Алақәа анышуа.
Схы бжеихан икәнысшьоит,
Рыбла сантаңшуа.

Уажә уамакғы сыгзам,
Стәыуарц еиматәа.
Ахы-ағы гәыбзыгза
Сшьапағы иантәа.

Хытдакыртақ ақәым,
Иңо зегь нахыбго.
Ауаф иоуп, ала акәым,
Ауаа рзы ихәымгоу.

ГУНДА АЗЫНЦХА

Ажэабжьқәа

ЗЫРКӘИ ЦАГЬА

(Алакә)

Апкызра зтиааны иказ зтачык ахықәан, ахаргы еипшыз абыгь кьақьақәа змаз тиаак атцака инхон азыркәикәа. Рхәоу еикәыршәаны инхон-интцуан, досу ирыдыз рзыркәи ус хәычқәа нарыгзон ихәлаанза. Ианааилахәлалак, амра караха инташәаны, амза лаша ажәфан ианынкыдлалак, азыркәи хәычқәа иргәытцакыз рлашарбага хәычқәа аркны, адунеи ырпшзо иаацәыртцуан. Еилаарцыруа, икәалыкәацьо, ицәыркәацәырасуа, ашәапыцъап ахьрыцпхьқәа рыларыпсазшәа, атциаақәа ирылубаауан. Аха урт ус баша иадыркуамызт рлашарбага хәычқәа, урт ирзылашон уахынла ишәтуаз ашәтқәа, уахынлатәи апстә хәычқәа, ахәачамачақәа, уахынлатәи апарцалыкьқәа. Ёынла зәыззоз атыфарфар ду, уахынла шәарыцара идәықәлаанза, изыкәтәаз ацъ ду амахә акынтәи бзиа иабон азыркәикәа рылапшра. Урт рус, иаразы цакы змамыз усың, аха адунеи шдырпшзоз атәы иаманакуамызт, «ух-ух» хәа, гәахәара бжьыкгы аатнаргалон, рлашарбагахәычқәа рыпшзара ихнахны.

Аха, ишырхәо еипш, таацәацыпхьаза хәатәхатцак дрылоуп. Абарт зхәоу еикәыршәаны инхоз азыркәикәаггы ирылан маргьацалк, излыиааз кәнызшыоз, еихау акы сапсоуп хәа зхы зыпхьазоз зыркәи цагьак. Хьыз чыдастгы иартахьан Зыркәи цагьа хәа. Иааизар, апынтца еикәатцәа хәычы афада ирханы, ажәфан иатцапшуан. Атцх лашьцазы ажәфан икыдыз икәалыкәацьоз аетцәақәа ирацлабуан. «Сара стып абри апкызтрафы акәзам иахьыказааша, сара сыпрыроуп хыхь икыду азыркәикәа рахь. Уброуп сара иахьыстыпу», – ахәалон ианааилатәалак. Азыркәи быргцәа уи иаргәамтцуан. «Узлоу урылтны, иатәамбазакәа ухы ахьурхақәо! Урт, хыхьтәи азыркәикәа харазоуп, уара уацхьаггы уахь ахалара цытфык рәазыркқәахьан, аха баша рхы тадырхеит. Абра, улыиааз рыгәтаны ашьшьыхәа ухандеилеи, изуаххәазаалакгы. Иулымшо, уеалаумыжьын!» — рхәагәышьон, аха изахауадаз.

Афызцәа, ақәлацәа ахы рыланаргыломызт, сара стып даеацъароуп хәа, ганла иаван. Уахык зны, ахамацагьара агәы реиха итцачны ианыказ, — шәыказ, сара сдәықәлеит, — ахәан, атцх лашьца иалыхәхәа идәықәлеит, афада ахы рханы. Азыркәикәа зеггы «утахоит, уабацои» хәа игьатцәыгьатцәуа ишашьтаз, ирымбо, ажәфан лашьца иналашәкәа ицеит.

Зыркэи цагъа иаха-иаха ихалон. Алақәа тырхаха ирытцапшуан икәалыкәацъоз, абриакара изызхьуаз аетцәақәа. Даара акырза ифә-изшәа абон, аха аетцәа-зыркәикәа шыхарац ихаран. Зыркәи цагъа хәычы агәы тыпсаауа, шәазызарак аазцәыртцит. Цас иауазшәа, апшагъы асра иалагеит. Амтцәыжәа хәычқәа аффахәа иакъон, аха апша икъо иаманы иаакәлеит. Амчқәа капсо иалагеит, аха еихон, еихон афада. Ах хәычы ларкәны аладагъы ицшуан, сыпкызра збозар хәа. Аха атцака еишьылза икатәаз анакә акгъы унарбомызт. Убаска-ноуп ианшәатцәкъаз. Иазбеит ихынхәырц, аха атцака акгъы абазом, арахь апшагъы икъо иамоуп. Афышәшәара иалагаз апхынтәи ақәа амтцәыжәа хәычқәа арбаазеит. Икарахеит. Исыхылакгъы сыхьааит ахәан, амтцәыжәа хәычқәа еикәапцсаны, апша аеанатәит. Апша икъо иаманы ишааиуаз, анакә иаалнахын, адгъыл абауа акынза илбаана-геит. Зыркәи цагъа адгъыл анаба, апсы алалан, дырфегъых аффахәа амтцәыжәа хәычқәа ркъара иалагеит.

Зыркәи цагъа хәычы аетцәақәа рахь ахы рханы идәықәлеижьтәи, игәатәиуа еилан атаацәа. Ирымбо ианхаланахыс итәхаз акоюп хәа ишеилатыруаз, руак алапш инытцашәеит апша иаргьалоз Азыркәи. Ихәхәеит афызцәа рахь, абар иахьыкоу хәа. Хыхьынтәи хамбар, атып иахкьоит, даеацъара иагоит рхәан, зегъы реааидыркылан, рлашарба-га хәычқәа иахьынзарылшоз идырлашеит. Илашон хәычгъы-дугъы, идырлашон, ахаан ишымлашацыз еипш.

Игъазкны иказ Зыркәи цагъа, реиха агәкахамтазы иахьынапшыз, иабеит цәка ихәажжаза иакыз алашара. «Стаацәа, сыжәлар, арт сара стәкәа роуп!» — хәа абжы царыхәтцәаза иаатнаркъан, амч хәычқәа зегъы ааизыркәкәаны, ахы шхаз идәықәлеит алашарахь. Иаха-иаха иааигәахо, инарылашәеит уаха налымшо. Иагәытцакыз алашарбага хәычгъы тааза, ацәара иафын. Афызцәа азы афәрхәхәо, аарлахәа апсы ааргеит, алашарагъы иаацлеит. Алақәа траа инарәапшит, игәыткәап-сыткәаха иахагылаз ажәлантәкәа. Иабеит, иагәеилнакааит Зыркәи цагъа, ас еипш изтаху, еилызкаауа, згәы азыбылуа уаха даеацъара ишыкәмло. Иагәаапхашьеит. Амтцәыжәа хәычқәа аблақәа ина-рыднакылан, иаахнафәеит. Иахьхәит иканатцаз агазара. Афызцәа чыпныхәа арымтәит, гәыбган арымтәит. Игәыргъон ауп, рфыз ахьеикәхаз. Иара ахы иоахан, еитәх ажәфан иатцапсаз аетцәақәа ина-рыхәапшит. Аха урт апцакәа иртцәахын, иубартамызт. Абыржәоуп ианеилнакаа, зака агәы рзыбылуаз иннажьуаз афызцәеи атынхацәеи.

Ааигәа игылаз ацътла ду амахә икәтәаз атыфәрфәр зегь абон, «ух, ух» ахәеит, Зыркәи цагъа еикәханы иахьыхынхәыз игәамтцуазу, игәыргъозу узеилмыргауа.

АХАЛА ДАЛНАХИТ

Шыкәсык еиханы итцуан Абзагә иани иаби дрыхәоижътеи аласба изаархәарц. Ажәа иртеит имшираан ишизаархәо ала. Ирахәит, Ахабла җыц аҗны урыс хатцак алажәла бзиақ имоуп, хә-ласбак ариит, итиуеит хәа.

Меышак аҗны раб игеит машыналас. Амра хааза ицхон, атцарақәа чырчыруа, апцхарра еигәыргъон. Аапынран. Амашына итытцны аанда ианнадгыла, аласбақәа ргәитцибыжъқәа рахәит. Абзагә хәычы агәашә иенадиргәгәалеит. «Аласбақәа, аласбақәа!» хәа дгәыргъатцәа инапқәа наирххейт, ақбаад коробка итатәаз аласбақәа рахь. Аласбақәа ран, ла пшза дук, апацәа ирцәыхарамкәа, адац ахатцаны, аҗны абартца ашыақәа руак иадҗахәалан. Абжы тагәаҗаза «аак» ааргеит, иааиз ауаа анаба. Алабжы захәз апшәмагы даадәылтцит. Дычча-ччо, апсшәа рахәо агәашә аартны ашта интаижълеит. Абзагә хәычы дыҗуа аласбақәа рахь иҗынеихейт. Апшәма акоробка ааирхәын, аласбақәа хәапхәапза, рымгәацәа хәыцқәа шытархәазо, ифышәо ашыацра инылалейт. Зегы еипшын, еикаран. Ахәапштәы рыман, инеибейцшы. Руак, аарла иубо, алымха хыцәқәа, амаахырзы ақәтәазшәа, кәап еикәатцәак анын. Еибарбылгәо ашыацра ихәырхәыруа илаз аласбақәа, ирылсхри хәа дышрылаз Абзагә, машәырла, руак ашыапы даграгылейт. Агә хәычы җкаауа, иаатцәааит. Аласбақәа зегы неимбҗыжәааит. Зшыапы даграгылаз аласба неины, иаархәны икажыыз атра инаваиеит, ашыапы рбзо. Рангы еиҗах, абжы гәаҗаза, «аак» ааргеит. Абзагә хәычы, ишынеимейтәара дгылан. Апшәма дааиргәыбзыгит, унеины, реиха иугәапхаз ак рылх ихәейт. Абзагә дышрылапшуаз, ани, зшыапы даграгылаз, «иихәыыз» аласба былгәо, ашыи-ашыи еикәтцәо иааин, ифышәо, ахы бақәза, ишыапы инақәнатцейт. Абзагә дымтысзо дгылан. Аихабацәа неиҗапшын, иааибарчцейт. Уи акәхейт, рыуа иарбану иалаххуа хәа азтцара уаха иқәгылазамызт.

Уийжътеи шака шықәса тхәоузеи! Пазана 11 шықәса ахытцуейт. Абзагә хәычгы дхатцахейт, ашкол далгейт. Аха иахыагы, аифызцәа гәакықәа ааицрымшәо еицуп.

АЗЕИБАФАРА

Ната ландуй лабдуй рыҗны Мықә азиас иацәыхарамыз ахәы харақы иқәгылан. Афбатәи аҗны аихагыла абартцакынтәи Мықә нырцәи-аарцәи ааигәазаны иубартан. Иаашар хәлаанза уахынтәи иааҗуан зталара инеиуаз рыбжы. Ната хәычы лыпсы цон азтала-разы. Нтцәара зқәымыз даду иусқәа зегы катцаны, шыбжышыҗахь, ашоура ца иаха ианыхелақ, имота диманы дцон. Кәыркәа шоураха, тәамҗахә змамыз, ақыта усқәа идыраапсоз абырг, азы хышәашәа

иешаатишыыз еипш, — ғыц сизшәа саакалеит, саацсарақәа зегы насыхкьейт, — ихәон. Нас акәара дықәианы ицсы ишьон. Аха, илапш аалыхмырцо, имата Ната дылхылапшуан. Уи акәатеипш, знык азы дынталар, лқышә хәыч хыиатцәаза икалаанза, дтытцзомызт. Абду еихарак игәы зтынчымыз, Ната макъана азсашәа лыздырзомызт, лшьямхы инахысуа иахыкказ акәын дахьталоз. Шыцрала дрыхәапшуан, ләадахышәа, акәара ихықәжылаз, машынак иакараз ахахә дукәа ирықәгыланы, икаууа хыла азы иалапалоз ахәычқәа. Ицъашәахәын, абас идууз ахахәқәа абра иаазгаз. Ф-цырак шытан, формалеи шәагаалеи еипшымызт, анард хахәқәа ыршәны азәы азыхкә иқәипсазшәа ишьтан. Ната лабду илзеитеихәахьан, Абрыскыл Отап ахапы дтәфархәаанза, Анцәа ишыкылкыщәа дыркырц ианишьтаз, Азыдахә ахәы дықәгыланы ирышыклаитцоз ахахәқәа роуп хәа.

Азиас акны изсоз лықәлацәа азсашәа здыруаз рацәафын. Ил-дыртарцгы реазыршәахьан, аха башан макъана. Урт ахахә дукәа рәадахы, Мыкә азиас шыцъара аеиешаны ишааиуаз, зегы иреихаз, зыбжа азы изааз ахахә атқака еилалон. Урт рааишәа убас иагыын, ишааиуаз, еибарбылгьоз ацәкәырцақәа рыхкәа ааилатцаны еилагьежыуа, аматра ахы еипш, атагәафара картон. Соуп зхәо ахатца игәы неитапон, акәара дынхықәгыланы дынтапшыр. Даара ибзиазаны изсоз, махашәахала игәгәазаз ида, уахь алапалара уафы изыгәагыуамызт. Нас, аладахышәа ихыз ашыапыла цха атқака иаагәылтцәраауан. Ирыхәапшуаз зегы ргәы тыцсаауан, азы иалтцәрааз рыхкәа рбаанза. Ната ләызцәа хәычқәа, азы илыцталалоз дрылан маргьапалк, қаралагы дара акырза иреихабыз ачкәын Маха. Иара есымша Ната длыхлафаауан, азсашәа ахылымдыруаз азы. Убри азы дылцәымгын. Аз мац акны дтахәмаруа данибалак, лхыччара далагон. Аз ду балажытәуп, бшәар, иаразнак азсашәа бтцит ихәон. Уи азы еихагы дитцәшәон.

Ҷнак, Ната ахәычқәа дрылагыланы изсоз дышрыхәапшуаз, Маха ашышыхәа лышытахькала дналыдгылан, дылгәытцасны азы аилагьежыра дналаижыит. Ната илыхыыз лзымдыруа, азеибафара дналашәейт. Еилагылаз зегы артцәа аатдыргеит. Ната лабду дшыштыкьейт, ибла иабаз изхамтцо. Секундқәак роуп, аха аума аамта цазшәа рбон, еилагыруа еилагылаз зегы. Ахахә дукәа рәадахы, амра ицәтәаланы зыезырбоз ахацәа руазәк дфарылкьан, хыла дкаууа азеилагьежыра дналапалеит. Азы дынталеит ухәоны, азеибафара аладахы даалтит ииатцәахахьаз Ната лыхцәы данкны. Акәара иқәгылаз зегы наидеизалеит. Даархәны дыштытцаны лыбга иасуа, лгәы иақәыгәгәо, иләасуа, дшынадырхәы-аадырхәуаз, «ххы» хәа бжык аалхылтын, лғы азна азы аалығкьейт. Дфықәдыртәейт. Ахәызхәызхәа деимхәо, дыхәцәырххо, хәычы-хәычла азы лғытцуан. Лыпштәгы ааиуа иалагеит. Илыхыыз лзеилымкаауа, лылагырз

хажжыла дрылацшуан. Зегъы рыпсы анрылала, лабду ибжъы газомеи хэа иаанацшы-аапшызар, Ната азы дтазыжъыз ачкэын акэара иаваршэны дыѳуа дахьцоз дишьтан. Аха, аума зымпытѳкъаз ачкэын хымдыр дызихьцозма абырг, игэы дакын, азы ихыкэнажылаз ақды дныкэтэеит. Ната азы дамызхыз ахатцагы, дыѳны уахь иѳынеихеит.

АСАС ДАХЬ

Антица дтаца ѳыцны дыкан. Рыѳны, атацабацэа, атацабыстаѳара хэа инеиуаз ухэа, анеи-ааи рацэан. Ларгъы дыхьзырхэагаха, дыгча-ччо, аапсарак лынмырцшуа, ланхэа длывагьежъуа, иааиуаз рыматц луан. Дызланагалаз таацэара дуун, анхэа лнаѳс, анхэа ланхэагъы, анду дугъы дыкан. Абырг дхааза, «шэхатцкы сцааит» хэа дрыкэныхэон ицоз-иаауаз. Чеицъыкауаан, барақьатра рыгзамкэа, ауаѳы ихы рыдиныхэалартэ инхон-интцуан.

Аха уажэы, мчыбжъык аахыс, арт атаацэеикэшэа, иааикэоз асасцэа азэгъы изрыдымкылоз асас дахь хэычы дыртан. Зегь бзиа еицырбоз ртаца цшза Антица, хышықэса зхытцуаз лашъа хэычы, иахэшъа дыгэхъааиго, дгэыкуа даналага, даарган, дсасны дрыман. Ахра хэычы цъарак иузмыртэоз, илахѳыхыз, иласыз, уажэы-уажэы ахьырхьырхэа иччоз хэычын. Ара дыкоуп шухэоз, ана дубон. Иахэшъа дахъаанагаз рынхара-рынтцыра зеицшроу гэеитоит хэа, алаѳ илырхуан, ааттра-сыттра иакэшоз, цъарак ирызмыртэоз рысас хэычы изы. Андуцэа рѳыцъагы, машэыр ихьыр хэа ишэаны, дхыркны дырбон.

Ёнак зны, атаацэа реиха реилахамтазы, асасцэа рзаины ианыказ аамтазы, анду ду игэалтеит, Ахра хэычы дшыкамыз. Зегъы изѳкэаз иааркэатцны, ихъз хэаны иѳытуа ишьталеит. Дубар даахэ, дыказам, ибжъы газом. Еилагыррахеит. Ахацэа ашта итытцны иѳытуа агэарабжъара ибжъалеит. Ахэса арха рхэеит, аутра рхэеит, дыкам ахэычы... «Цъоукы рхэычы дахцэызит, сышэшъы, хатцэеит, сышэшъы!» хэа, лызгкэа ацэа рхыхуа ихэхэоз анду ду дырзынкыломызт. Уажэшъта икартцара рзымдыруа, еиѳамцшуа ашта иаакэхеит. Антица лыбжъы лызмырго, арахь лылагырзкэа лѳыкэкэа, агэырѳа илоуз дахэаеуа, дыѳуа ақэатцара дытцан. Аца атцака, лабхэа иуардын ытцагылан. Икоу збап хэа ауардын днаныцшылазар, ианыцэатэыз ирызмырцэоз Ахра хэычы, иан лцэарта дылаиазшэа, иееитцыхны, ауардын ианыз атэа, ацыгэ ду еипш, драхатца дылаианы дыцэоуп, инапкэа ихы иатцатцаны. Антица лашъа хэычы деибга-дызѳыда данылба, дызхэаеуаз лыхэда инкылачын, даакъызкыызит. Нас, аца днытытцын, лызѳытуамызт, ашта икэыз напыла идлырбеит, ахэычы ара дыкоуп хэа. Жэантэ ракара аца итцацшыз, рхы цъаршьон, ауардын хашпанымпшылеи хэа.

ЦЪАМБУЛ ИНЦЪГИА

Ажәинраалақәа

(Ацикл — тагалан)

Тагалан...
Ахьычпапыр ахауае
агәалашәара тнахуеит

Атцлае ихшьуп
аамтақәа иреигъу –
ауаргьалае инхеит ахәычра

Агәы ацәаатит
мраны амахә иахьынхалоу
тагалан ашьана – амытцмыць

Ацәыкәбарқәа
адгьыл агьама рбаанза
абыгьқәа рҕы ихәмаруеит

Ацша еисоит
Атцыхәтәантәи абгьы –
тагалан иацәымзырц, ацшшәы

Абгьы
атцець иазцеит, сасра –
аетцәақәа абарцу?

Сышьтақәа идырҕыхеит
абыгьқәа руаз –
тагалан атцыхәтәантәи абжыы

Қыцәны амацәыс зку
ауапа еикәараҕы итихуеит
алахьынтца амҕахәастақәа

Ашәхымс ихытцаанза
абиае иатцәахит
тагалан – афҕы

Амҕахәастаҕы рхырхаштит
алакация абыгьқәа...
Атцан рышьтақәа сырхылеит

Азахәа иҕоуп
атцыхәтәантәи ажьымжәа –
тагалан агьама ннажыит

Атцлақәа ацәажәашьа рхаштма?
Ацша иазеит рбызшәа –
ахауа иалоуп абыгьқәа

Кѣастхак ыларшәуп
атә –
азынцәа ыырбоит

Икацсоит
абыҕқәа...
Кѣашашьала еицшым

Ацша иазоит
тагалан ақәра –
бҕыла

Ахахә иахаршәуп
абыҕ ҟежьқәа
рыхтарца

Тагалан ртәлеит
абҕы адақәа –
иазхымгеит

Тагалан иацәызит
иахылтцуаз ахьы-цыпхьқәа –
иҟшәеит атцыхәтәантәи абҕы

ИННА АХАШПҢА

БҢЫЦ-БҢЫЦ...¹

Анҗамтҗақаа

Саныцслак ашытаһы иргәанагароузеи егырт?..

Сара ахаангы аҗсра сацәшәазом. Уи иацәцахьада? Мәә аныстәык сыман, сзанысзар – инсыжыыз ара иҗоуп. Сара ахаангы сзатцәын, сааигәа игылазгы срызгәамтацызт. Рацхьа даара сгәы сыхьуан, аха нас хәыҗы-хәыҗла сашьыцылт. Иузшоу узахьпәхуа. Сыҗаз ус, цьара исхылапшуа азә дыҗамкәа җаларым ари адунеи мазаҗы. Аеыпсахроу, уи баша ихәоу ажәоуп сара сзы, җыпсахшыа сымазам. Акьанцья ахәда аархәны ишахадьргыло аипш акәымкәа, сара сара сакәны сыҗаз, сызгәампхалакгы. Агәапхара анысхәа, уҗачаҗьзароуп ургәапхарц, уи сара исылшо акәым.

Сара амцхәара сазҗазам, аҗбаад аҗы җбангы исцәыцәгыоуп, хәгоу ицамтаз амц итынхааит. Сцамтаз анысхәа, сара цьаргы сцарц сгәы итазам, сагыццакзом, аха уи знапы иану сара сакәзам, насгы аҗсра гәнахашәароуп хәа иахәапшуа дымҗахҗьагәышьоит. Агәнаха зиршәо, изду, изгаз ззымфоз, зыцсы штоу иргәаҗу, згәы зырхьу роуп. Урт рхыпхьазара умыррацәан, сухәоит, Хазшаз. Агәнаха шәатцамлан идьрны, ауал шәатәуп есымшагы, схы сахәоит хәа узыкәпало ауаҗы Хазшаз иҗәыхк шилоу уазхәыцла. Уи сара снапы азәгы ианимтцеит, сгәы ахьсыхьуа исхәоит ауп. Уртқәа сагырықәзхьейт.

Сара хәа шәызәу схатара салахацәейт, сыкәшамыкәша игылоу сахьырзеилымкаауа иахҗьаны, иузудымкыло акы салаҗоушәа рбо иа-лагеит. Урт рыцхасшьоит дара. Сара азәгы сияцлабуам, сихьыпшуам, схы сакәйтзароуп, ус анысхәа иаанагазом схы иааташәо җастцалоит хәа. Ауаҗы дануаҗу дназзароуп, акьаҗгы аугы дара рышәагаа рымоуп. Ашықәс, амза, амш, асаат акгы ззалам аршара, архәлара иахьынхало ауаа сзырҗызахом, урт даара ишрыцхасшьогы, рхы ахьыржьо сгәы шсыхьуагы сзырҗызахом. Уцшззароуп, аеырцшзара аузом, иаузаргы инархадоуп, игьамадоуп.

Зегь напынтцак-напынтцак хәмоуп, знапынтца ззеилымкааз ишәар-та рзишоит иааикәыршан игылоу, издызкыло дубап, издызымкыло.

¹ Еицырдыруа аҗсуа поет, журнал «Алашара» аредакцияҗы акыршықәса аус зухьаз Инна Ахашпҗа акьыпхь зымбац айыхәтәантәи лфымтҗақаа җсахрада, ишылфыз ишәыдаагалоит. Анапылаҗырақәа аус рыдылулеит, акьыпхь азырхиа-разы аҗбабаа лбеит апоет лахәшыа Тина Ахашпҗа.

Сара, сара стәы мариоуп, икәашхахьоу, аха згәы тамбаац атдлалых сеипшушәа сгәы иабоит. Матәахәра злоу, аха аңбабаа раңәаны иу-зырбо, ишырхәо аипш, ихамкәало, иргәаҕоу. Иалырхзеи, итатаза, иргәаҕгамкәа, азы алыжж алтдла рыңшаар шауа. Нарха амамкәоу, нарха змоу зәыр хәа кәлоума, ххазы ауп зегь зыхтаху, уатңынза пшзала зхәо сырфыхахар зтахыда? Сара истахым. Сзатңызааит, саргы адуңеи аусыртаху.

Сыштыахь инхо рзы ауп сгәы зтынчым, сааигәа икам цәажәарақәак рылға хәашь сыштыа ихыртңар хәа сшәоит, уи зтаху кәлоит. Сара схатара ҕыхаф датахзам, иагырызтңаараны иказам, уи сара затңык исымаз. Сара сыңсы кьашьыгамхароуп, ицкьан арахьгы, уахьгы ус изгар стахуп.

Сара – зеилазаашьа акырза иуадаф, зуи зхәеи пату рықәым, ирықәзаргы зтахым, зхы иазныжь, аңгәа еиха зхазы иказтңар зылшо, аха цәгәа нзымжь, азәгы ипырхагам, згәы разу, аңсабара иаласоу, аехьынтәалара злымшо, зхы здыруа, ипырхагам, ашьыц еиграбааи, зхы ззымдыруеи зңәымг, ирнымшәо уафуп. Аха убригь инықәырңшшәа. Аеаартра злымшо, ауаа цәршеикәа среипшхаргы зтахымызт, сагырфыхам, сагыруам. Сзатңын есымшагы, сзатңы-зааит, еиха ухы уақәгәыуеит.

Сгәысеаныз

Сгәысеанын есымша, раңхьаза сшәафә анеихызгоз аахысгы. Ускан уақар удыргылон, еихыс-еипыс иуштыан узтахыз... Уажәы уақар, иақагы ианеигәырғь, ианугәытцасуа, иақагы агәеанызаара атахуп.

Мшәан, сара уи сазыңшызма, саауан сшаац, саңхьа икақауаз снелиххуа, сызлаихәарызеи хәа, нас изеигәырғьозеи егырт заңхьа уақауа?!. Изхазеи абас агәыбылра, аразра, агәыцкьара? Издыруада саргы ус сыказар, схы сзтңааит раңхьа.

Сышцагәырғь аччақәа аңсышәала ицаажәо ахәычы данызбо, сышцагәырғь ашәа бзиақ ииуазар, ашәкәы бзиа тытцуазар, хтцарауаа ркәышра, ртцаулар анызбо... Шака сгәы снархьуазеи иудырзо, угәы зыцәкахахьоу, зуафрагы зхатарагы лақәу, иузааигәазан игылаз ауафы кьашь ирехәаңхьыз азы хәашь еипш ианухытңәо... Атыңа пшза, уаңхьа иааңыртцыз, уныхәаңхьыз лхьыршо данудуқыло, алапш дазырго ашьыцңәа анлыкәкьашо... Ауаа цәршеикәа, изеиғампшуа икоу цәгьак андыршо, еидызкыло амч еиқәатңәкәа анубо...

Угәуеанызароуп цсраеныңза, ушьапы уаңшны иургылалароуп, раңхьа адгьыл уанықәгылаз ушшәоз еипш акәзам иахьа, уатңы, уатңашьтахь... наунагза аеакала.

Аха, аха, агәеанызаара зака уарааңсозеи, утынха, уфыза, ууа, угәыла ужәлар зегьы уанрыцәшәо, уанрыхьызауа, урт рахьтә угәы зхәуа, иугәытцасуа аныраңәоу. Ус иказма есымшагы?!

Уи здыррыда?! Адунеи улапш иузытцакрым, дасу итоу ихазы иматэахэушэа ибоит. Саргыи ус акэхап, истцаз, исхэаз, икастцаз сзахы-мышэхэеит. Ухала уцароуп, ухала иухэароуп, иуфыроуп, ажэакала, унхароуп, егырт зегь уаароуп, иурто умырхуеит, егьа ибаацсызаргыи – уара утэи.

Исымаз сара стэи. Сгэицеаныз.

Апхыи уанзалымтцау

Анцэа ицъшьоуп иахьатэи амш сахьапылаз хэа улахь-уцъымшь затэни агэашэ унтытцуеит, ауаа унарылалоит азеибафара иалашэаз абгыиц еипш. Шака угэалакара ианыцшуазеи узыхтыгэло, иухтыгэло рхымфэагашьа!..

Уара дунеик уатэуп, уда цшэыма дыкамкэа угэтацэажэеи уареи шэеибартэаауа. Уи уара дуахауеит, иара уиахауеит, шэеибаргэакзом, угэи изтынчуп, аха, аха, егырт ифбахаз, ихцахаз – ашьха ахаракыре-ипш иуцэыхароу, узцэыхароу дарей уареи шэеинымиар аушам. Асцена икэу зролькэа иреиеырбо иназыгзо артистцэа реипш, еихыца-еитцыцо уфэацхьа еилаф-еиласуа уфызцэа, удырцэа, ууа-утахы зхэаз еипш рычхара, угэи-ухы рзышьтра зылшаша – уара уакэхароуп, ускан умшыдахоит, умфэадахоит, унасыпдахоит, атдыхэтэан шэеи-лытцыр акэхоит – ма цсрала, ма бзарала.

Акыр зычхаз акры ибеит зхэаз иара ичхара здырхуада, убригь хара хэипш ак хэо фак кэзцо уафызтгыи, иара изымгашаз аидара хатцеитцозар, аха, аха иучхалар шеигьу зегьи иаадыруеит, иузычхар. Ухы уаиааиуанатц зегьи уриааиуеит, уцсы уаиааиуеит, укэшамыкэша цкъахоит, ипшьахоит, уи доухатэ мазароуп. Сызлацарызеи хэа имтца-ауа ихароузеи, уахьцоггыи, узлацоггыи удыруазар... Зхы гэарызхуа, зтыц зыркааз азыхь хэыч ахы ахьытнахуагыи ипшаауеит, аха иара ихазы, зыбла аш ху уафызароуп, дахьцо мацароуп иибо, дызлацо амфэа изгэатазом.

Иаацса-икара икоу итэи ижэбац, уи хэашьас иамоузеи, узыраа— цсаз уара иузеитамхэо, еитоухэазаргыи изоухэо имахауа, иахагыи уираапсо дудхалар, уи ашэиракэа зегьи иреицэоуп.

Аинтерес зцоу цхыицк убар, уи иаанаго азбара уалагоит, амала ицэгьоу ибзиоу усгыи иуныруеит. Апстазаара цхыицп рхэеит, аха уи иахамбац, ихазгэнымкылаз цхыицп, ианыкало ашьтахь ауп цхыицтцас ианаабо.

Сара уи апхыиц салоуп, сзалымтцац.

Уцеипш уазхэицуа...

Икоуп иудыруа ухэарц анутахым, ианузымхэо, иухэар анамуа, мамзаргыи ианумбо, ианузымдыруа. Дарбанызаалак изы ихымпц-датэиу, узвысша, игэоуташа, ириашатэуп хэа иуцхьазаша ыказароуп.

Зегъ азеипшра, атацәра, антцәра иалагамтоуп. Ууафыназаны ухы анушья иубозароуп иубаша, иухәозароуп иухәаша. Хаґоу даанха- аит, ашәацъхәаф иеипш, унапы ианыртцо мацара уацгыло, убри унахыхәхәан уара иухатәу ак умазамкәа. Сара сызшыуа – зегъ ирнаа- ло ауафы дзаазаз, иапсоу атцеи хәа ихәапшуа икәшамыкәша, игылоу дахьрызгәамто ауп. Уи, еихаракгы, ахәынтқарра афзарафы итәоу ачынуаа цәгъашәа дырнаалоит. Дтас исыртарызеи хәа, алашәарыц- еипш, дыхианы дахьтәоу – дышфатцкәара дыцшуп. Уи убаскак гәахәала инаигзоит идтцакәа, иара изы уара уаапхашьартә. Ус икоу аазрыхыз амилац шыахауп, цхьака рцара апдын еипш иашьахауеит. Урт абжъаапынгы есымшагы ишәартоуп.

Хара хмилат рказшья бзиақәа иреиуаз, амтцакьақьаф, апсахыф ре- ипш иказ рылараазомызт, урт еснагъ амилац тазырхо хәа ирышьтан. Хазтагылоу аамтазы, аамта иахарахтаргы, хмилат ирылиаит ажәынтыгыла гәрамга еипшны арт ацәафакәа зказшьахаз рацәафза- ны, уимоу, уаарыцәшәартә.

Апсуа нхаф игәара итеитцомызт алакьала, уи аапкызар кало- ит, ма маза ицхауеит хәа. Иахья ххы иатәахшьалак калоит, арахә чынла иамысуаз апсуа нхафы зынза абашаз атцыкьхәа дуеихсны уишьыр илшоит, ауафы арахә дызлеипшым аилкаагакәа (ацәафакәа) ицәызит, имазам, иоухәалак ибла тызза духәапшуеит, акгы хьмыз- гишьазом, ехырчча катцаны, егъа кьашьра каитцаргы, дацәцарц далагоит. Т. Ацба ихәашьала, ажәлар рфы аеытцәахышья дақәшәоит, дақәшәаргы уи дыртцәахзом, нацәақәкыла деибадырбоит, аха иара дацәыпцхашьазом. Ишьтахь ирхәо дазызырфзом, дазызырфыргы хьаас имазам. Ус икоу, сара стәала, апсыхьшәашәа ихьзуп. Абарт рацәафзахеит хәхынтытцуа, уара упхашьоит дара ртыцан. Урт иры- лауаазо ахәычгы дара дреипшхоит. Шака срыцәшәозеи урт?!. Сара, излауала, урт сәырцәысыхьхоит, рааигәа анеиратцкәа сацәшәоит. Хьаа змам, акрыфара мацаразы адәы иқәушәа збоит, настгы ишәиу уаауп хәа срыхәапшуеит.

Ашьыцра иаржьакцахьоу амилац, амтцакьақьацәа раарыхра иафәу бзиас ирцеипшзуеи?

Акы хәхиркьоит Хазшаз, убри аилкаашья, адыршья Хазшаз хәқәы- ршәа!

Афьтбжькәа еиныфәуеит

Апстазаара Аханчапа ашә аартны уаныфнала нахыс азымфас ишьтнацааз абгьыц хәыч алахьынтца шулахьынтцахо заа иабауды- ргәышьои. Еилыхароуп, еифыхароуп, аха аерыцкәара амфа ианы- стәуп, ахачхареи, алшареи, агәамчи умазар. Ари Адунеи ссир ахь уаазышьтыз иуитаз анапынтцакәа гәынхәтцыстала урзызырфәуа уфанынауа, узцыло дупымлар калашам. Аха даара угәуеанымзар,

Мөеилапса реихысыртағы зышә аатыз, ахшыөи адырреи мацара ахныкәцатәу агәынхәтыста иалшо мацзам. Аөстаа узеилеирхауа амазара, уацбал зрааигәо ууаажәлар урылызхуа уеаумыркәашькәа, Хазшаз икәырцаха злеитцаз угәеисра уазызырөыр, итцхәраауа азых хәыч еипш урыцкәара ишаәу уныруеит, иагыуацәажәоит, уаөи имахауа ухата затцәык еилукааша бызшәала. Уи абызшәа убри акара ухаранакуеит, иара ихата убжыи ааиахартә акынза. Уи убжыи узы- ргар иауаөшәахуа, ушцаласу, шыири, уаныцкьоу, удоуха агәыцкәа анухатгыло, цшья-зыла изаархыз апцқа уиөызоуп, усқан агәрага- ра уцәымззац узыхтыгәлаз Адунеи ссир апцшәматцәкәа шуакәу. Аха изцада уи амөа цкәала?! Аәытбжкәа еиноөуеит, урт рхырхартакәа хаз-хазуп. Ицо зегь иахыцатәу иоуцахуа, иахөи уатцәи ззеипымшьыз згәи, зыхшыөи, зыцси еицымныкәаз абаагәареипш ианукәыршоу, урт зегь уара ианупырхагоу, «ианулачо», асабацәцәагеипш угәи-упсы антырцсаауа уеызлоухьчо дыррак, мчык аиуа цәытцатцәах умамзар, умч улзаауеит. Агәыламза изы уи цсрак иаөсуеит. Урткәа рәагылара ауаөи ипцстазаара ахуеит, итцнацәаауеит, илшара аркәадоит, дыш- неиуа игәи имкәар калоит, усқан наунагза уатцахеит, ухы уаґахоит, иуцәымыцхоит, уимоу, ииашам уара уакәушәа ухы убо уалагоит. Агәыгра уцәызуеит, ушнеи-шнеиуа умөахызкәаз уреипцшха уаары- лагылар цәгәи иумбо уаакалоит. Уанза хаха узәагылаз, уажәи – ры- деырбалара уалагоит.

Аңшзара уазеиқәырхар...

Сара... шәәреи сареи даеакала ҳаизыкоуп, сыңсы еишәжәгоит сан-
затәу. Изатәымда, аха азатәреи ахәыцрақәеи урцәызго псеикәырха-
ганы сахшәыхәапшуа адагы, шәара псеивгарак сызшәырхынхәуеит
схы сымч анақәымхо. Чҳара нагза зимтаз сара, апстазаараґы има-
рахәу аказшьақәа зламзо, сзырхаго иахьатәи Адунеи ахәынтцәрақәа
злеибарку ауаа паршеикқәа, иґам-ианым азыргаратә цәафакқәа
зхьындырхалаз акрымґерымқәа, адоуха иалахаз рыкьашьрақәа
санзырцәымцалак, лапшызатцәла ашәтқәа сызрыхәапшыр, харантә
акәзаргы, сыңсы ааишәргоит, сырхәышәтәуеит. «Уф, гәышьа» хәа
саатәоит, схы зкәыскуа ауаа снарылтңны, цшзarak, цсыршьага дунеик
сналалоит, ишаамталатәу сгәаларшәо.

Зегъ аамталоуп рымхәахъеи, мшәан, сәааикәыскрауазеи. Исазхәа-
да сара соуп ииашоу хәа, издыруада аңстазаарафәи икамлац, иалымшо
акы сашьтазар?! Избан, избан? Рәаархоит еишьталаны азтцаарақәа.
Урт ашәт цшзақәа сфырхит аеынгы, хаңхәа инаскәаган икәгылаз.
Урт сәыза лымширафәи илзааргаз ракәын. Аха сара сакәын иахагы
ифырхуаз. Ашкәакәеи акаңшыи. Еилалон рыңштәқәа, рымчра. Ицан-
даз сара сныркыларц иахәафыз адагы, амци, аңаршеи, иашара
зламыз ччаңшь-гызмаллеи, тәамбарей злыжжуаз аибарехәарақәа
ааныркылозшәагы збон. Ааи, ааи, иагыныркылон, акызатцәык, урт
рыңштәи рыхкәозшәа збон зны-зынла. Закантә зака рычхарызеи?!

Сара... сара... Саргы исычхаларц сгәи итаскит, аха, сымч иаха
имачзар акәхап, исылымшеит. Еибаныхәон, сара сзырфуан, ашәтқәа
сфырхуан.

Итабуп, Хазшаз абас афыхра зылшо хааигәа иахәапитцаз. Аха хара
хзымчыдоузеи?! Ххы хзымааиуа сгәи итахәхәа иштәз сдәылцит
дырфегыых уи ахыбра, аибарехәарақәа хыжжны иахәкатәоз,
сыхьзтәкәа ахәара ахырылымшаз... ашәтқәа ааныжны сахьцоз
затцәык акәын сгәи иалаз. Аха гәыла-цсыла исыцын, итабуп хәагы
расхәон.

Ашәтқәа... Ашәтқәа... Ашәтқәа.

Сара сызустада?!

Ауафы дахьынзауафу ихы агәра иго дахьынзакоу ауп. Ухы уана-
зтцаауа, акы-фба зтцаара ртак ухала ианузыкатцо. Урт хырхартала
иашаны иалукаартә уаныкоу.

Сызустада сара?

Ашьхақәа рылаңш итшәаз, рыхьшамыхьша фызәзәаа, цсра-зра
амшын инахәлабго арфаш цыххаақәа еихыс-еиңыс амфә ишықәу
сгәалазыршәо амш еихымзақәа сызразтцаарыма ари сызтцаара
атак азы. Мамзаргы, маза бжы зхоу, ахауа иалазсо Амра ахцәпа-
рақәа шыжь сыхәда инакәсыршоз аасфәхәйтхәйтны исархәару!
Урт сыгәра абаргари, аңсабара сшахәтакугы, бызшәак ада ззымтцаз
сара. Ицәажәода хәа иааңашьаны рлымха интәфыз ажәа бжатақәа
еимгаеимцарак иаадыххылоз абжы маза сызтцаара атак картцозар
исзеиңымшыа урт ажәақәа... Уртқәа реилкааразы сызхысхәоу аңста-
заара ақәадбгыцқәа, арфышыга рымазшәа исафыргоз амшқәа
исытцарымхәеит агәеилгара иахылтцуаз урт аилкаарақәа. Сара избан
хәа стцаазом. Издыруеит, сыңсы самңшит, сажәа самңшит, Ахәахәа
назақәа срафсит сымдырра сәагәылахәаны, бжы зхамызшәа избоз
аамта гәафә атра сынтысны зфәазхаз уафуп. Ус иуахауазеи, еилукаа-
уазеи. Адунеи еибафара ахаңыц еихакшақәа ирыбжашәаз игәа-
лашәашей?! Урт сажәақәа хәыхгамзароуп, сыг-сыбза аилкаага хәа
исхәар, фраца изымнеиуа агәтацәкәа рымфә ылысхыр акәхоит. Ус
сахәазам сандәықәлоз аахысгы.

Сымзырфит сҳар, сзырфуанеи. Исмаҳаит иаҳа ииашоума?! Сеи-
дру, пышәароуп рымхәеи, уи сафызәаит саргы. Зыгәра нагзаны иргаз
иоуп изпыло, инаскьарго.

Сара азәы итәы зысхәарызеи схатәы ныжыны. Иарбан схатәы?
Зымға зыркааз ауафы еибга, зуы-зхәа зкапануаз, зшыапы ргыларта
заа игәазтоз, ацкьара атыц згәәфы иззытцәахыз, мамзаргы изтцәахыз
цъызшыоз Ауафы – саб хәа сзышытаз игәы сынтырцраан Ажәфан
салеитцеит, ус итахын, жәфанла сызцоз цъишьеит. Ус ихәыцуа сара
соуп иахьа.

Сара?!

Итца бхала хәа ахьсеихәаз сгәы иалсит. Анацш-аапшра сшафыз,
зегь шцъасшьоз Амш сахымзеит. Ацша агәра сзымгеит, Амра сымч
ақәымхеит, Ақәа сапкеит, Адыд саршәеит, Амацәыс сышыклаццеит...
Нас, нас узлацои, уабацои?! Аха урт зегьы, саб иеипш, бзиа сырбо-
заарын, схала акы збарц, истцарц зтахыз ракәын.

Нас испырхагадаз?!

Уи амазагы схала иаасыртыр акәын. Уанза ирпырны Жәфан иа-
лартахьаз абри сара сеипш бжы змахауаз, зхала зхы зымч ақәымхоз
агәлымфкәа, ари ажәа сара сацәшәазом, шәаргы шәацәымшәан,
аҳара зылшо изусу агәоуп, аха ианамыфлак уаргазоит, уардагәоит,
уфанахәоит, ус зегьы иахмыхы. Уи нас... Ихынхәыз зегьы укыс-
цыцхьаза укахауеит, укахацыцхьаза угылароуп хәа ари ахәамта
ихарбылгьо атцакы иашагәышьам. Узгылазом, гәгәала икәкшаз
агылара иатәашьазам, уи иатцахаз дрылацхьазоуп. Зпышәара иафыз
имзырфыз, ихьамцшыз, згәы ашәкәа азыркыз Ауафы зегьы ааимхны
днаиртәоит, Ашыцра ада. Уи акармеипш ианикәшалак, ицсы ацарта
ахәыруеит, цырхагада хырхага инамыркатцо. Урт, урт сышцарыцәшәо
сара, еихаракгы, дара среипшхар стахым, аха дара срацәхазом,
ргәаггы сымазам, дара ирхароузеи, мчымхаразәап. Угәра азәы
игалар ами, Жәфанаа ирымгазар, Дгылаа рымтцакәашатәуп. Уи
сара исхәартам, Анцәа ду сәтоумтан!!! Убарт шака иапырхагоузеи
адунеи! Анцәа хәхьча, храцәоумтәын.

Сара сызустада?!

Сара апстазаара агьама сызгәамтеит,

Сара апстазаара амтәыжәоақәа снамтеит.

Ипыруаз срылаз шцъысшьоз сымфасит,

Ипыруаз рызегь жәфанаф еифасит.

Амца иакәыхын, иццышәха иблит,

Ускан Дгылахь еазнык ихынхәит.

Еикәызтцаз Амца, арака ирзыцшит,

Издыруаз, изкәашьыз рнапатца имацшит.

Жәфан лахь ианитцаз, жәфанаф избан.

Дгьыл тәамшьа ихалаз, Цсахыфны дшыын.

Дгьыл маза агәашәәҗ карулны сынхон,
Изыззои суафымзи, Жәфанахь сеихон.

Үеурҗыцыр ануҗаххо

Шықәсык узтагҗежьюаз уаамта агҗеж, уашта-пшза унтысны, җыц иаауцылаз Ашықәс җыц аамта ацәыкәбар наугәыдыпсало уҗыноухо-ит. Ускан, сабантәауеи, мамзаргҗы сабацои хәа ахәыцхагҗы уоуам. Аҗыцра ухнахны, гәыграк ашәалкҗамреипш узхыпшыз унашҗтало-ит. Зегҗ ухоурштырц уҗаххоит, бзиагҗы цәгҗагҗы. Агәалашәарақәа уерымкәкәаа, аамта ацәыкәбар науқәыпсо уахҗнеиуа, зака иуҗахузеи урт ацәыкәбарқәа иухәыщыз удрыцқҗар, урыпшҗар, урныхәар, гәалак ашҗта угәәҗы инмыжкәа зегҗ җыцмтала иааунаркыр... Аха... аха... Уахҗынтәауа агәашҗтра ацзам. Узтаз аидара, угәалақәа, ухәаақәа зегҗы урпыртны уабанзацашеи, ухы узжьоштгҗы даҗазәы дужҗаргҗы калон, амц иунаҗозеи амзар. Иаинырслан иухәаз, иаинырслан иуфыз, иаинырслан иуфаз, иаинырслан, иаинырслан... Иҗақыдоу ацстазаара, ахжҗарта дунеи уаламларгҗы аҗеит. Аха уи уазхәарыда? Зегҗ реиҗа ишәартоу ажәа «ахзымдырра» ануҗтақәашо. – Иа, Анцәа ду хрыцхашҗа, – ихәоит ақҗырсиан, ацсылман – Аллаҳ, Аллаҳ! – ицҗоушҗоит, ахзымдырра иаршанхо, аха зычхара иҗежәу, зыламыс иаршлаз згәы кылаҳҗтәаз уи аҗаф...

Зҗақы удыруа, иумхәар амуа, аха узафсуа, угәабзиара нақәҗан цы-рхагамзар, хырхәгара злам ацәыртҗрақәа, ахымфәпҗашҗа унарафсны уанца, уи ацәгҗоура уаргҗы уалахәуп, згәы кыдгылаз азә дшәиргҗы, шҗыҗтәрак ашәи уашта иҗартҗсазшәа ушыгәәҗеиуа иурхәлоит, иур-шоит, уи ацәцара даара иагҗымариазам, аха уртқәа збартоу хәаас измоу иоуп, иаргәәҗеиуагҗы убри иакәхоит.

Ашықәс җыц зегҗ арҗыцуеит, зегҗ арпшзоит анаххәо, агәашҗтра змам аҗафы игәыҗҗақәеи ихәаақәеи ныжҗны аматәа җыц ала ажәытәҗеи изыпсахзом. Зны-зынла ажәытәра иахагҗы аҗарҗыцуеит. Ихәааугоит зышҗхақәа рыцқҗара згәыҗҗахәхәа итәаз уаб илапш хаа, бзиабарала, қҗиарала иҗәыз игәы апхара уныруеит, амарцҗа, амарцҗа, «зыжәла җызгаз диеиҗауп зыжәла змырҗхашҗаз» хәа ибжҗы угәы иқәыфәуа уҗынаухоит, аха уажәшҗта пхашҗара аныказам иурҗхашҗо-да?! Зыжәлар рхәы зфаз дыпхамшҗозар, атҗартыша згаз, агҗыч, зфыза дызҗтииз, зыбла ааихамкәыскәа амц узжьо апхәыс, ахатҗа, зыпхәыс лышҗхәа иатҗахаз, зыпҗа илыҗныхны амашҗына иакәтәоу, ах-ах, саангылар еиғхәп. Арт жәлар ирдыруа, аха злаҗырымтуа ахтысқәа хазқәынҗа хналалеит аҗыцҗрақәа хәдызгаларҗ хаззыпшыз Ашықәс җыц. Шықәсык хичхәит, убри азы мацара угәыргҗар ами, аха зыбгацәа зшәыз аҗыц анизәх, агҗыч ихәмҗақәа ианрыцла, амҗақҗақҗаф ихамы ахәынҗтәрақәа анирҗыц, амахагҗа дызраргамаз апхәыс дифыҗҗрак «даныкәаша», данықамса, ажәынҗығҗла капсазшәа ахымдырқәа

зегъы афар ианзхнаго, акылазырщѣа рыхѣдса анышьтырхуа, цкѣы-
на хѣычык апсуаа дрылиааит анырхѣалак иѣеипшхозеи хѣа угѣы
антыпсаауа, хуастацѣа ржѣахѣа ашьтыбжъ дыдрѣушѣа амацѣыс
ханашътоу, Ашыкѣс ыыц ѣаанбзиала хѣа ашѣхымс ханхытцны аамта
ацѣыкѣбар-цырацѣа хѣацсо, иѣыцу, аха иахзымрыцкъаз хамшкѣа
хнарпылеит. Уи сара схазы мацара акѣзар стахын, ус избозаргъы
дара хажѣлар ирзыбзиарахааит. Ёаанбзиала!

Анықтaлxы3 нaфырц

Ишпагәырғо аҗсабарагы агәырғара зылшо ауаҕы данаҕыло,
уи иҗгәырғоит икәшамыкәша зеггы, иара убас агәырға зныпшуа
ах-аҕы лабжышкатәа иҗгәырғоит.

Ииашоуп, ауабы дуабыназар, игэы аччапшы тыѳуазароуп, иа-
гтаѳуазароуп. Агэырѳа назкысыз игэатца ианырыз ахьаа лабжы-
шаагагоуп, дышуаѳу изырдыруа иѳнутѳкатэи ибжьоуп. Азэы ихьаа
иааигэа игылоу ианиныруа иара иаѳа дласхоит, иѳсеиѳгара дапшэ-
махоит. Аха уи зегьы иоурылшахуоу. Згэаг зыпсеиѳгароу шыоуки
угэырѳеи-ухьааи уцеиѳшара акэым изеигэырѳьо, агэырѳьаѳхэаша
зхыршэаауа ажэабжыны ирыдыркылоит. Ускан иргэалашэазом
агэырѳеи ахьааи рхэаакэа шытшэам. Атэым гэырѳа иеигэырѳьо,
ихатэы гэырѳахар шыѳало дазхэыцзом. Ҳазегь Ҳазшаз иѳацхьа
иахуалшэатэу еикароуп. Аиаша алакьысра адэныѳкала ишэартамшэа
уанахэапшуа, ихьаау, игэырхьгоу уалла ишэатэхоит. Зегь рапхьаза
ухы уразалароуп, уацэшэалароуп. Ҳазшаз тызшэада иуатэеишыаз
ауп ухэтаа, убри ииашаны аматц анузыму, иуатэазгьы уалхэдахоит.
Амц атѳака нхашьа ыѳказам, Ҳазшаз дымцутэыр ѳалазом, Аиаша хатѳа
ахьыѳоу иара иѳоуп.

Хадгбылтәуп зеггы. Аехырцәажәареи аеыркәышреи зламзо Ад-
гбыл зқәаршәшәоит хгәыҕеанитцарц, изымҕыхаз хара. Зшамтеи
зхәамтеи еивимгаз, иишаз хара, амзырфара иақәитымыз зыпсы
цкьара зынархаз ххәы хатәхәо, хгәи хәхшыфәи ртәхәа хазызырфәуа
ишхатәоу ханыкала, Нцәа хиахауеит, хәгьибоит, ныфрамкәа иб-
жытцәкьа хәқәиргоит. – Шәах снапшит, шәаапшыназ, – ихәашт хә-
гьаарыцхашьаны, хамзырфара хшәқәзыз цәырымго, деитахәқәныхәар
хтахны хәхынаитцапшуа.

Хаазгаз амчкѐа хамч шрыкѐымхаша ззеилымкааз хуаѐ дуреи, хѐагыара ырызхымеыз хѐахракѐа хрывакѐашо мчрак хѐахыы иах-заагошѐа иаабаз лапшхырѐагоуп, иагылапштѐашѐароуп. Уцароуп уахышьѐта, иубаша уирбоит инамцхѐымкѐа, иулазо, уызышоу иапѐа издыруада. Ушѐароуп узѐысуа, уи аѐахыс таѐыроуп, иоуузѐашоу, уабанѐагылазаашеи. Мчылоу, амч ара хархѐашѐа амазам.

Шъахарыма ахэынцэрапшь агэы зырқапшьыз?! Иахаразеи уи ашьа агэытцашэ иаанхартэ еипш?! Избаз иахъзеи рымхэеи, итцааз

иарымхәеи, иргәаламшәалои, издыруада уи Аиаша иацштәызар, иахбаларц, хабла итцымшәарц?! Издыруада...

Зхы хақәитра ззамтаз, ихыпцшу, зыг-зёы иазымхәаз, ифашьаз, зықә зырхәашаз, иатцамгылаз, Апцдафы дидымкылт, ихы имакәачра-хеит ауп иаанаго. Уи хәахьа баапцуп. Агәрагара уцзароуп, гәыла-псыла, уусқәа рёы иуапхьагылазар зыгәра угаз, угәра имгар калазом.

Агәырғара зылшо, агәырға зхысуа, изныруа ауафы апсабарагы даднакылоит, дахәтакуп, диашахатцоуп, дгәырғәафхәашоуп.

Бзиа ицуп, Бзиа дақәшәоит,

Бзиа ипылоит, Бзиа дапылоит.

Уафы лашоуп, мшы лашоуп.

Бзиара зуша, Бзиара збаша рацәафхааит,

Хадгьыл амшра азынхааит,

Уи машәырда ханнархааит!

Апша ччааит, мра лашааит,

Хазшаз хашта дхазтапшааит,

Ихәамта хгәатцаф иназааит.

Ныхәа-гәырғәа-мыш хазшааит,

Амци иашеи еилхаргааит,

Ахәынтәрацшь агәы цқьахааит,

Ныхәа-лыпха ххы-хгәы артәааит,

Хазшаз иажәа хагымхааит!

Амин! Амин! Амин!

Итцәаху анузцәырымго

Ауафытәыфса деилкаазамкәа дагыауеит, дагыцоит ари Адунеи афынтә. Фнутқала уззыкатцоу, иутазо, узмароу угәы-упсы реилкаа-фы иныжьуп. Азәы еиха иеилыркаауп, тцәхәа изто маза бжык игәы иқәыфлоит. Аха инагзаны еилкааны уафы имам. Ауафы дыгәрагам азы акәхап уи зиахәам, ихәатәым имч ақәымхар, ибатәым иамхабар, урт игәы ртынчны илаигзар ууафы назам, умчра умхуп хәа ипхьазоуп.

Егьа ус акәзаргы, ауафы иааизакны дызустоу, ихафәра, ихәыцшьа, ажәакала, итазара зеипшроу еилкаазамкәа изатцәра дшылахәоу еиц-хоит. Урт ртакқәа зегьы уара укны икоуп, уара затцәык ртак каутца-лароуп, иулшозар. Ухы уазтцаалар акәхоит, амалахазгы уазымпшын уи атак цьарантә, егьа дузааигәазаргы, узустатцәкьоу цшь-хәтакгы здыруа уааигәа дгылам. Игәнугацыпхьаза ухатагы уацәыхарахоит уи атак. Ифбахоит, ихцахоит ухатагы зтак узыкамтцо азтцаарақәа.

Удунеи хатәаацыпхьаза уззааигәаз, иузааигәаз наскьоит хәычы-хәычла, ишнеи-шнеиуа зынза шәеицәыхарахоит. Уан узхылтцыз лареи уареи шәшья затцәык шәеиднакыло, ззин уам лцәымгра улымшо, арахь зынза шәеицәыхараны, еилибакаашья шәымамкәа шәаакәхоит.

Аамта хеыжәуп зегы, уи ахыцо хцалароуп харгы, зны-зынла апстазаара убас еипш «хамтақәак» хазнархиоит, ухдырра, уажәра-анза пстазаарак итутәауаз иаразнак ашәымтак иааимкьоит, иулазо, узмароу ааурдырны иниакьоит, аха, ишырхәо еипш, дасу ианиашәа ихатцашьоуп, убригь аамталатәуп.

Зегь хамфасцәоуп, хаимфалацәоуп, хаашыагы хцашыагы акоуп, иахгогы иаахгаз ауп, аха, уи иахбо мацара. Иахамбо иурхаз зегы уцсы иацуп, доуха тынхоуп, ибзиазаргы ицәгызаргы. Уцсы ахынзатоу ауп уанырхаштуа, псыншытахь ауп иртытуа укәа иантало. Ацсы еитанахәо рацәоуп, аилкаа зегь иумбо ауп иахытцәаху. Дасу дызкәитиу дызмароу ауп. Узлакоу акны аецәыргара зылшаз, аиааиракәа зегь иара итәхоит. Аеыркыачақыра – ацныш ицсы атра утанагалоит, уа уара утагыацарц указам. Дасу иара итоу ауп дызкәитиу. Атцәатцла тцәада акгы фалазом. Уи аартразам, хафслоит умхәозар.

Схы сазтәауеит сымфашьарц, уи исанахәо сгәы иабызшәоуп, сыцсы иабызшәоуп. Акызатцәык сзыцәшәо – схи, сгәи, сыцси сырзымзырфыр хәа ауп. Имфаккьо – ифбахо, ихцахо, зшыара икәкьо иоуп. Ус Анцәа искәырхуп. Дарбанзаалак ицәа дтазозар ауп. Хнапы иантцоу, Хшафы хазкәититәыз ахәаа уанахытц уааникылоит. Иааныркыло – иахыцашаз изымцаз иоуп.

Ишпастахыз сгәи, сыцси, схи рымаза, рхәыцра, рымчра ииашан еилызкаауа азәызатцәык дыказар, саргы сналатцан. Аха, аха сара сиаша иашамзар сазтәаарыда?! Иззыкәтцода уи атак?!

Санаауазгы сахынзаказгы, санцогы уи ашытахыгы сызустатцәкьоу азәгы издырзом, иара саргы. Азәгы мцла сцәыригаргы стахзам, стцәахызааит ус. Сара...

Игәакьоу абжы

Аамта иатцахаз ибжы сахауан, дыгәжәажәон, дгәамтцуан, даеа-зных дкәыпсычхауан... Ииааиуаз ачхара импыткьон. Уи сара ицбасшьомызт, уимоу, дагысызрыцхамшьеит. Ф-хяак уламзозаап. Игәакьан сара сзы уи ибжы. Ихыызгы сазтәауамызт. Избан? Избанзар уи ибжы сызгәакьан, сара исхатәын, исныфуан азы фбаны исахауан. Фбаны... хцаны... Уи адунеи икәыфуа бжьуп. Азеибафара иалыфуа абжы, апхьа уаршанхаргы уашыцылоит, иулазоит, уимоу, иумахар – уаашәоит.

Сцап зхәоз дзымцеит, ари адунеи даакәлазар иибоз, иахауаз, илазоз, иламзоз нышьтамтазакәа ифәааихан, бжыызхылтцуаз зегы ибжы нарылашәан, ибжы ахата ицәызит. Ара зегь шпеипшу! Абжыгы, агәгы, амфакәагы. Изычхаз, иззымычхаз роуп еипшым. Дарбан ииашоу хәа азәгы дтәазом, уанааз иуазтәаз аиха, уанцогы иуазтәазом. Устцәкьа лазашәа убахьоу?! Аха... аха... Идуззоу амч ихәычзоу ныцшыа амамзаап. Акызатцәык, ухы уцәымзыр,

игәакьоу бжык уахар, угәлымха иахауеит, улабжыш иакәabo иу-зымхәо ухәаакәа, хәашьа змам, мамзаргьы иухәаргьы, иумхәаргьы, иузымхәаргьы еипшханы уанрылагылоу угәы цәымсахоит, иалухрагьы узымдыруа уоашьоит. Игәакьоу абжы, узырҕыхо асаркьалзатцә, аха абз тшәаанза...

Сабагеи уахь, исахауан аамта иатцахаз ибжы, уи сгәы икәыоуа саауеижьтеи мац тјуама, аха сафсны сзымцеит, уахьнеилак игоит иагьгәыпцәаганы, иуламзо, аха сара исылазоит, избанда уи сара сгәоуп изтыоуа, иагьтаоуеит, иагьтыоуеит. Сара уи убаскак сашь-цылеит, зны-зынла ашәак еипш исыдыскылоит, аха зны-зынла ауп, даеазны лабжышла искәabo схәаакәа рхәаа исцәеихахоит, истахны акәзам, ажәа сара анысцәызлак, сыбжы анысхаштлак, сара егьыт дара ианрылазлак. Сара дара ирумтаргьы иуцәыргоит, иртахны, ирыхәоны, изрыхәо рдыруа акәымкәа, гәагшақә, ахарамра ажәла ҕацарц зтаху игәахәара анагзаразы. Убригь шыздыруа уи аамта иатцахаз сиоызамхар, иаргьы саргьы хәитахоит. Уи шәарта алазам сара затцәык сзы ада. Иаргәырҕогьы дкалашт, иазыпшугьы, кыр рылшозар, сара сғы ирылшо зегь зылзыршарц зтаху закафы ыкада, ирацәаохарушь?! Уи сзыхьчо идырп.

Аамта иатцахаз ибжы сахауан.

Игәакьоу абжы.

Азиас уашьталар...

Издыруада азиас амфасра акәзар апстазаара хәа хзышьтоу, уи антцәамтеи алагамтеи еипызшьхәада, ицоит, иаба? Нтцәашьа змам апстазаара ахата иашьталан инеиуеит. Издыруада еикәшәахьа-зар, еилатцәан иумбо акынтә иубо ашқа ииасхәазар?! Нас, нас зны илагырзхоит, ихылфәцсылфәахоит, иангәырфәо илабжышуп, ианбылуа ихылфәцсылфәоуп. Ус-ус тыхәапцәара змам мфакы икәлоит, адунеи иакәшоит аапсарада. Апынгылақәа зегьы ириааиуеит, қәпароуп...

Азиас уашьталар, уабаго, нтцәароума, ҕиароума еилкаашьа змам мфасроуп. Уи амфә ианықәу... Азы, ипштәыдоу, игьамадоу зыда нхашьа ыкам. Ғамфак азы – апсеикәырхага.

Зи-мцеи еикәызтәо – нтцәамтоуп, азыржәра – анарха, ағәгәара, азмах – акьашьра, акаҳара, атцахара, азыршы – абылра, ахытра, атабара... Ус шақа! Азиас – еихсыҕра зкәым аҕиара, амфасра, аха анымтцәара.

Даара истахын азы иагьамоу збар, иапштәу схәар, аха ицәыргам, итцәаху аартра зегьы иркәашьым. Ицо, ииасуа, аха нтцәара зкәым, ихьатцуа, нас зхьышьтра икәло, еикәшо хазхьымзо, иаххьымзо апстазаара ахата. Сара уи иаҕыстәахьоу акрыкоуп. Амра ашәахәақәа зхыччало, зхапыц кәашқәа аарпшны ахьырхьырхәа иччо ианцо згәа-лақара бзиоу, здунеи тынчу, зымфә цкым, зымфә нагзаны ианысырц

зееибыта амѡа иқәлаз хьызрацара инеиуа аеыуаѡхатца ишьашәалоуп. Уи ашәымтак.

Азиас иарыцқоит амѡа иқәпонатцы, нас иаиааиуа амчқәа ианырѣанагалалак, аңсы аарла еиѡнаго, амч алзааны, уимоу, аңштәы иамамгы аанахәома ухәо ихиацәахоит, аңсымта уахтыгәлазшәа угәы нтыңсаауеит. Анцәа иумхәан, итабазар калоит, аха уи антцәамта зны илагамтахоит, изиааиз агәырѡа инатцпраан аепжәаны, ихышхытцәо еитандәықәлахуеит. Уи инымтцәазо қәцароуп азиас хышхытцәазы. Ашәымтак аңсшьаха, ахәыңха амоузаң, еиқәымтәазо агәы абжы ахыѡуеит. Иңоит, иңоит, иңоит... Амѡасра акәушәа еиха ихадароу аґынанахоит аґеаитцыхны, агәырѡақәеи ахьаақәеи ашьтахька иннажыызшәа збо, ахжъара иашыцылахьоу азымѡас. Аха иабакоу, еихысеиңысуа иашьталан иаауеит ааңсарада урт агәырѡақәа, ахьаақәа изпыртцырц атаххаз, ашәымтакгы иоузмыжыыз урт агәаң мѡангаѡцәа.

Издыруада ианааңсо изызхәыцуа, цстазаарак зыхтынтоу аилаґеабжь иагәылаѡуа абызшәа заҳарыдашь?! Уи атцәаабжь згәылыѡуа атынчра иахақыруа аңсы цьбарақәа риааира шымариам хазтарц зтахым азиас неиуеит ишнеиң, цсынгы-бзангы уи гәнаҳа шәатәны иадушәа.

Уабаго азиас уашьталар... Уабамго.

Ашәымтак ухази...

Ауаѡытәыѡса аңстазаара дахәтакуп, уи дымѡақәызтцо ихагылоу иара аңстазаара ахата шакәугы, дааизганы иара ихатагы даґа дунеиуп, дытцәатәуп, иара ихазы алкаа ақатцара илшозаргы илымшозаргы, хырѡ ззумуша, итцәатәу аңтцамтоуп. Иара аңстазаара аңтцамтқәа зегы иреихау, иагыгуадаѡу ауаѡы иоуп.

Ухазы ухы уаназтцаауа, атак ақатцара улшар, насгы иутәым, иуаароу, еырцшзагас акәымкәа, ухы амаза уара уґаңхьа иаауртыртә уқазар, уназоуп, ухатәаауп, еилкаара назак уахатарнакуп.

Сара аѡбатәи, ахпатәи ахаґы исыргылаз ауаѡы сиязтцар стахын сара схазы, аха ииашоу атак бзантцы исаҳараны сшыкам еилкааны, зегь раңхьаза схы сазтцар стахуп.

Рыңҳарас икоу, амц ухәар калоит иахьабалак, иааукәыршаны игылоу зегы ркны, ихартца-ихарымтца, аха ухы жьашьас иоутозеи?! Ухы уазтцарц заа ихәыцтәуп, егырт зегь рґаңхьа уңхашьар калошәа ҳашьцылахьеит, аха ухы уаңыпңхашьар калома, ахжъара уалагар, усқан... Усқан уңстазаара ахата уңкәґаґхар калоит. Зхы иаңцәыпңхамшьо дуаѡытәыѡсахом, иара аңстазаара ахатагы дхәымганашьоит.

Изхәазаалак, дарбанызаалак ар ирылоу иакәзаргы, дшәартахоит ауаѡы ихы иареи анеиңәажәо, ихы хьмызгишьо, даңцәыпңхашьо даныкоу.

Агыгшэыг абна илдыркьоз ажъеипш угэы тыпсаауа апстазаара иаалаххыз ауафы дахьынзаныцхау ихата инагзаны еиликаауазтгыы ҕиарагы каларымызт. Еиламгыло бааи-пси учаҕаттахэы рылганы агара ус имариам аускэа ирхыпхьазалоуп.

Сара... Сабантэаауеи, сызустада, истахузеи, сабацо?! Ирацэазахоит ухы иоуташа азтцааракэа, урт зегь ртак узыкатцозтгыы апстазаара уазынхон.

Зны-зынла икалоит уара ухата ртак анузыкамтцо узтцааракэа. Схы здыруама инагзаны? Схы удырырц инагзаны, ухы удырырц узмароу ииашаны еилукаауазароуп. Аиаша абри ахататкэьоуп хэа узхьынхало зынза ааигэа ианыкам рацэоуп. Иарбану иара убри аиаша хэа хзышьтоу?! Икамлазац бзантцык ауафы днагзаны данеилыркаахьоу, аха акызатцэык, узустатцэьоу уфнытца итцэахны, анышэ накэыпцсаны аамтала иухатэутэуа ыырпшзага-кьачакь-цэажэаракэак уртэыртэуеит, иахьухатэым азы угэы-упцы иутдарымхэо еилкаарак уатаауеит, иунышэом, уанышэом сара сабакоу хэа упцаауа. Уи сара хэа узёу ануцэызуа акэхоит. Уаарала уабанзазнеигэышьо. Убри сацэшэон сара ахаангыы.

Уи ус дыкан рхэоит, изхэоггы еитазхэоггы дрыздырзом инагзаны, уимоу, ибзиаракэа реихагы ицэгьаракэа еитархэалар еиха еигьыршьоит. Ех, зака дыргэакузеи ауаф рыцха, деилкаазамкэа ф-дунеик ирыбжьахаз. Икам картцоит аказы ирыхэозар, икатцэьоу абыбыц апша инартоит икамшэа, азэ илахьынтца азэ инапы иананхало еихау гэнахас икоузеи?! Аха уи инапы ианызтцазгыы хлапшфык дамахап. Уи еилкаам хырхартоуп.

Иузгаз угоит, иузхэаз ухэоит, иудыркаттар, цьара умч зыкэхо ак нужьуеит, аха уи агацэа рылапш итцашэаз ахыхьча иеипш иухьчала-роуп, анакэымха, саргыы уцэызуеит хабарда.

Ус шака истахымзеи, аха иааг.

Сара сцэымзында, иахауеи.

Амаза бжыы

Угэы итыфуа амаза бжыы уашьталан удэыкэлар уабаго? Уабамго. Ицышэароу апстазаара уеикануа уёыноухоит. Иаафуа абжыы еилапса умфа уахзыркэо, хаиуан бла утызго, мышьтацэгьараа, блахэымгараа рызбарта узбахэ фнанагалоит. Икам пшаауа, иудзахылан иушэыртцо уцэа иакэымшэо, узхэаёуа рыматэа баапс наудуанталан ундэылрыжьуеит. Хазшаз ихьз мхэакэа амфа укэлацыпхьаза – укэызкэо упигалоит, апышэара-гэалашэага уахижьырц. Ускан мацара иёыхо имфа аатраны иказам. Асаркьалбжыы игэы итафуа, икыднажэарц акэу цышьа, цсыла дшатцахэхэо дымфасуеит. Салазгалаз, амаза бжыы иаафуа абызшэа стдарц сахьаёу ауп. Ихэа хэа ахьсарымхэаз хатцо, истцаанза исахауа салагеит, аха сзыцэшэо итцатэым бызшэак сахауа салагар хэа ауп.

Иукъашьыз къашьуп, азы иазэзэо изэзэатэу ауп, изэзэатэым иудугалаз ишэатэу, гəнаха-уалла ишəо уəыноухоит, аха цстазаара къаёк азхарушь?! Уезукъашьрызеи зхəаз ирмариацəеит, акъашьыга ахə иаха имариоушəа збаз уи алихзар иоухəозеи?

‘Еыпсахшьа змам апстазаара аихатəы тацкəымкəа заахаз – хы-рееишьа амазам, дызлагылои иареи убас еилазар акəхоит кьатеик еифызтцəаз аизааигəакəа реипш. Икоума ачхара?

– Рацəа дуафуп, зегьы дырнаалоит, икытцсыт ыказамкəа дын-хоит, дынтцуеит. Хаи, рацəа дыпхəысуп, лыбжы мыргазакəа қытак еитцалазеит... – рхəеит, ишпацəашьатэу иара, нас уи зегь ззеипшшəа азы ихшəалаз абгьыц еипш апстазаара икəшьуа инанəго ирехəара, мамзаргьы иуафра харак алкаара ‘ехырцəажəароу, ус ххəыцтцəкьоу. Еилкаам даеакгьы.

Амаза бжы иуəафуа, иугəныфуа ухырхартə акомпас еипш итцəа-ны иунамтар, умəахкьоит убас, ишырхəо еипш, уматəа ааурхəыргьы иткьаз ужəаа атыц ахь изымнеиуа. Ахымəақəтцара ауафыназа иус хад-доуп, ухызатцəык узқəитү атак анузыкəтцə – ибзырзуп, иагьиааироуп.

Амаза бжы анысхəа, уи зыбжы мазоу гəынхəтдыста цəажəароуп, имго абжы иахылтцуа абызшəа икам, иумахауа абжы еилкаатəуп.

Шəан узыцəшəо амəахкьара, аəашьара, аезымдырра цəцəа баа-цсқəоуп ауафы ишьақəгыларафь, аха урт зегь ауафы ицынхоит, иутра ицəызгаз ахаскьын баабс ацəалакьат хəа изышьтоу еипшшəа ихəда тцкаауа идтəалоуп. Апстазаара злеибарку арахəыц нархас иамоу ауафьтəыфса игəхаштра шəартə, иара апстазаара атцкыс фьнтəгьы ишəартоуп, уи идгьыл-фны зықəгылоу ауасхыр-шəартə ахəтəтцəкьо-уп. Зхы зтиуа дубахьоу хəа итцəаз атак шимахара шцейзымдыруеи, аха уи изтцəара амаза бжы атак санахəозар хəа икаитцəз зтцəарахап. Иара иахəахьргьы изахарыда?!

Сара уи стəп, иагьсылшап амаза бжы ахара хəа сафьуижьтєи итцəазеи, аха амаза бжы сныруеит, иагьсахауеит, аха исзеилымкаауа бызшəахеит, иатəахамбо ххатəы бызшəа атцакы цкьа еилахкаанза, иахтцəанза, амаза бжыгьы хəахараны, мамзаргьы иахнырраны, иахтцə-раны хəаказам. @-бызшəак хəагоу дрылхəдахеит, ускан указам уаргьы.

Амш-бгьыц санапхьа...

Иухыччо апстазаара иупднагало ахтысқəа зынфьлоу Умшынтцə-шəкəы егьа унаханы икəутцаргьы, мра-шəахəала ицəытцыччо ипштəыдоу, аха ашкəакəа захьзутцəз умш аауцылахуеит уатцəгьы. Уатцəы умш иупднагало бзиазаны издыруа, иахьагьы аеырфашьаны, уф, гəышьа, слыцəцеит хəа атцх-лашьца азеибафара иналаз ицоит. Угəыграқəа угəытцəхəхəа апстазаара ахышə уахьылатəоу, уатцəы ма ишцєигьымхари хəа уазыпшуп гəыптцəарада. Узгəыгуа уатцəы иаа-наго ахьузымдыруа ауп. Зыччапшь мацара зєылахəаны имəасхьоу

шмачзоу уазхэыцуа, абзиарақәа уреигэыгуа, ацэгъарақәа ушыр-зыпшу иныхтэым ушықәсқәеи узхьымзас уусқәеи наухьыкәкәаны ишкатәо мацара мѳас имѳабжа унахысуеит.

Уабаци, уабантәауеи, иааугозеи хәа уаѳы дшымтцаауа анубалак, иара апстазаара ахата уцәызызшәа апшаара уалагоит, иуцшаауа ухаҭа иузеилымкаауа.

Сара... Сара уртқәа акгы срызхэыцыр шыстахымггы, сраѳсуеит хәа салаган, агәашә шасыркызггы исыцәталеит, уимоу, ацара згәы амыхәо сасык иеипш сыѳны рызтынчрахеит.

Сара сыкоуп схәеит, ара ауп сахьыкоу схәеит, аха сыкамзаара иахыццакуаз сымш сымырхуан, сара сымшггы, сымазаггы зтатцәаху ачыкмацәа хэычы ацацха змаз дырхаштын, мчыла ицены иаадыр-тырц иалагеит. Уахь итартцоз агәы лашьцақәа ирцәыцәаз, ицәалых-мыз лашара зхылымтцауаз ацәашьы акәын, аха амш шааиуаз здыруаз сара сымшәзеит. Сызшаз сгәалашәозар акәхарын. Шака тцазеи сара уи апстазаара ашәкәы Бжашла-Бжеиқәа сахьану сыцшаарц сашьтоуижьтеи. Аха амазақәа ирымазас саниз ашықәси, амзеи, амши рыцхьазагақәа ахьсымамыз иахкьаны сахьаныз сзымпшааит. Анцәа иныс уи ашәкәы барггы бшану зхәаз ихәатәы хатцаны сеимдалоит уи аҭахра ансылыжжлак. Узтаху ыкамкәа. Иумбазакәа уи апстазаара иабггыцыз ушықәсқәа наскьоугацыцхьаза, урт абггыцқәа иуцәыр-газ зда цсыхәа уамамыз усқәак урххарц уалагоит, аха азиас уахьзаны иамухгәышьѳозеи, ус еихшьалақәак каутцар утаххоит ауп.

Сара аамта хтцәахак саларзын, иагьмачзамызт уи аамта. Азиас исцәагаз сзыша-ѳамѳа иадыскылоит уи аамта. «Апсцәахәггы ма бимгеит» хәа «сѳызцәа» ансхыццакуаз аамта, зымѳа санхалацәазшәа збаз урт апсымтәқәа зцылаз аѳстаа иахьынзаиркәашо ззеилымкааз, доухадараа рыцныш-нап-шәшыра иархәлоз сымш иагәылычцоз лашарак са скынза ишаазоз рызгәамтеит. Уимоу, иагьымшәиуаз, иагьымныхәоз ишәахитха игылаз, сара снаскьазгалоз Ан-ныхәаѳггы лызфымтит, убри акара ицәгьан урт рыцсыгкәеи рымшьтақәеи. Рхы иакәшәааит лхәеит акароуп. Ус ахәтазар, схәеит сарггы, шәироу ныхәароу сзымдыруа.

Убз ашәа умахар

Атцх агәы иҭацәажәо шыоук рыбжьы ааѳуеит, хәҭа мба, лымха тацәажәа, инагзам ажәақәа ларха-ѳархо, аҭеспыхә арыцқәа реипш еихацсо, схәыцра иатцыздалоз абырфын рахәыц исцәахышәшәо еитанахасыцсо, сарггы атцх акәа сынтатәалоит.

...Деиқәхархеит, деиқәхархеит... – иааѳыхт дырѳеггых. Дарбан хәа сымтцаазеит, издыруан уи аҭак шысмахауаз, аха уи азы мацараггы акәзам сзымтцааз. Сара издыруан еиқәхаз сара шсакәыз, иара убас сеиқәзырхазггы. Урт амчқәа сара сзымпытцаку, сеиқәырхатәызар

здыруа дара роуп, исаҳахьеит гәйнхәтдыстала урт рыбжькәа, слымҳаи сгәи еицрахарц азы слымҳа итафуа урт ажәакәа, срахәыц инахапсаны, иацтатәу ажәакәа нарыдсыргылоит. Урт ажәакәагы сазхәо дара роуп, аха уажәы слымҳа акәзам, сгәы ауп изтархәо. Баша ихәамзар акәхап, игәы акәышра иман хәа.

Улымҳагы угәгы неимачыџ ишпацо уцсы аныкьашьу, зымџа кьашь изнымсыз изы мнаџ хәароуп урт ажәакәагы, избанзар урт зтыџуагы итаџуагы гәыцкьақәазароуп. Урткәа зегьы схала еилы-сымкаазеит, саб иныхәа иалыџуаз Цшыа-ныха иамтцигоз дырран. Уи амчра иатцаазаз сара бжа-цәажәа-бжы сеилдыркаахьан. Убри азы, ахамта саназшьаз, саха ахьиоуз аацъашьаны, сахъеикәирхаз азы адгьыл акынза схырхәан итабуп хәа иасхәеит. Убри ак акәын сара исымчыз, егьырт зегь зымчыз Иара иакәын, сеикәырхара налатцаны.

Шака ирацәоузеи еикәырхоу, саргы сналатцаны. Издыруан уажәшьта уеикәхарц икаттатәыз, аха исзымдыруаз сара урт ахәахьақәа срықәныкәозу срықәымныкәозу акәын. Урткәа зегьы атцх иалапцоуп инагзаны ихәам ажәакәа абырфын рахәыц иахапсаны, инагзаны ихәам ажәа бжатақәа ырываргылатәу ажәакәа цшааны ахәоукәа анрылухлак ауп ианеилукаауа. Урт еилукаауанатцы Иара дущуп, уагъеикәирхоит. Узнитцаз амџа уанымтцыр, узкәититәыз аилкаа мцуроумтәыр, амц хыбра уцданымхар, ашьыцра-матәа ушәумтцар... Иузымдыруа уатәимтцарц ажәа уитахъеит, иааигәаларшәала.

Абарт ахәахьақәа абырфын рахәыц ала еизганы ухәда иузаха-зар, ажәа бжатақәа инарываургыло аахухлоит ауп. Аха иабакоу, урт ажәа бжатақәа зегьы ирахәзомеи. Урт атцх иалахәоу, змыцәа гәатәи игәатца хыршәыгәлышшәшәаны итапцоит, урт кампсакәа иузеизгар хәа лыцха злымҳа итало уаџхоит, уагъеикәдырхоит.

Атцх агәы итацәажәо рыбжьы захауа насыц имоуп, аха уи зегь ирзымтцаша бызшәоуп.

Иумахауа абызшәа ауадаџрақәа зегьы урылнагоит, умџа аркьаџеуеит, атыхәтәаны утацәны, уагьдагәаны унажъеуеит. Абз ашәа – уажәадан, уашәадан унзыжъуа. Хәгеимшхара... Адунеи абжы, апштә-цәажәакәа, рыцштәы аилыркаага, адунеи ацәа итазырзызо амелодиа ссир иахылтцау, апсцәаха даанызкыло, дзыргәашо ажәа еинаала, абқәа зыршанхо арџаш џаччақәа рышьтыбжь, нас, нас егьыртгы.

Бызшәада Адунеи тацә икәухуазеи? Атцх агәы итацәажәо хбызшәа хазрыцхамхааит. Шәгәышәәаныз!

Адунеи уаара анапәы

Итшәахаз адунеи укәгъежъаауа уахьынзакәу аилкаара ушашьтоу, икәугаз узеилмырго, кьашьтыц ушацәшәоз, зхи-зтыхәеи уцәеилагаз уцстазаара шцъоушьо, утыпдаха ухы уаазынхоит.

Еилыргашья назмамкэа иуцэеилагаз арахэыц кэаркэашья иуцэа-нытыз еилацата ушахагылоу, уара ухатагы уашьяхауа ианалагалак ауп уи акэаркэашья рахэыц Адунеи ишакэыршоу анеилукаауа. Уи арахэыц убас еилацатахэеит, уахи-ени уадтэаланы аилыргара уафызаргы, иаха-иаха еилацоит ада, иузеилырго иказам.

Цсааитакрак азы, уаатэацыпхьаза ухы шцёуушью мацара, уаамта зиас науфыр ицоит. Ицагэышьяаит, нас, хэа унапы аакьаны, угэыгракэа рышхэа ажэафакэа натцшыа уфыноухоит.

Ифыцу хэа икоузеи, уцоит зегь шцо, акызатцэык, уцашья ухата угэы акэыбзиазар. Нархэы-аархэ, икам-ианым уздыпхьазало шьюуки уанынаскьарго, ихытхэау арехэапхьызкэа бзан ахь ииамгакэа, ухы ушазыкоу узхэар, иузфыр – фрыцкьароуп, уцсгы тынчхап уахьцо. Ухы уанацэажэо, ма аиаша хэатэыми, уеизггы-уеизггы ухы ажьара дтас иурымтазар. Ауафы апстазаара дшазыкази, ишизыкази, иныкэырцшшэа акэзаргы, хэашьяк, ныжышьяк узатар, иупсахыз удунеи фыц ахьггы хэатэ уоуп.

Затэ иааз, затэ дынхароуп, затэ дцароуп. Ух иатцагыло иугэыблу, ухы еитахэа зныруа мфасшафэггы даадгылом, уцси угэи алахамтазар. Укэыба итазо уцэакьашь ушацым еилымкаазакэа, бзан еипш цсынгы убри иахагьежьюеит, уцси ужьи злеибаркыз убаф хаарас икоу зегь азыштымхуа ишатцоуггы, аеарыцкьоит уцсы шахылапшуа дырны. Исхароуи исхарами ажэакэа еитнызыпсахуа ауафы, ихы зтэитцо аидара дзаатцымтцакэа инеигалароуп бзан зеггы, цсын уахь изымго, изымшэо ихтылтц инарытаны. Урт иахьяуажэраанзагы ирзымшэазац, уимоу, дара инрыжьюагы нафэццо иаауеит. Нас цэгья уны бзиа узтахьада, иуто уитозар.

Сшэа сацэфкалеижьтэи сымфэггы еималазшэа шызбоггы, илырхаауа снейуеит исфахэуа снарыха-аарыхо. Исыцу дарбан? Уахь азэ ицага мфоуп, узлааз узлацо, имфанугаз науфахэуа.

Иумырдо ишытоутцо ауп, иноуго угароуп иахышштүхызнза. Азэ игэнаха фазэы изгараны дыказам. Иузцымшэозаалак, ухы цшшэароуп зегь рацхья. Икам – ыкам, икоу ауп икоу, егья унахыкэшаргы. Фхэеи тцаи еинышэахьюма. Изхэо зшэызтцази ирхэо зшэызхзи мфа дахкьашам, уаф дышицымгы игэалашэалоит, мцей зымцей еифидыраауа, ихы дахылапшуа, изатцэра цьеимшью иныкэашэала днеиуеит. Икаларын уи изатцэра ихазырштүа ишыта азэ дхыларгы, аха уи фашьярахон. Зымфа зшью, мфамш нижьюеит, ианылашагы дишьтеитцоит, аха зегь затцэкэоуп, рхы рбароуп. Зыуафра зышэагоу итра тшэазам, инашьтшы-аашьтшы марымажоуп, дыгэрагоуп, ала пхеи агэы пхеи дгэартахэеит, ихылапшуп.

Еикэагьежьюа адунеи ахылапшра азэггы инапы ианырымтцеит, харт зеггы хтэыц гэылшэакэоуп, хазкэитү ханахыхэхэа апстазаара аеарцбароит, ччатэы ахыкам аехырччара аднакылазом.

Адуinei-уаара-еикэагьежь атаафцэа, амфасцэа шэхы гэашэтала, ари аехыцэгья иафызоуп азэггы изымзырфзац, Изшаз ида.

Аамта ашьтақәа...

Имџасуа зегъ рышьтақәа анхалоит ари адгъыл, иаабогъы иахам-богъы. Ацсы шақъа итыпдахаз зыхъхәыз агәнахақәа ирыхъашо, амтақъақъацәа икадыршәыз уархал къашъык иқәхаз анарха афьтца-куп, иацәйтшәахаз Адунеи иахәлатәхәо. Уи збаша иаурбахуа, аамта алыхәта з-цәыкәбарк знымхалаз интыкәкәаз азы иаццеит, рыхды-ррагъы ргәынхәтцыстагъы.

Цша гъежъ иацхынхәуа шьоуку урылашәаргъы, бызшәак шышә-хәогъы еилибакаашъа шәымазам. Изхәо мацара ада акгъы змахауа, ианцоз ишцоз ихынхәуеит, уимоу, ацсык иааицәангъы. Абжъы... Зны иумырхуа, зны иурто икамзароуп. Ибжъы имырхуеит ихәатәым зхәаз, иутәым зуз, аха иутәым чхара зқәйтцашагъы ыкахуп. Адунеи ааршазар еитатцшәа змам цқарақәак ыкоуп, урт реилагара шьашәа-роуп, уи абжъы амхрагъы ауазхахуа.

Ацәыбза... Ажәа даара пату зқәым ажәоуп ацсуаа рфы, игәылы-ршәоу Ацсы цқъа зтоу ацәа цсуп, ацсы ауп ибзоу, уи агәакәышра дныкәнагозароуп ауафы иахъабалак, ианакәызаалак, доухамчла икәыршоу, бла иамбо, гәы еилнамкаауа ацәыртцрақәа збартоу... Аха уи адоуха амч аналзаалак, ацсы амч кәадахоит, уимоу, изнымшәаша хтысқәак, цәыртцрақәак ианрышахатхалак, ацсы ахатә ацәа къашъ итытырц иалагоит, аха абзахара иалагаз ацәа къашъ амџа баацс ыл-нахуеит доуха зцәызыз, нас Адунеитә цқарақәа ирцырцуеит, ацсы амч ақәымхо имџахкәоит. Уи иакәызбоуп Хазшаз илагъы, иишаз рылагъы, хазтымтцша гәнаха шәатәны ауаатәыџса хазтцахаз акоуп.

Иџбахаз, жәа змыху, зегъ реиха риашашъа змам, амахагъара захъзахтцаз ажәа хьамта, доухагъы цсы цқъагъы ирызмыриашо, игәымхароу, цсра еитацсроуп. Узламкысша уаналакыс, уи цәа итамзаша, зыкә знацхаз Анцәагъы ауаагъы ихәымгаршәо, идырны знапы рымкуа уаауп, цсраенынза шәипцхыыз зышьтатцоу, ныхәара-гъы иџнамхуа, зыцси зажәеи змыхны зцәа къашъ иазныжъу, ихъчам азә иоуп.

Дарбан узкысуа? Амахагъара ашәшьыра итцахаз цәашъхәы иџнамхыз а...ы! Уахәшьоу, упцхау, уахәшьаццхау, уашъа ипцхау... иу-моузеи хфыхгас абжъныхак рымтцан? Изахарыда иумху убжъы ала иухәаз?

Узлагаз, ухъаакәа рыхеразы, аеырқъачақъра иатцубаауа агыг-шәыгра нархадоуп, уи умахагъара цша насцыпхъаза аамта иагәы-лашәтлашт, иузнымкылаз Уцсы цқъа уцәа къашъ иапыртцхъеит, изыхтнутцаз атцкыс акырза еихаз упсы, Хазшаз иуанеишъаз, иузы-мышъчаз, ишуатәамыз еипш иагъузнымхеит. Зегъ реиха икъашъу, нышәашъа змам изхыстәымыз ахәаакәа ирхысыз, итыпдахаз Ауафы иуатәазшьарыда Атып цқъахъ урхынхәра?! Ауафы илшарақәа рфы икамзар, ичхатәу зегъы ирхицхъазаларызма Хазшаз?

Сшәо салагеит, Анцәа иусу иара ишизбоз аасхаштын, збашья змамыз, аамта ашьтақәа ирызныжьыз, сара сымч зқәымхарыз зта- арақәак сыерылазгалт...

Снеиуеит сара аамта ашьтақәа сырхыланы, избо исымбо неи- лыхуа, ицьюшьаша, зегь реиха исымбаз сара инсыжьюа ашьтақәа ракәхеит, избанзар уи сара исхәартамызт.

Шәыцсы шәразала, шәажәа шәацклацшла, шәшьаҕа гәашәтала, шәхы шәазхәыцла, шәышьтақәа ирхылаз ирыцшаалааит ишәыгыз ишәыбаз.

Сара даара бзиа дызбоит зхы здыруа!

Сара, Уара...

Сара хьызцынхәроуп, аха Уара, уи ишажәлоу удырроуп. Сара ма- цара зхәаз, изышьтымхыз ахамацаҕара датәхеит. Уи сара аусакәху изхәаз, цстазааратә цышәоуп, изахаз, измахаз узеилыргом умхәозар.

Амца ааигәара итәаз хьта шыкоу игәалашәозароуп, ухахәда зынахәаахәуа иаукәыршаны икоу убарц ауп. Аха абла мацара иабо агәы ианыруам, агәы ахата цхара зтало гәымзар, итацәызар, идо- ухадазар. Лацш ахьыназо дунеи тьыхәоуп, гәы ацеибафозар. Мхәа муы чхара ахьзума? Мәа ианылаз цьара дназароуп. Аилибакаара ахьыкоу зегь ыкоуп ухәаргы, аилибакаара зегь ахьыкоугы иказам хәа ахәара рхаштит.

Хара хәы ихатәрахахьоу Амц, цьыкәреи лапкьак зтам аца итацшыз ышыкәса иузхаша ацьыкәреи умоуп хәа апшәма дызжьоз иихәаз апшәма ианхеитца, уара лаура уургы, Аиаша ашәхымс амц зхәазгы ихазтцызгы узыларгылараны указам.

Ахатарагы, атаацәарагы, ахәынтқаррагы шытызхуа агәыбылреи ахдырра хараки зыфны исасхаз, уасхыр лақә дымлакәыр аушам. Уи ашәага фны узыкәыргылогы икалом. Зшәаць рхәо дшыкам ауп иро- ухәо, аха дызыхьу, дызгәырфәоу игәакьақәатқәа роуп. Цшра уара калар аха, хшыф уаарагы калазом. Зхы иеигәыргьо, Сара мацара зфьтцраку фьза игыз изгәаatomyзт, уара хәа зеихәоз закы ахыгыз ихы ихнахуан.

Ус хәа имазоузеи Цшыртә Иқәтәоу. Шәара ихәеит, хәхыгәытцакыз, игәытцамзаз, имзырфыз шхакәызгы. Ицшроузеи, дабакоу зхәаз угәаҕы уеимда, дупшаауеит, узныланы уаауа умәа ухәапшны уа- ныцшыл...

Уара зхәаз Сара ицәызит, Уара зхәо даҕазә дибанза, урт аурацәа- ху, мшы лкаак иахшаз ракәымзар...

Сара амәа азтаз зегьы Нцәа итацшуа иаатәеит, уимоу, Нцәа итыц имаркыр цәҕа ирымбо. Сара ауп зегь зылшо, зегь ирымароу хәа згәаанагаразы рыхара ааигәазахаргы, ирнымцшуа цышьа, ргәы кар- шәзан рханқәа ирыфнатәоуп, гәрыз шашәаз ишызхьоу рызгәамто. Уа

инеиуа узымцар калап, уаахьапш хәа җызтызгы ибжы жәван хыб иҗалашәкәз аныҗбжы иатынхаз иагыханамырпшыз Сара зланхоз ирхыхәхәо иахьтәз еицыччон, амала, изхыччоз рхы акәзу, җызтлоз ракәзу еилкаамызт.

Ирзеикәымкыз, зыблақәа шаартыз инхаз аңсгы иңсы тоуп хәа иаңәажәоз иахауаз атак уазхәыцны, гәыграла итәыз Адунеи уагәылаңшуа ишаз, аха илашамыз амш уаңнаскьалар акәын, уатәгы ыками хәа ухәыцуа. Уатәы змырххьаз уатәашьтахьгы дазыпшын... Акызатәык, узҗыз зегь угәы ахшәаны, ишыхжьагаз инагзаны агәра угаанза ауп уатәгы уатәашьтахьгы аңақы анрымоу. Аха ушьтахька иушьталан иааиуада? Игәыгыртоу амтәыжәва уаниз иуцыршаз ауп. Сара зхәаз Уара изхәашам, Уара зхәаз Сара ибашам. Аҗбагы хызцынхәрақәоуп. Шәыпшаала, шәеимдала Аиаша жәбаанза, ускан зегь ртыңқәа реилкаара цәгьа имариахоит.

Сара – ахьызцынхәра,

Уара – Сара ацынхәра...

Благәы ихымзалаз

Дунеи дук иказ аблагәы ихзалон агәырҗақәа зегьы, та змазамыз уи асаркьатә җын хәычы агәатца итанагзон, иачхауан алаңш цәгьа, агәы цьбара ажәзы кьашь, ашьыцра лҗахәашь еишьылза ианхылалак абла аңәақәа рхала ихырҗон уи асаркьатә дунеи, аха тынчра ззымтаңыз уи аҗны еикәагьежь хәыч ианыҗуан еикәымтәоз саркьалбжык еипш ҳаңсы зыхкьашоз зегь рыбжы. Згәырҗақәа ирзымтәахуа аблагәы таца касушәа ихызҗоз абла аңәақәа аатүеит, алаңш згәытцыз аңардақәа зыхшьыз ахышә еимгеимцарак иаалашаз. Мазала зхәаақәа згәытцызхырц иаҗыз аблагәы иххалаз алабжыш кәаң хәыч нагәытшәеит ихымзалаз агәырҗа иашьананы, аха издыруада уи аңәыкәбар-таа-кәаң-хәыч хазгалаз, дунеи тбаак иаламзаз, ирҗоу агәырҗа иалтцыз ашара хазгалаз. Издыруада хәрашәак иннакылаз, мамзаргы агәхьаагара лаңш ихнажьзар?! Итаз азуп ари адунеи зырлашаз, алабжыш иакәабахьоу, агәыргьаз иарлашахьоу Аблагәы. Ахара наңшҗы, гәырҗалаза, гәыргьаз хыкәкәа, ччаңшь җалаша. Агәыргьаҗәаша, агәы амаза азыргаҗ, аңстазаара ахышә.

Агәы иаңшәахәо, иаңтәыуо, иаңгәырҗо Аблагәы, дунеи лазароуп, лҗа лашьца анхылалак, амца аңәара иахызааны згәырҗа хыжжуа, зәызрыңқьо, ахәыштәара аиқәырхаҗ, ахара наңшҗы, агәы иаламзо злазо... Сара уи асаркьатә җын хәычы сатдашьыңхьоузеи шақантә, згәырҗала зхәаала зәызрыңқьо, алашара иахәышәтәхьоу, цәгьара зламзо, издызымкыло. Аңшқа адунеи раңхьаза иқәыңшуа шака иңәыңгәоузеи иблақәа рыхтра, Адунеи мөыг аҳамтақәа зхымзало Ауаҗы-цқьа-хәыч изышьтымхуаз иблагә-хәычқәа даҗадырпшуамызт, ихата дшеибакәу дырзрыжәанза.

Адунеи лашара ааизакны изтаз Аблагэи дунеи иасаркьоуп, ахшыџ иацхаражэхэоуп, агэи иасаркьоуп. Срытдашыџуазеи шака, алашареи алабжыши идрыцкыз, ирзрыжэыз, идыргэгэаз, мыц тып ахьамам, ицэыргоу, ицкьоу, изрыжэу...

Хара хауп Аблагэи ихымзало, зыкэ зкыашыз, здунеи зырбжатаз, зыхдырра зтииз, загацэгэа иаазырхэаз, зуалхэацэа зышэ илахаз, змахагыара хычэаз, згэи цэымсахаз, хара дгыл уаатэыџса, Нцэа иишоз, дхазымтцарц иаџу, зшэацэ ззымхэаша лакэи уаа, зцэа итамзаз, Благэи иаднамкылаз асаашыа шыкамлоз зымбаз дагэа намџаа.

Сгэи ишцалоу ацсабара иахашэыршэыруаз Ауаџи игэи-ицсы-и-доуха рыпхара ахьтцааршэхаз, Благэи ххымзало хыхьшэаз, хыхьаднамкыло, уи цкароуп, хырхэроуп, хэыхар акэын.

Благэи ихымзалаз, шэаацшындаз!

Ацшра сылшандаз

Икэызгаша ыкэызгазар ари Адгыл? Издыруада? Смыцхэушэа схы збо салагеит, зуалкэа сзымшэаз Адгылгыи бзан саднамкылошэа збоит. Избан? Схы иастоит азтцаара, аха такда ишаанхац иаанхоит. Сымтцаа сыргоит иееим хэыцракэак. Схы рацэасшыџ, ихьмызгысшыџ салагеит – зегь реиха сзыцэшэоз. Саацсазар акэхап. Гэынхэтыстала еилызкаауаз уажэи асаркьеипш сапхэа иаацэыртцуа иалагеит. Избоит исымбаша, акыачакыра, амцхэара, аибарехэара, амтцакыкыара ачымазара фкы еипш сацэшэон ахаангыи. Урт зегыи акэыкэбаакэа реипш иаауахало иахьалагаз схы сацэыбналар стахны саакэхэит, аха ацартоуп исымбо. Икыдшэазшэа сгэи сыхыует, азатцэра сгэи кыдызшыаахыоу слалаз сышцацеи. Азырџора злымшо ауаа уанрылоу, изырџыргыи иухэо ахырмахауа, ирахаргыи иахыргеилымкаауа, еилыркааргыи иргеилымкаазшэа ыыргаза ахыккартцо ирылаку ихы шцеибари?

Саацсеит. Ишцастахыз ашышыхэа ацсра, хыаада, ацэа хаа узылымтцуа. Аха сзыцэшэо икоузеи уахь? Цсшыашыа камлар, акыачакыра, амцхэара, амтцакыкыара... реипш икакэоу уахыгыи цсгаха урымтозар, нас уабацои? Тыц змауз сара.

Игэхыазго схэыцра аастгэйдхахалоит зны-зынла. Кашырроуп, зегь бзиа сырбоит, избоит, ауаа сызлоу шака иразузеи, ргэи шцабылуеи. Шэышэырак зным Адунеи гэыргыатцэа ушытнапауеит, хаара-бзаарас икоу зегь ургэйдкыла лакэ-хтынрак ашта урымман инталоит. Еилашыкыруеит Ахтныхэсакэа, зегь акака ирызкуп, уара асас-тыпхапшза ишыуегэыргыз анубалак, уахшэа хы мбо уныкэгыла-аакэгыло унацшаацшуа Алакэ ссир ашта уцоуп, акэыпшра ацэа хаа ухыкэкэа. Уи ускан... аха уажэи?

Хзыржыакказ, хзырцагэыз апстазаара-гэымбылцыбара шуцрыхо, ихэшэырку адунеи еибахеибафара ушалагылоу, аеыџ еипш ихэжэаз угэи анарха унарханы, уахыцо узымдыруа, угэамтцхамтцуа угэи-

рѡакѡа, ухѡыцракѡа уѡрылахѡаны, хахѡи-мѡыхѡи урыхѡашаны
унцѡытѡаххуа унеиуеит. Уаатгылан ункахѡыцуа, – Иацсоума астѡи
ацстазаара? – ухгыи инадутѡалоит ас еипш азтѡара. Атак уахаанза
аѡстаа-гызмал, ичѡацшъ-ныѡбжъ угѡи иныкѡкѡасоит итѡаршѡу зык
еипш. Атѡарцѡхѡа уеитааѡыхахуеит. Узѡада уи ачѡацшъ гѡымхала?
Азатѡѡра, агѡкахѡара, аацсара идыргѡашаз, амѡа хара иаркарахѡоу,
хыкѡк уныкѡтѡоит уцсы ушъарц, уаанацшаапшуеит, аха ацштѡкѡа
еилалахѡеит ублаѡы, иѡазахахѡоу цштѡык убла иххалоит, иаргыи
уаргыи шѡзеипырымтѡуа. Уи ашѡыга-цштѡыда-баацс угѡалаѡазаара
хнаѡоит ицштѡыданатѡеит. Уазыцшуп уи Аацѡа. Макѡана, макѡана
ичѡатѡуп, иааѡуеит гѡынхѡтѡыстала иго инатѡакны... абжъы... Усоуп,
быжъхап, угѡоуп изтѡѡуа, иаггыизтѡѡуа. Хѡилазар бзиан. Ацшра
сылшандаз. Икѡызгаша ыкѡызгазар ари Адгъыл?!

Ацшра сылшандаз...

Шѡхыжѡдыруаз!

Анапсыргѡытѡа икѡыпѡхо лашарак сагѡылалеит. Сѡашашѡа збаз
сара, сымч зыкѡхоз акы ыѡаз цъшьа снапшаацшуан. Снаскѡон ус...
Санаацш схы снахъыцшит, азныказ иаацѡасшьазаргыи, ас ухы уѡо-
ит хѡа сшыѡамызгыи, агѡра згеит. Сшѡеит, сышѡамшѡеи, аха снапы
кны сназгоз, зсахъа схаштѡхъаз, аха стѡхытѡѡѡаны исыцнаскѡоз азѡ
дышсыцыз аѡара гѡаагзаны снеиуан. Уи дсацѡажѡомызт, уимоу,
дышсыцыз збар хѡа дшѡозшѡа стѡаѡы дысцѡызуан, зны-зынла
ирцѡакны аныѡѡара далагозу, дсапысырц акѡзу сыздыруам, шъапы
шьтѡбжъкѡак сырханы даасыхъзон. Хѡзхѡацшуаз Сара сакѡын уи
анапсыргѡытѡа икѡыпѡхоз алашара хѡлыцшны.

Сшыцѡакуаз аасгѡалашѡон... Дысхъымзар кѡстѡон нас, саатгы-
лон. Агѡы абызшѡа захауаз, иагъеилызкаауаз акыр дсыцхраауан:
уахъынапшаацшуаз иумбашаз, иузеилымкаауаз еилкаараѡак
сытѡазхѡоз, сѡыза, дхатѡазу дыпѡхъысзу шысзымдыруазгыи, Шѡара
хѡа схы нарханы сѡѡажѡалон гѡаныла. Аха сара сабаѡаз? Схы саѡсны
сахънеиуаз итытѡаауаз рацѡан, сара затѡык сакѡмызт уи зныруаз.

Схы знызбаалоз асаркѡа убасѡак ицѡъан, шѡышѡырак змам адунеи
анзалеит ухѡарын, аха наѡ инаскѡаганы абжъкѡа зѡааѡуаз хтѡыскѡак
збарѡан исзышьтымхуаз, исзеилымкаауаз... Сихѡон сара Анѡѡа, схы
сѡѡумырѡашъан, сѡыздыруа, сыкѡ сазхо, исызхо сѡа цъшьа еилоу-
мырсырц... ус шаѡа. Еилгамызт сыкѡ ѡазара, аѡаршеи матѡзуѡѡѡа
еилаѡеиласуан, урт реилкаа уацѡшѡартѡ иѡан, избон урт зегъы схы
шызбоз, аха сыцсы назомызт, сшѡа сагѡытѡакны сакын, хацѡгашъа
змамыз лахъынѡылак сатѡакѡашон.

Избан, иаба, ишѡа раѡын абз ашѡас исахауаз, урт ажѡакѡа шѡак-
даз иаанхон. Сара... исырто азтѡараѡаггыи иара убастѡѡѡа атак
сзыѡатѡомызт.

Интѡазар сычѡара, ма сыхдырра, сѡысзымдыру – хѡахъак еилаз-

газар. Урткэа сыхэтэзар исархэап. Уажэы сых ахыызбоз сеигэыргьон. Издыруаз цысшьон, ухузымдырыр уцартагы уцэилагоит, уаартагы. Сымшэизеит ухузымдырааит хэа азэгы изы, саргы сызшэирыда... Ус сгы иаанагоит, аха... Сызлааз ашыта сагынхылоит, сшэасымшэа уи знапы иану сара шэсакэым дырны. Уа избоз анбанкэа еицыстар акэхеит, сызшэиз ихъз збап ма кастеит, сзыхиркьозеи схэазаап, уи ажэагы еицыстеит, сара ишсажэазгы здырит. Анафс, анбанкэа ирылтыз ажэакэа абас икан: ашыцра, ахаиуанра, агэымцкьара, ацэгьахэара. Акызатцэык, арт ажэакэа зтэазкуаз ашэира акэзу сзеилымкааит. Сеимдо снеиуан арт ажэакэа ртэакы еилыскаарц анапсыргэытца икэыцхоз алашара сагэылалан, макьана избоз сых акэын. Ухы удыдыр цэгьазам, ирхэо сахахьан ахдырра апстазаара амардуан рацхьатэи афэпкэа шакэыз. Уи амардуан иафэло ижэдыруаз рацхьатэи афэпкэа ныжьны фэада ушзымцо.

Шэхыжэдыруаз!

Ицэажэоз апатрет (схы сацэажэон)

Спатрет тьсхит уажэааигэа, аха итытцыз сара сакэзамызт. Сыцшрагы сыпсахну?! – иаацъасшьеит сара. Адунеи цсахуп, аамта цсахуп, исывагылаз реырыпсахит, сыуацэа, стынхацэа, стаацэа. Изцёоушьои нас? Сахэацшуан ссахьа, сара сакэтцэкьамкэоу?! Цхэыск дсыхэацшуан сцъашьаны, мчыла ак лыдыстцозшэа дсызгэааны. Сара лхэеит, лара – саамта сатэымкэа ала ац икылырхыз акэчышь еицш сьжэжэа стыц сзымпцаауа саныкоу, сзеипшыз сеипшхарц зыбтаххеи. Сара лхэеит, уи – сгы тыхны снапы иантцаны сшэйдгылан, исылшозгы исылымшозгы саарыцрыхо, сгэарымтеит! Бара рхэеит, бахцырхагоуп, икам, икамло акы башьтоуп, агэыгракэеи цшаашьа змам аиашеи хнарышьтабтцан, хынхэышьагы цашьагы ахьыкам тшэаррак хаатахеит, утытц моу, узеиуоу узымдыруа, убыбыцха ахауа уаалахо. Изхьоу ауафы исакьа угэафы инхо цкэа иугэалашэазом, ухы анузымдыруа аамтоуп. Уи акэхап харгы ихэхьыз.

Апатрет сахэацшуа сгылан. «Цъара дызбахьеит», – сгы иаатысхэаауан. Зыцсы тоу дымхэыцуеи. Узлоу уанзрыламгыло уара урт уреипшзам, егьа исычхауеит хэа уафызаргы, угэы тацэуеит, утыкэкэоит, Анцэадара уаргэашоит. Агьаргьаласа иатцаркыз абжэатэ машьцахоит хэа ишыцшу, ирхаганы итцдыртлоит дара ирызгэамтазакэа. Цэгьамзар бзиа зымуа ауаа, итацэхьоу рыгэкэа гэагла идыртэхьеит, мцымзар тцабырг рхэом, ифашьахьеит, рышэара анышэ итцоуп, адунеи икэырго гэырфоуп, хьаауп, арахь хзыхкьазеи хэа итцаауеит рыцныш-мтэыжэоакэа еикэарены ицэытцатцэахны. Урт шэартан есымшагы, угэы амца тартцоит, итыблаауеит, лабжышда уаакэдырхоит, иутцэыуода аха... Ухы узаиааиуанатц уцалароуп, умшкэа урцылаларц, дара упылозар, еицакхьоу зегь хайцыз. Мшы мыжда иалиааиз дмыждоуп рхэоит, уи ус хэа икэтцоуп, дузаархэзом,

даеакгы, Нцэа иишөихьоу хэшэы имам, иага уеушөаргы, уззыми-ааиша узаиааиуам, сахьантца ухы узеикөырхом. Ажьакца иафөизоу ашыьцра аанкылара ауазтгы, Адунеи иакөлахозма, ных-ных, анышө ужыр анышө аауеит. Апатрети сареи хайцөажөонатц, апатрет схөоу, схы сацөажөонатц, иаргы-саргы шөынтө хөахацсахит. Мөакы хайцыкөлар хайлибакаар кастеит, аха цыхьатөи сара сакөмызт сза-цөажөоз. Иабаци, схөеит сара, анахьтөи сдунеи? Ускан саб дыкан, сан дыкан, урт рдоуха-уархал сылагылан, бла хаан исыхөацшуаз, ицкьаз, ипшьаз рдунеи салагылан, абзиабара зылшоз ауаа срылан, – аатысхөааит сгөы. Зегь ус рхөоит, ишөпырхагада, уажөы ишөтиима урт шөыбзиаракөа зегь зцыз шөыламыс, иаазхөада?! – атак аасанахөеит апатрет. Сара уи цьасымшьазеит, ус схөыцуан саргы, аха саазыцөшөаз апатрет аөыпсахны ишыкөаз еицөахеит, ихьшөашөаза иазымычхауаз Адунеи шакөыцгөоз аасырдыруа, аччапшь хьшөашөа аасыхьнаршеит. Саргы иаразнак иснырит уи апатрет сара ишы-стөыз, схы аасцөымыгхан, сөынасхеит, аха ухы ацөцара зылшода? Снытцыккеит, ахафөы асахьа акөымзаап цшрас ишьтухуа, агөата рыцкьатөуп. Азмах италаз ахөа итнагашазеи? Ари азтцара кьзтцаз апатрет акөзу, сара сакөзуу схаштхьан.

Атцыс бызшөа

Сыфөны ифөныпрааит уи атцыс ичырчыруаз, сгөалакара иахьыпшы-зар акөхарын. Иаатацөит сыфөнгы ууаза. Сароу? Саргы тазарак ахьтө даөа тазарак ахь сиасит. Исшөеит, исзеит, искапанит, аха сызтцаз аидара сцөыхьантахазар акөхап, мөабжара ишьтастцар акөхеит. Сара издыруан арахь санаауазгы уи аидара агара шымариамыз, аха хцышөаран, гөыгьран, уи амөа зегьы анысхьеит, шьоукы зымцакөа игьежьуеит, шьоукы хөцөырххо реидара ныкөшьуа мөакы иануп ирыцхахөха. Дасу илахь ишану. Лахьынтцак-лахьынтцак зегьы иры-моуп, уабазацөцо.

Ус саауан хөыгчы-хөыгцла, сцап сымхөази. Уи атцыс хөыгч исанахөо-заарын, зака тцуазеи исыдчырчырлоижьтеи, аха атцыс бызшөа сгөы иалымфөит, исзышьтымхыз сеидара аипш, сымч зкөымхоз еилкаазаа-рын. Изхөада схы аиааира сылшоит хөа, уи умч зырхо ак шакөым ацан уанталогы иуныруеит. Ацан анысхөа, аөы нади уакөтөазар адөафөы ишьацөхныслап, азафөы акөым. Сара урткөа зегьы шөо, икапануа амөа сшыкөызгы, аөы ццышө сышзакөымтөозгы, злагара өымызт сзыкөтөаз, аха акөазшьа чыда амазаарын, егьа уеушөаргы, иатцахьаз акөазшьа сара исыртаслымшаз кьзшьамызт. Ахьы унапы иантцаны уөыноухаргы, изтаху, изыпцоу ркьынза узынамзар иабахьу, мам-заргы апхын агөта илеиз аскөамкьа иафөзахоит. Уи цстазаароума?!

Ицо зегьы рымөа аназара гөартахьоума? Икөумашь злахьынтца еиөша-еихшаны изатөашьоу?! Мшы нагза, тцхы нагза ззы икөу дарба-

нушь ари апстазаарағы? Зтаарашәк уманы амфа укәлар ушзымцаша удыруазароуп. Уи стыс хәычгы иахәахьазаарын. Шәатәык-шәатәык зегы ихамоуп, иуцнаскы дкалар уеидарагы ласхозар акәхарын.

Зыламыс зшәызхыз матәак дыхнафараны дшыкам шудыруагы, ламысдараа урыланхар, уламыс уара иушәумхыргы, дара иушәы-рхырц иалагоит, зычхара ззымхо ламыс хәага изынхараны дыказам. Ус ухәаргы, уеикәыламысха ламысдараа урыланхома?!

Сышфашыз здырхьан сызмарамыз сычхашашәа ахьызбоз, ухи умчи еикәхонатцы ичхатәымгы учхауеит, аха иахтнутцо уцәырацәа-хар ауеит. Абарт зегь сазхәоз стыс чырчыр абызшәа заа исызтазтгы, сымфашьаргы каларын. Ухы ушпагахои, угәы иалфыша уцсы анахтнутца.

Уеузымдырааит ажәа алахәеипш ианухақыруа, едыршыа умазам, умч акәхарашәа иубо фыстаа хыччароуп, зхы здырша уара уами, тахәа абоутаху. Уахьцо икатцәкыоу узымдыруа амфа акәларагы кыр иапсоума, уахьнеиша унеианза хынхәтәыс иуоургы анауа, (ухынхәыр анеигьугы ыками) уи заа иудыруазар.

Сгәалакара сзахыламцшит, амши атцхи еилалазшәа збеит, саапса-зар акәхап, зегы сеицрыламгар акәын, аха ирузомеи. Есымша ухы уазтаалар шпабзиа, аха... Уеузымдырааит зырхәогы убри ами. Ишпашәартахеи?..

Мра бызшәеи Дгыл бызшәеи рынфыла

Ицөыз асаркыа сахагылан, икәыбаса ишьтан иара, ацөыхакәа акы алада ихан аныпшыларта, даеакы – афада. Афада ихаз Амра бызшәа ртахьан азы ацыпхькәа рныччалон, егырт пхашьапхатцо рөы така ирханы дгыл бызшәала акы еибырхәон. Сара сырхагылан сырзызы-рфуан, цәажәабжык сахауан акароуп, бызшәа рацәа аусызтаху.

Зхәаакәа сыртазас агәырөыгыга хәыцракәа рхатәы дунеи сналахан, исзышьтымхуаз еидаратцас срытцалан сгылан. Асаркыа ацөыхакәа дунеик-дунеик иназон. Изхааныз иара иагәаламшәоз сгәаласыршәарц сафын. Урт ахафсахьакәа ирыцын пстазаарак иназоз ахтыскәа. Уи апцхәызба, – ахәеит мра бызшәала, хыхь згәы фахаз ацөыха, – даниуаз фната дук еиднакылоз ажәларшьтра рхьаакәа бгәытцыхааит, аха быззаапсо урт ажәларшьтра икәыгам рхымфәпгашьей, агәагкәеи, ашьыцрей брыбжыпсааит. Иуадафыз акыр бызнысраны быкоу амфа, брахааит бзахаша, бырбааит бызбаша. Быцстазаара хаштра зкәым баказааит, бхы назкәыбтаз урт бышьтахь иааиуа рыхәарах ацәа иалызхыша ныччалартазааит, ицөыз, аха инымтәаз саркыа хтысны, ицөны инкапсо асаркыа цөыхакәа еитархәалааит. Уи саркыалбжы-зааит, доухарөыхагазааит, гәлымф игәы иалфлааит, апшқа икыаа-сыбжы еипшны дгыл икәыфлааит, игәеантгаганы.

Сара исахамашь уи абжы, – схөыцуан, сахьгылаз. Агәлымха зыкоу уи азоуп. Сгәы сеисыцыпхьаза ажәак-ажәак канапсон, урт еидыскы-

Кѣаѣ хѣыѣык сѣахыѣышыз, дунеи дук зѣамзаша еилкаара хѣыѣызак
иахѣадыскылаз оумашѣа ишызбозгы, уи сара сдунеи иазааигѣастѣы-
рѣ ахыыстахыз шѣѣасшыоз ауп сшаѣѣажѣоз, ажѣада хѣеилибакаауаз.
Исыѣхраауан исзааигѣазаз ѣызак леиѣш, аха агѣра згон, сыѣстазаа-
ра ѣѣѣарадазаргы, ахаангы гѣеихшѣара шахѣмоуаз азы. Лаѣшыла
иаазгоз адырраѣа атѣх иалыхѣхѣа ихѣабжѣаз арахѣыѣ па иѣѣланы
иаауан, тырѣманда, шѣѣѣѣада, быгышѣада.

Сгэыграқәеи схэыцрақәеи мѡақәызтѡз атѡх иалыхәхәа исѣаччоз уи аетѡ кәаѡ хәыѡ саѡәажәон аѡѡахәа издырзоз бызшәала, ҳаи-
цыччон, ҳаицгәырѡон, зышьтыхрә ҳалымшоз дтѡк ҳаиднакылон.
Ус зысхәо схазоуп, сылашьѡара зырлашоз, атѡх иалыхәхәа исѣаѡхоз
уи аетѡ кәаѡ хәыѡ збара сахыѡѡакуаз стынха гәакѡа сшизыѡѡымыз
сазыѡѡын, аха уи Атѡх иаѡәызгар аузомызт, иаѡәызгаргьы алашара
са сҕынза иаазомызт. Ускан иѡыххааса иѡон агәыграқәеи ихәыѡыз
Адунеи ҕыѡи.

Сара сышътахъгы илашалар стыхын уи акѳап хѳыч, сышътахъ
иааиуа дымшѳаларц.

Аиша абакоу?!

Амра гежь Адгбыл кæымпыл ишакæшоз ихан, ашарцаз мпылк иакараха Ашьха иаавтцны, уф, гæышъа, Цсы сзынхеит иахъакгъы хæа иаахалацсоит. Ус акæу цъшъа, иахæацшуагъы, хæаигæыргъаны иаахгæйтцахæхæхоит. Уи апцара иадаххæало хгæыгца пцхарақæа неихшаны, еимгеимцарак хамш мæа хнықæлоит. Амш ухæеит хæа, иалазоузеи; ахъацшкæацшра, уусхæыскæа, Адгбыл лых-латца, ашьыцра чыкъ-мацъа антæацшра, аухæан-схæан усбарта анкыдгылара... Уаамыц-цакыр уускæа атцх акалт нархаршæны еимгæалашъца иааутцашæоит. Алашыбжъкæа идырдагæаз атцх апсы ааицæнагаргъы, итæтцæах маза мацараха рххатæык ааузцæырнамгар аузом, ус шæнеикæшо икараха иушьтаз ацæа акæа унтанаргылоит иутæхы-иутæхым. Анцæа ицъшьоуп ус цсеитакыгак ураа узгъы иахъаццоу. Ас иааинырсланы мши тцхи иуцыргало мацара изанымшæо рзы шыцыларан иаарыларыгзозар, егъырт икæтцæкъоу апшаара иашъталаз рзы нацшаацшроуп, шакъа-роуп, цшаароуп, амш зымхароуп, атцх нымшæароуп, гæыхъуп, хыхъуп, нарха къæроуп, ус шака?!. Сазтаауеит: Тазарак еиднакыларц, хырхартак еиднамкыло ауаа рыла еицубаарц икоузеи?! Атцла икæлан узыкæтæоу амахæ ахтæара иацæуи, атцла аарцæаразы азы атцайтæарц иацæуи злеинуршæозеи?!

Сара, сара акгыы җыасшыазом, амра ампыл иаҗароу җыазшыогыы, зегь тырфаҗа издырыц зтахугыы, сара иҗысшыахыоу, спызшыахыоу, издырша, сымч зықәхаша аҗны саангыларц зтахуп ауп, аха, иҗыоу-шыаша, саангылар зтахуп схәоит ауп, аха сахыаанымгыло ахьсыз-гәамто ауп сара схатагыы хыхь зызбахә схәахыоу сызларейицшу.

Ус анакәха, Аиаша ҳашьтантәеит зхәо, иара саргы уахь снары-латцаны, ҳара ҳеуоп иара ахьытәаху. Амра шымпылым хдыруазар, зегь хгәытцазартә калашья шамам еилахкаауазар, иаххәои иаауеи еикәшәозар, ииашамходаз усқан?! Ацстазаара ахата еиғагыларазар Аиаша злоупшаауазеи?!

Иабакыу?!

Анапсыргәытцауаф

Снапсыргәытца – Адунеи Ахсаала сахәапшуа стәоуп. Стәоижьтеи итцозеи. Аамтеикәшара снагәылаланы сеимдоит. Аамта хәа хзышьтоу, зыпштәы хамбо, зтазара хзымдыруа, аха иааизакны хдунеи ду аибаркырагы харгы хазтазо, акашәа хамбакәа хаазгәытцазкуа, исахьацсараха ххаґы иааиуа, ххәыцрақәа иргәылкьо аеыхәа иакәтәоу аеыфчкәын иартәаа абжьеипш инахахкьо, аха амхәыр хаазырхо, ишахґаччо, уи аґапхьа мчы шхамам хардыруа, ихавагьежьюа, хзеилибамкаауа, бызшәала хаибамкуа лахә-лахәы хшеишьклапшуа, аччабжь хгәы ишықәыфуа, анафбжьы хатцәахуеит. Арт зегь сахьаутәыр, исахьаха, иашәахәо удунеи иазнаны мфакы шәеицыкәуп, уара уахьынтцәо иара ахьалаго ахыкә ақынза шәеицнеиуеит, нас шәнибажьюеит, имфазар уара умфохь, царазар иара ацартахь.

Ари ашәымтазтәи ахәыцрақәа сәаарымхны, слабашья аашьтыхны атыртырхәа исытцамацәысуа, ашьянтца мфә иньтцарсуа сәанынасха ауп сыбла итаччоз ашьянтца мца сыблақәа аанартызшәа ианаахтыз. Сыгәгы нтыцсааит, сназлаҳаз Адунеиеибаркыра зынтәалаз уи аамта сахәлашәарц сышдәықәлаз снырзар акәхап, сшьахитхан, сыпсып сыхәлашәаны саанхеит схашхатәраха. Уезуто ушьтнапаауеит, хәа гәынхәтцыстала сгәы иаатысхәааз ахшыфцак насытцасын, тцысхәшәа саашьтцааны, слабашья саныртәаланы цырра-фада саманы идәықәлеит. Итцаахда ҳабацо хәа, утцааргы так уазхәараны икада. Абжныфәра-ччабжь ухьыршазха ухәыцрақәа урылыхәхәа унеилоит иуцашьяхо узымдырзо.

Уцоит, усшәа убоит... уи цозар утахупаз.

Иацы ақынза сныдгылар шцастахыз, аха шытахьы-мфә абаказ, уи моу сагьызхьацшуамызт, сан лыбжьы злыфуаз ицахьаз урт амшқәа рыбжьы иаафуаз аласымтцозар, егырт рхабаргы ыкамызт, икатәаз алабжыш, нас ирыцқьаз аблақәа иреипшны итацәын агәалашәара иагәытцакыз ицәыркьацәырасуаз урт асахьақәа. Срафсуан ишыстахымыз. Сахьызхамлаз амардарақәа, ахәынтцәа сызмышьтуаз, исґыхоз амычқәа, исхьыкәкәоз алапшцәгьа, сызшьахауаз ашыьцра ахцәпарақәа... ус шака.

Иласыз, ипшаз, апшалас иафызаз ақәыпшра зынтәалаз ауархал анысхыпраа нахыс сгәалакара бжьысит. Уи зегь реиха сгәы казыжьыз аамтахеит сыпцстазаараґы. Аха уи шәара ишәасхәазом, сгәы ауп изтысхәаауа, иагьызтасхәо.

Сара, Анапсыргэйтцауаф, анапсыргэйтца икэынхо сдунеи хсалаа сшагэылацшуаз, исымбазакэа Аамта акэаркэашь еикэшоз ахац ахьалагоз саадгыларц сыгымкэа ауп сшаапшыз. Избазу? Уи азэгьы иасхэазом, сара затэык исызнжыу снапсыргэйтца-дунеи Ахэа-хьоуп. Санзалонатц. Санымзалар, иаргамахоит. Шэазыпшыз, саргыи сазыпшлап.

Снапсыргэйтца-дунеи ахсалаа сахэацшуа стэоуп.

Азтцара зтак камлаз

Дгьыл црыха анхафы дкэыкэыцыкэуа инхара дшацрыхоз, гэы-цкэа-псыцкэа иааирыхыз асасцэа инарфаскындаз хэа дхабыхацуа даныхандеиуаз, агьыч илакэа кылыхэхэо имтцасырсри хэа атцх дна-лахауа, агэаракэа днартахауа дышгэараз ала дырфеит. Уи ипсрафэи еизаз напшы-аапшуа инхашьа-интгышья штыртцауаз, аухэан-схэан рыхэлатцэаны апсы данбакэырго хэа рсааткэа ишрыхэапшуаз, ихьапшкэапшуа акрыфартахь рфынархан, шака еифекааны дынхозеи зхэози, утцаркэакэааит зхэози ааифаххуа, апсы даакэтэартэ дзы-рехэоз ацэажэацэа улагырз аарго, «фаахэра умоуааит» нтырхэаауа рыгэкэа, ишьапы дыкэмыркысзакэа итцаланы ажыртахь днаргоит. Абра еизаз ажэлар, ажэак мхэакэа ичханы хаибарцшзароуп хэа игы-лоу, узларылагылоу соухэозар?!

Ажэапкэа снашьталаны...

Сыззызырфуаз ажэапкэа «Амхэатэ ухэааит» цьасшьон, сагьа-цэшэон. Амхэатэ уагоу ихэааит, аха ада цсыхэа камлар, мамзаргыи аерыцкэаразы иатахытцэкэазар, схэыцуан сара ашьтахьшэа.

Еилукаауанатц акгыи ахэара атахзам, ахэатэгьы амхэатэгьы. Избанзар уи гэынхэтцыстала иуныруеит, угэи итыфны иуахауеит, тцэхэа узто азэи угэи-уцсы далатэоуп, дуцуп, уицуп. Аха ауафы ианиашья ихатцашьоуп хэа ирхэаз еилыкка умфакэнатцоит ускан. Агэынхэтцыста аус анауа, алапши ахшыфои анхеибартэауа амхэатэ ухэартэ иууазеи?! Сара ажэапкэа иахэоз атцакы амацара акэмызт сзы-зхэыцуаз, апхьа исыргылоз атагылазаашья иаха исзааигэан ускан. Зыцсы ззымхьчаз, згэи мтэыз, ипсахыфхаз, ашьыцра иафаз, зыкэ ззымыхьчаз, ацэгьара згэагьыз, амхэатэ иоухэаргыи дыннакыло-машь, – схэыцуан сара.

Зхы иапшуа зымфа иану иоухэозеи, уи икэ датцагылоуп, игэын-хэтцыста иапхьанеиуп. Аха ирацэафума урт?! Сызтцара такда инхар хэа сшэошэа реилпшаара сналагейт сыкэшамыкэша сызлагылаз.

Ахэатэи еитахэалатэуп аапсарада инафуазар, аха амхэатэ зхэа-рыда, насгьы уи агэаг иарфыхо ахаскын баапс еипш ауаажэларра ирфахэлоит акраамта. Сшэа сшацэгатэу сцэалашэо, амхэатэ шхэа-

латәу агәра згоит, изгон, иагьызгалоит. Уи зутра амг итнацаз иеипш узатҕәызтәуа, ухара уазымиаиуа ақьацта инацшы-аапшуа иқәгылоу уиеипшнатәуеит.

Акомпас ухырхарта шуеилнаркаауа еипш, иқатцәкьоу убарц, иуахарц азы амхәатә ухәароуп, уи шухәо здыруа, изахәатәу игәы иеанутцозар, излацәгьоу соухәозар?

Ажәа атцакы шәартоушәа шуахауагьы, ажәа амхәатә атцакы мацк еитарсны ихәатәуп, ихәатәымызт абжәаапны, аха ихәатәхеит ата-гылазаашьа арееиразы. Иучхауа, иучхазшәа иубо ауп есымшагьы аус иацырхагоу, икоуп ихәатәым, уи иахылҕеиаша заа ианудыруа узвысша, ма знык, мамзаргьы ҕынтә. Узхыкәшо ацәгьамыцәгьа иумбазшәа аныкоутца, амхәатә умхәар амуа унтанаргылоит. Уи зымч зыргәгәахьоу ахьаа ҕкы еипшха ахәышәтәрагь еиха еицәахоит, жәларык хьызхәо ус баапсык иахкыртахар калоит. Жәларык, милатк рхьаа, ргәытцха рмилат апсы златоу аххьеипш изҕыкәыршоу ажәацкақәа ургәылаимдар, дунеи ссирк аауртуеит, иагьгәтацшрахоит, збырфын рахәыц нымтцәзо акәаркәашь хыцьгәыгәын еипшха. Уи доуха еи-закыртоуп, адоуха азыхь цшья иахтартоуп, уи изахауа, излысуа изы.

Амхәатә зхәаз дхынхәуеит аҕныка, аха ихы шибо азы азәгьы еилкаарак изнымхазеит, икалап рацхьатәи апышәара ашьтахь еиха дызрыжәхазар, амхәатә изырхәаз аус ирееизар, дахәазар, ус Ан-цәа ихәааит. Аус зырееираны икало амхәатә хәатәуп хымцада, аха ианхәатәу ихәазар, имхәатәхомызт. Уи сара агәра згоит. Ихәатәу амхәатә ақынза инагатәым. Шәаргьы ус шәхәыцлар стахуп.

Нафбжык...

Шака инасыцузеи арҕеиаҕы изы иаамта дахьынзатагылоу иихәа-ша анидырхәо, иахья иахьуа иахья ианузхәо, уаргьы упсы ааиҕуго-ит, уаамта цагьагьы «Сара» хәа ишухәапшуа, хьацштәыс иоутоит. Аха... аха... Уаамта акәзам узхәаеуа, машәырны уашта итанагалаз, ақәаршҕы иацдәылтцыз, зызхара цәгьа ззымуз, аурт баапс иаарыхны аамта иацнагалаз ауаа цәгьақәа иушькларцсо рылапш баапсқәеи, ргәы цыхтқәа уздыркьашьуеи ирхамтоуп. Сара уи збеижьҕеи оумак ахьымтцуа шака испырхагахазеи. Ирхәозеи, зхызтәу, зтыцаҕ игылоу шьоуки. Абри азтцаара сгәы ишкылхоз мҕабжара сананахыс шәарак аасызцәыртцын, нафбжык сгәы иаакәҕыз саарҕыхан, жәа-мҕала сҕынасарц сызбеит. Сызбамта сара схала сагьақәызбарц, ахәшьа-рагьы астарц. Уи сара схы иадсымтцазеит, аныфбжы исытцанахәеит, сшацәшәозгьы саазызырҕып кастцан сдәыкәлеит. Аха сшышьацәх-ныслоз гәастеит, усқан еипш, исхәарц аныстахыз, уи саамта иакәшәоз сшьаҕақәа ирыцны, аха усқангьы уажәгьы ицоз рышьтахь иааиуаз рыжәзы еихагьы ишхамхон, иҕкыз лацшыла узаархуан, уи сара сза-иааирызма, усгьы ицысшәарц сызбеит.

Итцуазеи сыкәлеижьтеи уи амѡа, сагъзыхнымхәуа, сагъзымцо, сма-
дагмадашәо сшаауаз, ақәаршѡы баапс сыцәхалеит, ашәт апыткәыр
аатымта сахтыгәлеит, лабжышла искәабеит исызхьампшыз,
сымч зқәымхаз саамтамѡас, гәымбылцьбара саѡсит зшәахәа хаа
згәытдырша иааспылаз мшылашак, иахарастәит, иахарамыз. Уи зе-
ггы сызркатцоз исымхыз схақәитра зтаґахәаз акарс асапат ацапха
сахьашьтаз акәын.

Ипхашьароуп, ус ухәар калом, иаачха, уи апсуарам... ус зака хәѡны
инхоз абарт ажәакәа рымч хәагәыжъны исыкәыршан. Ускан исцәызит
сара ахы агәрагара, ахыхьчара, Хазшаз имтаны исанашьаз агәеилгара
аасымхны, тәыс сказтаз истәым дунеик сналаргалоит.

Ус бцала рхәеит, изхәада? Урт зхәатәы хатцатәыз цьышьѡоз ауаа.
Сара цәгьашәа саапсан, сызраапсаз – истәхымыз ахьсдыркатцоз
акәын. Шака ибзианы издыруаз схатәы, заха смоуаз, сызқәйтмыз
схатәы. Итаґахәаз ауаѡы сиѡызан, аха сызтаґахәаз дунеи тазаран,
убри акара исыцәдуун, издырыр шәымтак схытцуамызт, иара убри
ауп сеиқәзырхазггы. Ус схәеит хәа, сеиқәхоггы цқьа еилкаам. Ис-
зымычхаз зеггы сырпыртцуа сґаасхан, схы сцәызит, цшаашьаггы
узамто. Аамта ґасхәар шцастахыз, ашәымтак сзазымхәыцт сара
ишысзымзырѡуаз. Сыказамызт Ауаѡы егьырт зыцсы таз зеггы дре-
ипшзымтәуаз Ауаѡра нышьтатцан уґыноухар аґеит хәа, исазхәода, уи
згәагьра цәгьаз ахы акәын, ухала иубар акәын ианхоутцозггы. Сара
ауаѡреи ауаѡымреи еинсыршәарц срыбжьиаазшәа сышрыбжьагы-
лаз исцәызит саамтаггы, ауаѡраггы. Исзынхаз схы кны садтәалоуп,
зтәы иагодашь?!

Ашьыцра

Азы сыкәтәан итцытцысуаз амза сахәапшуан, иара аґеакәабон, сара
ашьыцра цысшәон. Харт хәхѡыкгы хәицыкан, аха хәаибзомызт.
Апшьѡык – ашьыцра, зеггы ираабуан, избанзар имазан, гәы затцәык
итатцәахын, аха ацәгьа зуазггы иара затцәык акәын. Уи схәеит хәа,
изхылтда абри ашьыцра хәа иантәалак акәын изхараз анызбоз. Уи
уажәазы сара сакәын. Хәицыкан хара, аха уи сылапшхәааґы мацара
акәын. Уинахыс – Дунеин, ашьыцраггы инаназоз даеа хықәкын.
Сцәа саатазызеит, Адунеи хәа сызґыз ахата шьыцразшәа. Схы
сзатцауан, иара сара схатаггы Ашьыцра акәзар сзыхшаз, мамзар
стаацәа сныжъны цьарггы ишымцоз еипш изсыцузеи?!

Уажәы ази, амзеи, сареи рхәааґ саангылар шыстахызггы, Ашьыцра
аткакы еитарсуа исывагьежьюан. Агәра згеит уи хәзегь ишхацынхоз.
Бзиа избода, изцәымгьыда хәа зтцара ықәымгылац.

Ашьыцра ухәеит хәа, иамоузеи, нас, зыґетаршә зыцқьала зґыз-
кәабоз Амза сатцашьыцзар, ма азы ахата, уатцашьыцыр камлои зы-
маза зыґѡыхаа иазтаз ашәт гәлымтәах. Ус шака! Абас санхәыцуаз

исгэампхеит Ашыыцра ахыз ахата иннажыуаз агэыфбара. Уи Моцарти Салиери рыбжьара зейзтэахуаз акэын, уи адацкэа планы Адунеи иахьзахьан, сара сфынза иаазанзагы.

Сара, сара исытоу сызхоз цышья азы сахьныкэтэаз, схы аастгэала-наршэеит уи адацкэа сара сутрагы ишталахьаз.

Шака исцэымгузеи адацкэа рыкэиаара, ажэла ахата иказыршэыз ианихаштхьоу, угэы тызфаауа, утазырцэуа, ууафыдазтэуа аказшья баапс ануларазо. Ус схэеит, аха Ашыыцра ажэйтэ иахаануп, Анкьантэ иааиуеит, аишыцэа гэакыкэа ирыбжыанхахьеит, ахатцеи пхэыси рыцшья-гэкэа рцэагычхьеит, аигэылацэа рашта итахысхьеит... Ус шака! Сара, сара схэатэы ара инымтэазеит, избанзар милатк тазы-рцэуа ацэыртцра баапс сгэытцакны азы сыкэтэоуп. Изахьзузеи абри Ашыыцра, даеацэара ицшаатэызар?!

Усгы сара срытцашыыцуан еилибакаауаз Ази Амзеи.

Алацшхэаанахыс

Зкэыпшылара хэычза Дунеиз цыызшьяз Ауафы игага днакэпало днеиуеит. Хаи, хазшаз Анцэа ду, абри акара дырреи хшыфй сызтаз, ухышьяргэытца сакэыхшоуп хэа Ажэфан датцапшуа. Дызтазо илацшхэаа акны еизакны имоушэа уи Идунеи-ду-хэыч дахызыаауа. Уи идунеигы шака ицэдудэуа идыруазар, уатэы ицэызыр шалшо ирдыртэума?! Убри акэхап агэыгра захьзугы. Исазтцаада, мшэан, агэыгра захьзузеи хэа. Уи сара схы иастозароуп, уи сдунеи лацшхэаа еилкаатэыс хыхь сзыхцэажэо ауафы имоу аиха саргы исымам. Аха сара схы сазтцаауеит, исзымдыруа Иара ихы дазтцаауама хэа.

Сызтцааракэа сыгерылахэаны снаскэоит хэа сшафыз, избеит сэгьшдагэахаз, сагышлэшэахаз. Уи цшаа хэа шэысзымтцаан. Ихэатэу – ихэатэым, ибатэыу – ибатэым, емырба-емирха-еыргаза, агэлымфэра, агэымбылра, азхаракамлара, амтцакыкыара, аехырцэажэара, ахзыргара (изыруго ахы анумамгы) – абарт зегы апсуа бызшэа ажэар иахьалоугы анузымчхэуа ухата казшьяс иааухэар уабацо хэа сышхэыцуаз, ажэа Ачхара абрахь ишрылатцатэыз схаштыз цыысшьян атыхэхэахь исыргылеит. Аха иара рыламгылазт, ыытуа исышытоуп сахьцо, иахьагы уахагы снахкыаша, сызрыланхом ара хэа афытбжы слымха иштэуа. Уи абжы шсахазтэкэа схэацшит, иаргы снахыпшит, ускан ауп ажэа Ачхара шысхамыштыз ансгэалашэа, аха атыхэхэахь ишгылаз сгэалашэеит. Сылацшхэаа Адунеи хэыч итцазоз ажэамзаарын. Абар амфэихысыртаф сахьынаихьаз здунеи зыцэдудуз Ауафы. «Сфыза» схэеит хаилазоз цышья, аха Ачхара ажэа атыц шысзалымхыз еипш, исызгэамтеит уи сара дшысфызамыз, избанзар, уи Ачхара ада хыхь ианыстцаз ажэакэеи иареи еифызцэа-хахьан, ишытыбжыхахьан. Акызатэык хайдизкылоз – лацшхэаак итцазоз хзыфназ Афну ду акэын. Уи иалымшеит хайдкылара. Ус

схала снызмыжьюаз хбызшәа ахамта Ачхара ажәа сыхъзеит, сара уи атып шысзалымхызгьы сгәаламшәакәа сыхшыџ акны нхартатыпс илнахит, сылапшхәаа атазараџ ишынхаз ихышәаны ауп ишгәастаз, нас ауп ианысгәалашәа «акыр зычхар акры ибеит» – апсуаа рбызшәа иагәылырхыз ахькәырчаха, ажәапқа.

Сцоит сара зегьы сраџсны, акгьы сус рылазамшәа, схы сгәы ахшәаны, Адунеи тызшәа сахәлазуа, стыпданы, сџызаданы снапшы-аапшуа зытра иххалаз апсаатә еипш, ускан... Ускан исыхъзоит зтып сцәеилагаз Ачхара, уи сыцнатс с-Дунеи ду алапшхәаа шхәаадоу сныруеит. Избанзар – уи сбызшәа иахылтцыз, сыжәлар ирхьыпшу ажәатынхоуп.

Амарцъа, ишәцәеиламгааит Ачхара атып.

Ицаз анузмышынхәуа

Аамтахтәахак снысымџа исцәалазыз, сыказамшәа сызбахә зтәахыз, смадагьмадашәо агәыпжәарақәа рзеилаџеа сеасмыргарц сгәабзиара нақәтә аџақәпара сахьынзәџыз, сааузымдырыртә сапсахазаап. Схата схы аацъасшъо, схымџапгашъа сызгәылмыршәо, ахьхәра стахны сымч ақәымхо, сгәы сызтамгыло, арахь стаханы стамзо ахәхәабжь са сьынза изымаазо аибарххара хшаџыз, аамта нахбжькәраа ишпацеи хәа санаахьапш, сызхьымз азгьы ниакәкәа ицахьан. Уи зыхьяз, изыгәнахау иршәаанза напшы-аапшырта роурым шысхәоз, лапхамшьараа рыччапшъ дырџегьых сгәы инықәџит, аха уи аччапшъ атәыуабжь иашәахәан, агәағи, ипсхаршъыз ргәыгтрақәеи ирхылтцуаз. Адаул абжьеипш итацәыз ргәы итыџны исахауан хаара зтамыз уи аччапшъ, аха ицагәхьаз рыхшыџқәеи агәыпхтқәеи ишырхылтцуаз аасгәалашәан, «рыцхақәа» хәа нарызхәаны саарпыртцуан. Саарпыртцуан схәеит акароуп, уабарпыртцуеи, амра агыламтеи аташәамтеи урыцәцараха, умш иахагьежьюа иааушькклахауа иануцу.

Икаларц иаџыз, аха акалаха амразакәа иџаџаз ашәыр апсы агәы икылахан амахә ишџақьақьоу еипш, аамта иалаџан рәаларпс ишыркыз ус иаанхаз ахәылакқәа ргәағ укыргьы насыпдароуп хәа мацара снараџсуан, уаха рааигәа агыларатцәкьа сылымшо.

Апышәарақәа раамта шцо еипш еитаахуеит хәа цхъазаны, зәаа-зызмырееиз урт анасыпдақәа рыцхаушьоит ауп, уаха ироухәозеи?!

Гәагла згәы зыцәтәыз, азхтартеипш агәағ амтәазом. Хәатә рымазамкәа атх агәы итыџуа алашыбжькәа реипш ныџран иааџуа рыбжьы шудумкыло узымтәахуа ураџсны уаамта унагәылалоит. Азхьырша умазар шцоутаххо ускан, рызхәыцрагьы рылапшгьы наукәызәзәааны уеурыцқьаларц. Ахтарца ачыхә еипш иухьынхалоу агәалашәарақәа уерутарц шутахымгьы, азыхәашъ еипш иутатцәоит, уамкьашьырц азы егьа унхгыла-аахгыло уџыноухаргьы, еизытәахьоу азмах унтампалар аузом.

Ацгәы акыроуп иадыруа, алеипш иоушыхуоу. Иукьысыз дикьым-

сырц уабжъазгахъоу Аду иажѐа наугѣйтѣахѣа унеилароуп, ныѣб-
жъны аамтѣ уагѣылѣуа.

Аха иабасыпшауеи саамтахтѣаха сара сзы шѣышыкѣса иракароу
снысымѣа исцѣалазыз?! Уи азы агѣнаѣа зшѣарыда?!

Схы сазтѣауеит.

Цахѣа сызто

Абжы схытѣон, аха схѣаѣыр хѣа сшѣазомызт. Уи саѣахъан
амгѣарта саныкѣазгы, уи ашытѣахыгы, иахъауажѣраанзагы. Иахъ-
цатѣымыз измышътуаз, ихѣатѣымыз сызмырхѣоз, икѣатѣымыз
сызмыркѣатоз. Схѣычнатѣы – хѣычы бызшѣала, сандухагы – ду бы-
зшѣала. Уажѣы-уажѣ схѣацшуан, сышытѣахъ иааиуаз ибжыызшѣа, аха
ихъшѣаны акѣзаргы, еилыскааит, уи абжы стѣи сыпси рыбжъара
итѣѣны ишааѣуаз. Сагханы акѣын уи атѣахѣа анеилыскаауаз, аха
ихъшѣахазомызт, хѣаихъзон иаргы саргы. Агѣра згон, сыгѣра агон
хшѣа-зшѣа. Егъырт зегъ мыцхѣын, иара саргы сналатѣаны.

Срылнагон аиѣыхаракѣа, амѣа шѣарта саннагон, агѣынхѣтѣыста
нырракѣа срызхъанарпшуан, ауаа баапсѣа рхы-рѣкѣа ирынѣылаз
амазакѣа сзаанартуан... Урткѣа сара сышрышытѣамызгы, ишыстаххоз
здыруаз уи Абжы исызтѣтѣахны еихѣа ианыстаххоз иаацѣырнагон.
Уи ахаангы иѣъасшѣазомызт, сагъацѣшѣазомызт, саацъшѣарччон
сѣыза гѣакъа сияаѣажѣозшѣа.

Ашѣымтѣак исхытѣоз уи Абжы ахтысѣа ирапнагон, сеидара
аамтѣа ишытѣастѣарц ансытѣанахѣа, ишытѣастѣаз иахъагы ишытѣы-
сымхзац, ада цыхѣа шсымамгы, избанзар макъана ишышытѣых-
тѣым шыздыруагы, исзырдыруа иароуп. Аидара анышытѣух, иуманы
унаскъалароуп, аха узмышътуа укѣшан игылазар, удѣыкѣымлар еигъ-
хап. Сара... Сара ихастѣоит уи исанахѣо, Аиаша хѣа сзышытантѣахъоу,
башъа змоуаз шакѣу, исымбазаргъ хѣтѣала. Сара... сара сыбжъуп, сара
уи абжы сахылтѣит амгѣартаахыс сымѣанызго.

Ахѣыцѣа сызымтѣо, сшѣа сааѣызго, тѣахѣа сызто шѣымтѣак иааимѣкѣо
дунеик итѣѣны иаасылѣкѣо, исгѣаланаршѣоит сахъынтѣаауа, сахъцо
макъана ишмацзоу иаанхоит.

Сымѣашѣо издыруеит сара уи абжы сшахылтѣыз, схѣагагы сыб-
жъуп, акызатѣѣык, зны-зынла уи сапъртѣырц салагоит, усѣан сры-
лаѣауеит бжы змахѣзо адагѣакѣа, иахъцалак ицо, изгѣапѣо зхѣо,
икѣатѣымыз кѣазто, ладеи ѣадеи зѣѣеилагахъоу, цѣхашъара зѣѣашъым,
итѣызшѣаахѣа аамтѣа иѣежѣу ауаа. Сара сыбжъуп, сраѣазом, исхытѣоит,
сырхѣаѣыр хѣа сшѣоит, схынхѣуеит сызпъртѣырц зызбаз уи абжы
ашѣа. Ишысхыччо саагѣытѣанакуеит. Усѣан иааиѣызгоит сыпсы,
сааласхоит, инасшѣыстѣоит уи акѣалзы – Абжы.

Саргы сыбжъуп, Абжы сахылтѣит.

Сшѣахѣар стѣахын.

Асаат абжы

Асаат абжы сыламзаст агэы тысхит. Ачык-чыкгы аайкэтэит. Уинахыс сгэы сыхуан, аха азэггы срыцхаймшьейт. Схала сыш-ныжыызгы сазхэаз дырфегь аусура иалагаз ссаат акэын. Гэыдагы унхар ауазаап, мшэан, изасхэо дысзымдырзо, сгэы саатацэажэит, атак сахау исмахау сыздырзом, аха ссаат ачык-чык слымха цнахуан. Ссаартынчны уи сазызырфуа санаатэа ауп ианеилыскаа уи абызшэа шахауаз:

– Избан бгэы зпыбжэо абас, бара ибылшап хэа бгэы иаанагома, абарт бгэйтцахэа зеггы рыриашара, ртып рыкэтцара. Урт зеггы аамта мэыг иазмыриашиет, бгэы иббылуа зкэицхазом, ахэахоит, ахэа кэи-цдоуп, мцадоуп, лашыцароуп. Быпси бгэи аайдкылан ачхара-матэа рышэтцаны иаабгэйтцабкыр, нарха роуейт, барггы беицырыхьчоит, ус анакэымха, еицтацэуейт бтыпи баамтэи. Изхэада бхэама?! Сгэы итафуа, нас итыфуа абжы маза, рапхьатэи бышэкэы ахьзгы убрантэ иаабгеит, изыбхаштзэи? Уи ус ишмаз аз инымхазейт, ибыргеит быбжы. Сарггы исхатцэит, сгэы итыфуа, итафуа.

Абжы... ажэабжа, акэапрацэа, ахэыцтэ, анагзатэ... иумахар агылфэицш инеилафэа ицо.

Мца зтоу шытухыр уабылуейт, инужьыр иуцэыбылуейт, хэыштаара хышэашэа, шта тацэы, мазатцэахырта, хьаахымга...

Чык-чык, иатцэахуаз абжы еицаафуан, аха игэхьхэуа иазызырфуаз азэы ишытицаазшэа, слымха исаркьалха интафуан.

Ачык-чык ада акгы змахауа, аамта ашэага хэа иахэапшуа, дышрыцхау иасхэоит хэа уалагар, иалтцша узымдырыр, уфашьейт ауп. Ачык-чык маза бызшэоуп, гэы бызшэоуп, цсы бызшэоуп, уи ауп ианаайкэтэа сгэы зтыцсауа, сыцсы зсыхуа, сымазагы мазара изцо, азатэра захьзуггы убри акэап.

Игалаайт ачык-чык абжы, еихсыгьра акэымкэа, агэы абжы, апсы абжы иадырганы.

Чык-чык-чык...

(Иацу ыкоуп)

АКИМ САЛБИЕВ

Инымтәазейт амш хышәашәәқәа сгәәғы
Шыта, сшынеибакәу быката сәастейт...
Инхаз ашыабстазатә асағы
Аңша хышәашәагы шааааиуа гәастейт.

Убастәкыоуп саргы... О, ирацәоуп,
Атх исымнахыоу схәақәа еизго.
Исыздырам ға ажәак – ицбароу,
«Усцырт» акара шхамны сызго.

...Бышка снейуейт сара – сымчгы кацсоуп,
Исынхаз сышықәсқәа збартә еипш иааигәоуп.
Зака ирлас абас бгы сыхшәазей...
Зака ирлас сыбхаштыртә сзыкыазей...

Абригы ыкан. Абригы калойт, икалойт.
Икалашт алагырызгы, аматанеирагы,
Ибзиоуп, нас, быблақәагы шыта бзиа срымбоз,
Бажәақәагы цстыхган сгәахы иташәоз.
Абригы ыкан. Ашышыхәа стәыуойт есены,
Исхароузей есыуаха цхызла бызбозар.
Абартқәа зыхтысуаз ҳа ҳакын, ишаны,
Аха, икалап, усшәа сгәы иснарбозаргы...

Бсыцхраа ари атх ахгара,
Азатәра схацейт ихъантоу.
Баразәк боуп исыхәарц зылшо –
Бара схәа, еиґагы ислахынтоу.

...Саныцслак –
Аапынра сазцоит,
Сымш-лагырызқәагы уахы исыцыз,
Азәгы дымтәыуарцаз –
Саныцслак.

...Уаха акгы сгәләшәом –
Зылахь еикәыз схәычреи,
Амшын ахь мазалатәи сыбзиабарей,
Ииатәаза амаахырчықыи рыда.
Уаха акгы сгәләшәом...

Еит. Заира Тҗаиҗыкә

НАТАЛИА КУЛИЧЕНКО

АРИ УАРА УАКӘЗАР АУАН

Октиабр мза хашә илагылан иңышәырччон,
Амра акәзар, хыхьынтә җымт илбаапшуан.
Тагалантәи абҗәежә сқышәкәа ирыдчаблон,
Икәымшәышәза, иласза...

Ари уара уакәзар ауан.

Харатәи ауахәаматә куполкәа еилаарцыруан,
Абаҳча еиужьраҗ тынчрак әеиттых икаиан.
Уи атынчра хакымтас зегыи пшыаала ирхысуан,
Амаалыкыгыи дхарамызт – дааигәан...

Ари уара уакәзар ауан.

Амшын гәрымуан, аңсатцлакәа жәфанахь ихалон,
Шьаци чыкыи ирхагьежьюан Балтикатәи аңша.
Аңсызкфыи қәыпш итәгәыр анышь ианыршәлан,
Иаалыркыан – иситеит ақаруа!..

Ари уара уакәзар ауан.

Нас цәыкәбарк аңәәәашь снапсыргәытца иантәало,
Мазак сзаанартит: аиаша шыта имазам.
Нас Ассоль леипш, сара Грейи сипхьар,
Дцәыртып уи сышка, имза...

Ари уара уакәзар ауан.

Ишцассирхоз усқан,
Сык бамбылза иаузтгыи,
Сықалакыгыи еилаарцыррын ипшзаза!..
Аха аңстазаара җархеит уажә усгыи,

Ашкәакәа абакоу – аеапсахт хараза
Ицәышьза, ицәыббылза.

Асы гәхьааган хашьтоуп хәычгы-дугьы!
Хгәалашәарае уи ыкоуп есқынгы.
Еишьылза иаҳхапз аршкәакәарц иаузтгы,
Итынчза, пшьаала,
Хапхызае акәыз, ма хгәаеы
Иахзаухыр – бзиара дук иатәны.

Уиадагь хгәахәарақәа рацәоуп,
Амза-шәахәа ацәаараеы
Хматанеиуеит жәәанахь хнапшны:
Илашоу амшқәа рацәахааит,
Аибашьрақәагы нак еилгааит,
Ашықәсәыцтәи хгәыцрақәа цьашьатәхааит!..

Итабуп, Иаххылапшхәу, ари амш ахьхаутаз –
Уи гәыграла итәуп, итаҳәхәоуп мазала,
Иласу тынчрак агәыдыхәхәала,
Ауаа-лашақәа еицыло жәа-пхала,
Хәашьрак рыбақәа ирхымкәа,
Ашацкыра инаркны аицыртракынза,
Аха ыкоуп ацъашьахә агәрагара –
Ишназазоу абзиабара, агәыкра.

Итабуп, Иаххылапшхәу, ари алашараз –
Абырлаш еипш икәымшәышәу,
Ипхаза зегьы ирхыгзо
Хәгәқәа зыртәуа лашарала.
Егъа шықәсырацәа схытдыргы,
Салхәдам бзиабарей насыпи,
Пшьаала аразра еидыкәшәало –
Сгәаеы итәсыхәхәоит сара.

Итабуп, Иаххылапшхәу, зегь рзы –
Сыпсы ахьтоу – сызлахәу,
Исүтеит алшарей абафхатәрей
Адгьылтә пшзара сазышәахәартә,
Егъыс, исыцәтәыму – саеҳәарам,
Исүтеит анасып, агәбылра
Сцәахәақәа рәы еихасхауеит сара.

Итабуп, Зегь зымчу!..

Атдыхэтэантэи аетцэа жэѡанаѣ иѣыцэон,
Жэѡанахь схы рханы ѣа астон, гэахэарак сазхьуан...
Идуззоу жэѡанаѣтэи абжьеилапсақэа ҕыхон,
Уи аетцэ-шэахэа атцх иахьнаршауан.

Иназазаз Алашара, агэатцахь инеиуа!
Ахэыцрақэеи агэахэарақэеи зыла еиқэхауа!
Икалааит Атынчра – сара сыѡныцқа.
Убас Атынчра – адэахьы.
Икалааит ари Атынчра ашэахэала ҳеырбауа!

Ари агитара зку апцхэызба –
Уи дызѡызоу ҳара ҳауп –
Уи лбаѡхатэра шэа ианыжэба
Анцэа ишлитаз агэра гоуп.

Уи лцэабаа хэызмазамоуп,
Аганахь икоугьы – уласы.
Уи асценаѣы даныкоу
Ишэзылкэыгарым шэыцсы.

Лыбжьы гэыкза – ихазыноуп,
Уи ҳатэнатэит, ихьытцэтцэоуп,
Ҳгэы-хапсы лара ылыцуп,
Ицэашэахэу – лахьынтцэоуп.

Лхьыблақэа шэахэоуп ирхылтцуа,
Лнацэкэара мацэазыркқэа кахэхэа,
Ажэеи ашэеи агэы иахылтцуа
Иназазоуп – ишэшэырха.

Бзиабароуп цэгэамыцэгэа ириааиуа,
Геи-шьхеи ирхапыруеит иара.
Агитара арахэыцқэа еитанеиааиуа,
Ҳхы иазаххэаша длырхэоит лара.

Еит. Заира Тҳаицыкэ

УИЛИАМ ШЕКСПИР

ГЕНРИХ V

(ацыт̃ѣаха)

Абжааѣрахъ еазнык, афызцѣа бзиақѣа, еиѣах шѣеиха;
Ма ханглыз псқѣа реикѣыпсала атзы харѣыщып.
Атынчра аамѣазы ддырпщзоит ауафы,
Зхы зырзымго ахыларкѣреи атынчреи,
Аха аибашьрақѣа рыдыд хлымхақѣа ианыртаслак,
Казшьала шѣеипшхароуп абжъас;
Ирххазааит шѣдашқѣа, еилашааит шѣшьа,
Гѣеибакрала ирѣашьазааит шѣказшьатцѣкѣа;
Уцѣа уѣазырзызо асаз аанахѣароуп шѣылапш –
Бзарбзантцас иаапшло шѣлакта
Иаххазааит шѣыцъымшь
Ипандоу, иѣагашоуроу амшын зымтцагѣатеиуа
Игѣтырпсаагоу, икылыххаау ацакѣеипш.
Шѣыцсып нышѣкыл, мчыс ишѣылоу зегъы шѣтышѣх
Иахьынзашьытцѣуа. Цѣхака, цѣхака, англызаа иреиѣу!
Еибашьрала изрыжѣу абацѣа ирхылтцыз!
Забацѣа, Александр иеипш, абра
Еибашьуаз амра ѣашѣаанза,
Захѣакѣа рытра иѣазмыргылоз уаанза.
Шѣанацѣа ахьымзг рышѣмырган; шѣѣа ишѣыршахѣатроуп
Шѣшырхылтцыз шѣабацѣа хѣа ззышѣхѣо.
Азат рзы ѣырпшыгас шѣыказ,
Аибашьышьагъы дшѣыртца. Шѣаргъы, ашьнакма,
Хадгъыл абырфын бирак, ара иахшѣырбароуп
Шѣыжѣлар ргѣымшѣара; агѣра хшѣырга
Шѣаазара шѣшапсоу; ззы гѣыѣбаракгъы сымам;
Избанзар дшѣылазам ускак игѣыгоу,
Аамсташѣара кѣеицеира змам илаѣѣѣы.
Шѣызбоит шѣматцѣуарқѣаны шѣахьгылоу,
Шѣагъазыпшуп акрѣ. Ашѣарах пѣатцоуп:
Шѣгѣы шѣашьѣаз, иѣѣырган ишѣхѣала шѣахьнеиуа:
«Анцѣа дицуп Гарри, Англия дацуп ицкѣоу Гьаргь!»

ТОМАС ДИЛАН

АЖӘАК МХӘАКӘА УАЛАМЛАН АРИ АЛАШЫЦАРА

Ажәак мхәакәа уаламлан ари алашыцара,
Иқәцароуп ақәра, иблыроуп аамта анынтцәо;
Уцсахы азеибаркыз ианыцсуа алашара.

Раамта анааилак ирхәоит адырцәа – ибзиоуп алашыцара,
Избанзар ражәа шытрак аанмыжкәа нырцәка ицоит.
Ажәак мхәакәа уаламлан уи атцхлашыцара.

Ауаа бзиа, ақәара икыднажылаз ацәқәырпахәмарра,
Иуашәшәыроу русқәа ианреипцхызлак – ртцәыуабжь гоит.
Уцсахы азеибаркыз ианыцсуа алашара.

Ауаа цәгьақәа иаанызкылаз ицырны инеиуаз амра,
Иагхеит аилкаара – иара азы алақмар рхәоит.
Ажәак мхәакәа уаламлан уи алашыцара.

Алацш хызкуа анышәынтра азааигәарагь
Илашәу алактагьы гәырқадан, ифырхны илашоит.
Уцсахы азеибаркыз ианыцсуа алашара.

Уаргьы, са саб, шықәсырацәа ицахьоу –
Шәироу ма ныхәароу – улағырз шы анкацәо – исхәоит:
Ажәак мхәакәа уаламлан уи алашыцара.
Уцсахы азеибаркыз ианыцсуа алашара.

ОСИП МАНДЕЛЬШТАМ

АЗМЫЦӘАРА. ГОМЕР

Азмыцәара. Гомер. Апрақәагьы рххоуп.
Сацхьейт абжанза ағбақәа рыхылаа:
Ари апка дәыцба, ихәхәоу аишьтагыла
Знык Еллада ажәфан иалалан ицоз.

Апкақәа итәыму ахәаакәа рахь ишцо –
Ишьахәу мшыншәахла ифычоуп ахцәа, –
Шәабацо мшынла? Елена лакәымзар, ахацәа
Ахеиатәи, ишәзалои Троиа затцә шәзышьто?

Амшыни Гомери – абзиабара иарныкэоит.
Иалысхрыда са? Гомер иргом ибжы,
Ижээрказо идэықэлоит еикэатцэоу амшын,
Агэрымра ырцэгъаны ахчныза инадгылоит.

НИКОЛАИ НЕКРАСОВ

АИХАМФА

Иуана (аёыуардынхьча икаба ишэуп):
«Дада! Абри амфа зыргылада?»
Аб (атцкѡа кѡпшь змоу апалта ишэуп):
«Атауад Пиотр Андреи-ица Клеинмихель, соуцшэыл!»

Авагон аёы аиёцэажэара

1

Тагалан заманоуп! Изфыдоу, зымч тоу
Ахауа амчкапсақѡа арёыхоит.
Иғѡғѡамхац атѡа ашьақарзыты еицшу
Ихышѡашѡу азиас хнаѡоит;

Абна азааигѡара – аиарѡа уаниаалазшѡа –
Тынчроуп, еиужьроуп – уцѡар кѡлоит!
Ипшшѡыдам макѡана абгъыжѡ уархалны,
Иагъёыцны, иагъѡежъны ишьѡоуп.

Тагалан заманоуп! Атцыхкѡа тѡауп,
Итѡѡоу амшкѡа ииасуеит тынч.
Иалазам гмыграк ара ацсабара!
Атыша, ахѡыгѡара, ахцыц –

Изаманоуп амзалашара зкѡыцхо зегъы,
Избоит исызгѡакѡоу Урысны...
Сѡоит сыццакны итыцылыху аихамѡала,
Азхѡыцра саѡуп сыгѡтакы.

2

Аб, хатыр зкѡу! Икѡыбѡоу Иуана
Агѡкыпшзара ада акы ибом.
Исанашѡыжъуазар амзалашаран
Тѡабыргны икѡоу исырбон.

Ари ацбабаа, Иуана, идуун баапсыла –
Дахэомызт ихала азэггы!
Шатара змам ах адунеи аёы дыкоуп,
Амлакра – имоуп уи хьзыс.

Аррақәа ныкәигоит, ағбақәа ныкәицоит
Далаитцоит мчыла аидгыла ауафы.
Акәатан дашьтагылоуп, рыбақәа рыла
Дрыхьзоит ахахәцәфй асфй.

Арахь иара иами ажәларқәа еизызцаз,
Еихарак – иязыкәпоз рацәа,
Ицсадаз атоура абзарахь иаапхьан,
Нышәынтрас ишьталеит абра.

Амфә ахьынзацо: айкәыпса тшәара,
Ацхақәа, амфәқәа, ашьақақәа.
Аганқәа рахь ала – аурысцәа рыбафқәа...
Шака ыкои! Иуана, иудыруама уа!

Чу! Иаагеит узыршәаша ашьтыбжьқәа!
Ахапыц афәа ахго, ашьапышьтакшара;
Ирхылеит ашәшьыра итцау асаркьақәа...
Изакәызеи уа икоу? Гәартак апсцәа!

Зны итыцълыху амфә иапысуеит,
Зны йфны инеиуеит дара.
Рашәа уахама?... «Имзалашоу атцхазы
Хгәы иахәоит хцбабаа абара!

Такару ма тцау иказ – хаехәахжәон,
Хабгақәа ырхәан есымша,
Амлашьра хақәпон, анышәфны хцәытдан,
Хбаазон, хахьташьуан, хагьагон ацинга.

Хәхдыртцәон хара ахылапщцәа-кәышцәа,
Агарра хашьуан, акамчы хәдыргон аихабцәа...
Анцәа иеибашьцәа, харт иаххахгеит уи зеггы,
Ацбабаа икьыпшу ахәыцқәа.

Хцбабаа алтцәшәақәа шәымоуп ҳа хашьцәа!
Хара анышәаф ҳәфуп абаара...
Бзирала ҳазбахә шәхәома уажәраанза,
Мамзар хашәхаштхьоу шәара?

Уацəымшəан урт ирхəо имитəу рашəа!
Волхвнтə, Волга-ду а́кынтəи, Окантə,
Идуззоу ахəынтқарра атдыхəақəа р́кынтəи
Уашыцəа – ахацəа – роуп еизаз ара!

Пхашьароуп ацəшəара, абла аркра наптарцала,
Ухəычзам уара шыта! Ихышуп ухцəы.
Дгылоуп, дубома, ашыз иаргəа́кыз,
Дхаракза абелорус чмазафы.

Ишьадоуп рцышə, рыцьымшы́қəа кажьуп,
Рнапҕеикəа а́хəрамжы́жык рнуп,
Есааира азы шыамханы излагылаз –
Иарчит ршьапқəа; рыхцəы ампыр анул.

Ргəы таханы и́коуп, ажыга гəцаракны
Шықəсырацəала иахьяқəы́з есəны.
Уизаатгылан уихəацш, Иуана:
Цьабаа дула ирхауан ичакə ауафы!

Ицьы́кəу ибга имыриашеит,
Уажəраанза ҕымтқəа – дшаҕы́з еицш иара,
Ижьякцоу абахала
Адгы́л тца даҕуп атаҕера.

Аусураз ашыцылара б́зиа рҕахкаар
Цəҕамызт уареи сареи х́зы...
Иныхəан ауаажəлар р́цьабаа
Пату иқəтцашья тца анхафы.

Угəы трымсааит уцсадгы́л азыхəан,
Иахнагеит аурыс жəлар азхара.
Ари аихамца аргылара рхыргеит –
Ирхыргап разкыс ирзааимышътлак Анцəа!

Зегы ахнагап – итбаангы́, ицқангы́,
Иара ахазы иагəылнагап амца.
Амала – уареи сареи уа антцыра х́барым,
Ианааилак уи аамта.

3

Ус, абжы́ геит аtryшə ихыт́кьягоу–
Изит ишцəырты́з ацсцəа!
«Избон сара ицьяшьахəу апхы́з, дада, –
Иуана ихəеит, – хəба́ка нызыкь анхафцəа,

Аурысцәа ракәу, даҕа жәларқәак ракәу,
Атмақәа ицәыртцит – исархәеит: «Абар
Уацхәа игылоу – хамҕа аргылаҕцәа!»
Иччабжь иргеит аинрал!

«Аабыкһа сатааит сара Ватикан,
Ҧахак саҕан Колизеи,
Вена дызбон ицқьоу Стефан,
Ишәхәои нас – убригы ажәлар идырҕеит?

Шәа исанашәшьа аччара ахыстаххаз,
Шәхәыцшьа цъашьахәуп сара сзы.
Мамзар, шәа шәзыхәан Аполлон Бельведертәи
Деицәоума аҕәцәал баа атцкыс?

Шәыжәлар ауми – итермоу, иҳамаму –
Аҕазара ассир – еимыхны изгаз!
«Иззысхәо шәа шәакәзам, изысхәоит Иуана...»
Аха амакра иуамызт аинрал:

«Шәыславиани, англаыз-сақси, алемани –
Арҕиаразы акәымкәа – иазкуп арбгара!
Абнауаа, арыжәтә изаапсылаз!...»
Аиеи, нас, Иуана иахь схынхәыпи уажәшьта;

Гәнахароуп ацсреи агәырҕеи ирбарала
Ацшқа игәы анырхара,
Иауазар, уажәшьта ахәычы ишәырбандаз
Бзиарак...

4
Акыр алоума, уа!
Узырҕы, сара соупшәыл, рацәал ааит –
Ишьтеитцоит аиахамҕа анемец уажәшьта.
Ицсыз – анышә иаҕоуп; ачымазаҕ иакәзар,
Анышәҕны дтатцәахуп, иагьеизеит ауаа

Еидыккыла еидгылоуп аусхәарта аҕацхәа...
Илакҕакуа игылоуп дара:
Анәрдадкылаҕ икны ауал рықәхеит,
Акыр иацсахеит аҕагырхара!

Ахылапшцәа-кәышцәа зегы ашәкәы ианыртцон –
Ҧызәзәара дцама, дышьтоу дычмазыҕны:

«Иказаргы имыцхәу җырпык, шыта издыруада,
Иказ нас!..» – Еимпит рнапы кьаны...

Ииатцәоу кабала еилахәоу арыцтифы,
Дгъачаза, дкәазза, абѡа деицшны – дкацшыза,
Дааиуеит мѡахәастала анәрдадкылаѡ,
Иусура гәеитарц иахьа.

Усда игылоу ажәлар наскья-ааскьоит...
Илахь ирыцкьоит апхзы злытцуа ауачар,
Иеыкатцан, изарақәа кны ус нареихәоит:
«Ус аума... урыхәацши... азаман! азаман!

Шәныхәаз, уажәшыта – шәыѡнкәа рахь – шәадныхәалаз!
(Санцәажәо исымбароуп ахылца шәханы!)
Аусуѡцәа рзыхәан уалырк аѡы хамоуп –
Хамтасгы ишәыстоит ашәахтә нагзаны!»

«Аҳаҳаи!» хәа азә җааитит. Иагьицшытырхит рызегь,
Идухеит рыбжьқәа, иагъеицылеит... Нахьхьи
Ашәа хәо иркәырны уалырк аѡы ааргоит...
Ибар изтахымызгы итаххарын!

Иеқәа агәрақәа рҗыхны, ауачар даалбаархәан,
«Аҳаҳаи!» хәа җытца дыцхартцеит хара...
Хымпада, еиҗу асахьа узхәыцрым,
Иашами исхәо, аинрал?..

НИКОЛАИ НЕКРАСОВ

АМѡА ЛАШЬЦАЛА...

Амѡа лашьцала атцых сагәылсуоу,
Ацшацәгъа сазызырѡуоу амш еихашьшы,
Ачымазаѡ сѡыза, ахымхәа, аѡныда,
Атмақәа угага сызцәыртцуеит лассы.
Агәхьаа сызцәырнагап иргәакгоу азхәыцра,
Бацәымгын бара блахьынцә бхәычнатцы:
Хаҗталашьца баб дагьгарын, дагьыцәгъан,
Хатцаггы бцеит – бзиа дшыббоз җазәы.
Исазгы цәгъан бара цшәымас ибықәшәаз:
Ибаацсын иказшыа, ихьантан инапы –
Беабымтеит – башьталан бцеит ахақәитра,
Аха абзиаразы акәмызт сзыбцылаз саргы.

Ибгәалашәо амш – сычмазафын, сымлашыуан
Сылахь анеиқәыз, санааннажыыз сымч?
Иагытацәу иагыыхьшәашәоу хуада ифнан
Цәкәырпазшәа иубартаз ҳацсыц.
Ибгәалашәо алғацарта ауура,
Ацәйтцлашыцара, аткәира, ақәа?
Бысаби дтәыуон, батәхәан бағғәышыан
Ибырпхарц инапқәа.
Даанымгылеит уи – итәаабжь царыхәтцәан
Иаагеит... иааилалашьцеит амш.
Дыцсит ахәычы, изхара даатцәыуан...
Бара арыцха! Шьта былагырз бхаршт!
Гьамала ҳацәап, ҳацәа ацсымтахь
Амлеи ахьааи ҳнаргап уатцәы.
Х-кәыбак ааихәап ацшәма дыгәрымуа,
Ҳагыртартцап иргылан ацны.

Ҳала узтамцшуа ҳафнан ҳара ауада.
Исгәалашәоит – бцәышын, быцсыҫын бара.
Имазоу хәыцрак фьон бара бгәатцағ,
Гәаныла ибхыбгон қәцарак.
Сылацәа нтааит. Цьара ғымткәа бындәылтцит,
Бәырпшзан – иааизшәа бхатцацара.
Саатк ашьтахь бааит, быфналеит ибыман
Ахәычы изыхәан акәыба, аб изы ауаххьа.
Ҳзыргәақуаз амлакра хаҫеит уи ала,
Ицәйтцлашыцоу ауадағ иаҳаркит ацәашьы.
Деилаххәан асаби, акәыба дынтахтцеит...
Анцәа хирманшәалоу, иҳацхраау машәырк?
Угәы иалсша аиаша башьтамызт аартра,
Сазымтцааит сара акаҫы,
Амала ҳоыцьяҫы ҳалагырз кахтәон,
Сара сылахь еиқәын, сыцсахы еибакын...

Бабақоу уажәшьта? Агаррей агәақрей
Реибашьра бахәхама бара?
Мамзар бызқәылахьоу бықәлама амға –
Инагзахарц цәцашьа змам блахьынтца?
Бзыхьчода бара? Азәҫы далымхкәа шьарда,
Ахьыз баацсала ибықәғьртлап шьта,
Пхьазарада ашәиқәа цәыртцып са сгәатцағ –
Амала лытцшәада исҫабап!..

КОНСТАНТИНОС КАВАФИС

ИТАКА

Умѡа аналухлак, уандѡықѡлалак Итакахь,
Уашьапк умѡа нтѡамта амамзарц, итѡхарц
Хтысла, иѣыцу дыррала итѡхарц.
Алестригонцѡа, Ациклопқѡа ракѡу,
Згѡы цжѡо уицѡымшѡан Посеидон,
Иузыпшаарым узнылазаѣ иреипшу,
Иҳаракны ианаанхалак ухшыѡзыштра,
Иалху ацѡанырра затѡык акѡзар
Уцси уцѡеижьи ирыхькьысуа.
Алестригонцѡеи Ациклопқѡеи,
Ацанцѡгьа Посеидон – уцыларым ѡацхьа,
Угѡы интатѡахны иааумгар, уѣацхьа
Ухала умѡаѣ иумыргылар.

Уашьапк умѡа иамамхарц антѡамта.
Цхынран, мрагылара рацѡала,
Закѡытѡ гѡыргьа, гѡахѡарыла
Азѡ имбац апшахѡақѡа уртаашт,
Уаангылап иааухѡарц Финикиатѡ
Ацъармыкьаѣ угѡы иахѡо матѡахѡақѡак:
Акадифа, ақаруа, акоралл, атцла еикѡа,
Ифѡыхаау ахаскьынқѡа хкырацѡала,
Шака улшо афѡыхаақѡа еизга.
Мысра ақалақьқѡа уртаан
Итцала, итцала – адырра змоу иулшо зегь рыѣтцаа.

Еснагь Итака угѡы итакны иумаз.
Уахь аназара уара иулахьынтоуп.
Аха ахыццакра иацсам, инагзахааит умѡа,
Еигьхоит иуцѡагар акыр шықѡса.
Шьта, уқѡра анмачым, арака аанхара уазхѡыцуа,
Умалра уман – амѡа уқѡнатц иурхаз,
Еитѡх уарбеиоит хѡа Итака уақѡымгѡыцын.

Итака иунатѣит аныкѡара замана.
Икамьызтгьы уи, амѡа уқѡломызт, удѡықѡломызт арахь.
Уажѡшьта иунатѡаша уаха акгьы амам.

Игарны иупыларгьы, Итака уамжьазеит уара.
Укѡыңан ухынхѡит, ацышѡа дугьы уман,
Шьта еилукаар акѡын Итакақѡа цакьыс ирымоу.

АҚАЛАҚ

Иухәеит: «Ға тәылакахь сеихоит, нас даҕа мшынк еиҕыстәоит,
Ари атқыс еигыу ақалақь пшаахашт са сзы –
Ара ақәызбара рпылеит сылшарақәа зегы,
Сгәы – анышә иамадазшәа – сгәатцаҕы инхоит.
Арт аилажърақәа рҕы сыхшыҕ анбанзабаалои?
Сылацш ахынзахызго, сахымнацшлак цъара –
Акы затцәык ауп избо – сыпстазаара ахыжәжәара еикәатцәақәа,
Ара сынхонатцы – зтарцәреи зықәхреи – акыр шықәса зыхтныстцаз».
Ға тыцк узнеирым, даҕа мшын азхытцра уақәшәом
Иушътазаауеит ақалақь. Узныз амҕақәа рахь ухынхәып,
Иубац агәыларакәа рыла ишабо уажәып,
Узышыцылац аонқәа рыкны ушлап.
Есымша ухынхәлоит арахь. Даҕацъара умыцшлан
Агәыгра уашьталан. Ушьтызхуа ҕбак, узныло мҕак калом уа узы.
Упстазаара шыхурбгалаз ари агәахарта хәыцаҕы –
Ихұрбгалоит уахьнеилак, адунеигы уакәшар.

АУАР РААИРА

– Хаззыпшуи абра, афорумаҕ хәхьеизаз?
Ауар ааиран иҕами иахъа.

– Нас Аизараҕ излакалеи аусдара ари аҕыза,
Азакәанпцәоцәа ус баша изтәои, итрыжьюам азакәан?

Избанзар ауар ааирами иахъа.
Азакәан шьта Аизара изаднакылои?
Знык иаар ауар – ишыртаху икартцалап.

– Амчра зку дзыргылазеи шыжышаанза,
Ахтнықалақь агәашә аҕы дзызтәои,
Иеыкәаха ихыхны, ашәшы иҕаны, итәарта ныжыны?

Избанзар ауар ааирами иахъа.
Дыцшуп, дипыларц ауар рыцәымш,
Ах ирхианы икуп ақбаад,
Изнитцаз ианайшо ахъзхәарақәа.

– Рыҳаракыра, хәихабцәа зызцәыртци ҕыцъа
Кәцшыла икәтцоу атогақәа рышәны,
Рнапхатцақәа идәыкрынцштәу ахахәқәа ртартәаны,

ИОГАНН ГИОТЕ

ERGO BIBAMUS¹

Иурехэаша аус ауп ҳаизызгаз ара,
Афызцэа! Ergo bibamus!
Атэцақэа тэуп, айэцаажэарагь хаауп.
Еицаххэапи – Ergo bibamus!
Абар, абарт ажэақэа зыхъз ҳаҳахёу,
Цакыла итаулоу, ихаау, зыбжы тгоу,
Ачарақэа рышьтыбжықэа зхылтуа, ицшьоу
Ажэақэа Ergo bibamus!

Иахъа, данысцыла изеипхызуа сыңсы,
Сгэы иаанагеит: Ergo bibamus!
Слышьталан снеирын, аха лэылзеит лыфны,
Саахъахэит нас: Ergo bibamus!
Уи апцза ианылтаху – дыснаалоит сара,
Ианылтахым – хаарак лнаалом лара,
Аха апцстазаара ианасшьоит ицъбароу аказшьа,
Исгэацапхоуп Ergo bibamus!

Сыңстазаара сыңхьоит, саамта ааигэахеит,
Афызцэа! Ergo bibamus!
Уахъ изго хэа акы ыкам, иласны абжы геит
Шэфык ишьтырхыз Ergo bibamus!
Икэрышьқэа еидкылан икыз ауафкы,
Аха ҳатырла ҳаипылоит игэаарту ауафы,
Иччапшь еифишоит изтаху зегъы рзы
Ианицырхэо Ergo bibamus!

Исхэаша иаанхеи антэамтаз сара?
Акы затэык: Ergo bibamus!
Амш ари афыза даеазнык икамлар
Иахъалшо азы – Ergo bibamus!
Агэырғара аанагоит ианыфнало афны,
Аптақэа арлашоит, иарыцкъоит ашэшьы,
Ицэыртэуеит амреипш илашо, инцэахэны,
Иҳадгыларц ианаххэо Bibamus.

¹ *Ergo bibamus* – (лат.) шэааи еицахжэып

ВЛАДИМИР ВЫСОЦКИ

АБЛА ЕИҚӘАРАҚӘА

Сқяф уны хәычзак
Абна салсны сцон.
Сымчқәа танатцы
Аныхәаға сшәахәон.
Удыршанхон лассы
Исхәоз ашәақәа:
«Бзиа шәышпазбоз,
Абла еиқәарақәа!..»

Зны игәагәон, зны еихон, ихысхысуа ицон,
Сәы ахыцоз ашыапы ахәынтқәа сәанақьон.
Абар, абыржәы хәынтқәеи-жыцәеи лбааданы,
Аштоф ахәда рғәғәаны – еиҥах исыргон:

«Бзиа шәышпазбоз,
Абла еиқәарақәа!»
Аха – инсыртәеит
Исымаз атқәахқәа.
Схы нақ-аақ исьеит,
Сызлоу ақәцькра нтәарц,
Сыкәша санынацшы –
Ицәасшьеит уи рацәак:

Абна гылеит пхьақа – авсшьа амам атзы, –
шьтахьқа идәықәлеит лассы аеқәа рлымха ртысуа,
Цәхәыреи, бжыштеи еипшуп – иубазом акагы!
Сцәа иалашьшыны ицоит, әцсазгәыр амахәта.

Сыетцакы, уара,
Сеиқәырха, сашья!
Уа, уабацо, уаангыл,
Изуҥаххеи шытахьқа?
Ашхам еипшуп ақәа –
Иадубалап цәгыарак.
Сыҭевакы ашыырц
Ақәыцьма леит тқака.

Хәит, арыжәтә иаргазас, уәауршьит рацәак,
Уцсра ааит уажәшьта – аха иааг – уацәца,
Сара смацеизга акы алхны иаанхеит,
Убри афыза акы – зыда иааиуа уцсра!

Ақәыцьмақәа сыршәоит:
Анышә шәагааит шәара!
Ишәаны еихоит
Макъана аеқәа.
Ақамчы сырххоит –
Иршаны исьоит,
Сашә насыгзоит:
«Абла еиқәақәа!»

Ашьапышьтақшара, атхырра, аимдакәашара –
Иаргеит аркәашага а́рхәа икнаҳау атәтәә.
Ҳаит, сара сыеқәа – шәтасырхознаап шәара, –
Салыжәга, афызцәа, салыжәга, аґацәа!

Уи ашьтазаара
Сқәаф атдыхәа цнатәеит.
Ҳхалеит ҳарт арххá –
Агәтәы мацара аанхеит.
Ҳнеит ашәақъа ҳғарчны –
Акылтәраа кәтәо,
Ҳацсы еиваҳгеит, иахшьеит,
Еитаҳкит, ҳаимсо.

Уаҳа рыламкәа иаапсаз сыеқәа сахъааргаз
Изықәгылаз ршьапхыцқәа рқынза схырхәеит тәқа,
Ауардын иақәыз ақәхны, исырныкәеит гәрала,
Анцәа шәиныхәааит, сыеқәа, сеибганы сахъаауа!

ВЛАДИМИР ВЫСОЦКИ

КАНАТЧИКОВ ИДАЧА

Бзиара шәымаз, бзиа иахбо! Сабшаеныла, лағырз кахтәо
Ахьз «Канатчиков» змоу анхарта – ателевизор ахь ҳаихоит.
Чак мчазакәа, хағ мызәзәакәа, ҳхы ҳхазырштша гәырк камтәакәа,
Зхы еилацсоу зегъы рыхәышәтәырта – аекран ағы ҳаизоит.

Аилакшаф, аехырцәажәаф инапы рхахо дцәажәон уа,
Атцәарадыррагь амч шазымхо Бермудтәи ахкәакь атцәара,
Хшыфс ихамаз зегь еилаигеит, хәарстас икәзгы еилалт,
Шьта Канатчиковтәи амчра фынтә агәыр хзыканатцап.

Пату зқәахтцәо аредактор! Иаххәап, еигъми ареактор?
Бзиа еицахбо амзатә трактор? Ус иауама, шықәсык цеит!

Чанах-саарала хдыршәахуеит, ихархәеит – урт цъара ицыруан хәа,
Ма лақәак ршыбжы рахаит хәа, ахыжәжәара абжы аргеит!

Шыкәсык асаарақәа хашреихсуаз – апышәа хауит хара мачк,
Урт рыхәтала агъама хдырит – ачыс хзыкәзтцо химжъар.
Ахәшәқәа реикәыжь хышәла иршәит игазам, ахшыф ззынхаз
Замана нтыран. Иахазцәыртцит ус Бермудқәа. Иауама абас!

Тызшәада амала хаилгеит - ихапхьагылаша дкамлеит,
‘Сынкыла ззымдыруа зегь нтәазшәа – дхагхеит апхьагылаф гьеф.
Цәгьак харшып хәа иашьтоу рзыхәан хәқәа хамоуп, ирзыбжыхрым
Идырхәашьуа хәгацәа уа.

Уи зегь рыфстаацәа ирусуп, идырбермудхәашьуеит азқәа,
Уи зегьы еификааит Черчилль жәаа тәикәан ашыкәсқәа,
Былрей ткәацрей ирыххәаалан ТАСС ирзахафуан ашәкәы,
Ус иаацәыркьан санитарцәак хкыдфархәалеит харт зегьы.

Еилкьо-еилыххо рацәа иадфархәалеит ацәарта,
Ишәакьа ифарчы дгәатеиуан ацъныш иеипшхаз еилагак:
– Ипшәыртла, – ихәеит, – сызлафашәхәаз, атәымдинцәа,
ауар баша!

Ибермудхәашьыроуп хгәатцәф, ибермудхәашьит хәпсқәа.

Фынфажәа уаф рееитныпсахло ишкәакәахаанза ашра иафуп –
Абырсканза ргәатца итцоит ахкәакь иадхәало аус.
Зегьы ускан еилапсахит, зхы еилагазгьы еилапсеит.
Нас ахақьым хада Маргулис – ателевизор – нак игеит.

Иара, мат абан дахьгылоу, афакыга тәахны имоуп,
Иирбаз азәы изы идыргоуп – фёршал амфангақәа пжәа
Агәыр акатцара ауп иаанхаз, атцейц атахароуп ихагхаз
Бермуда хәказшәа абжъазра ауп иахзаанхаз наунагза.

Нас ихартап ххәычқәа азтцара ианахтаалак уатәшәа:
Хабәцәа, ишәархәеи иашьтоу ахақьымра ахьз-апша?
Ирызцәырахгап аиаша – ргәы шазыбылуа хамбо –
Хәкәша икоуп ицәаушьаша, азин амазам умхәо.

Ахапыцхәқьым-фынусуф Рудик имоуп адкылага «Гриундиг»,
Атцх анааилак иртәи дашьтоуп, ФРГ икырц дафуп.
Уа даныказ матәа ихәаахәтуан, аха енак ихы иахабган,
Гәтынчрак имамкәа дахзааргеит, ица уск азымуа дааргеит,
қбаадк ацрыхәхәо ишьапафы.

Дыфны дааит, дааит дыгэжэажэо, хзыршанхаша ажэабжь хэо –
Икалазаап ус – ха хагба ахкэакь иалахеит, шэымбо;
Изит, абылтэы зегь ныхны, ицеит хэта-хэтала ипычэны,
Апсызкыфцэа еикэдырхазаап фыцэа хашыцэа еилагаз зыхшыф.

Акааметаф зыпсқэа еикэхаз агэкажэра цэырыргеит анафс,
Урт иацы асаркыатэ призма ианцаны иааргеит ха хахь.
Рыуа дарбан – амеханик – абафцэа данырцэыбнала,
Дааины ихаихэеит «Апсабараф Бермудтэи аркцарацэа чапануп,
Иаркым уажэраанза абра».

«Иубеи уа? Нас уеикэзырхазеи?» – дасу диазтаауан иара,
Амала амеханик дкагыцэон атытын цыпцэахала, дтысуан.
Зны атэыуара иеазикуан, даеазны аччара изаауан,
Ахьапарч еипш дтэылхуа дыкан, атэы халихуан иара –
Нас деилагами – иаухэои шыта!

Арыжэтэ хтазкыз дыткьеит азнык афагылаф, ацэхафы:
«Ижэтэуп ахкэакь! Ирызхартэ еипш ирызташэтэа иара х-фык!»
«Изакэымзалаак уи ахкэакь – игьежызаргы, ипшыкэакьзаргь –
Ижэзаауеит!» – хэа фитуан ацэхаф дпацашыкны, деилаганы.

Артцафцэа адырра хазто – (ақэымфеиарақэа еитазхэо,
Иашэыцхауа хабарла изыргэамтцуа ауаажэлар),
Хара халышэх – ак зызымхаз ахкэакь ахь ацара азыхэан,
Шэыхшыф шэымнахып уи ахкэакь – хара хцарауаан хканатцап.

Хэгэтакы бзамыкэны ижэбаргы – мап ацэышэымкын иаразнак.
Шэхапхэа иаарццакны, иауазар, ахақым хада шэизас!
Хатырла... Арыцхэ... Анапынтцамта... Атак хашэтэроуп, избанзар
Хаанхар хара атакда – «Спортлото» ирзафшып нас!

Еит. Аслан Зантэриа

ХАЖЭЛАР АДОУХАТЭ БАКА ДУ РЗЫЗЧАПАЗ

(3. Цьапуа имонография «Нартаа ирыххэау ацсуа эпос» иазкны)

2024 шыкэсазы ацсуа ттцаарадырреи акультуреи рёы здакамлац ахтыс калейт. Академик З. Ць. Цьапуа шыкэсырацэала дызёыз ацсуа нарттэ эпос атексткэа жэатомк ркынтэ аа-томк тытцит.

Убри инаваргыланы Нартаа репос иазкны амонографиатэ усумта ёыц ифит, «Нартаа ирыххэау ацсуа эпос: аттцаамтеи атексткэеи» хэа хьзыс иаманы (Акэа: Academia, 2024. 484 д.). Аттцаамтаёи ир-заатгылоуп Кавказ ашьхақэа ирыцну ажэларқэа рфырхатцаратэ эпос «Нартаа» ахылтцшьтра, аепос ажэабжьейтахэаратэ формақэа. Хшыфзышьтра рытоуп ацсуаа рнарттэ эпос иамеханакуа азтцаарақэа мацымкэа: атексткэа рантцарей, ркыпцхьрей, рыттцаарей ртоурых, Нартаа рашэақэа, ражэабжьхэафцэа, арёиамтақэа рперсонажцэеи рсиужеткэеи, рпоетикей ихадароу рчыдарақэа. Аусумта амехаки излафу абызшэеи рыла, хымпада, нартдырраёи лагала ёыцуп. Аттцаамта иацу атексткэа алпшаауп ацсуа нарттэ эпос ахаёсахьатэ, асиужет-тематикатэ еибаркыра рныцшуа, автор игэаанагарақэа зырцабыргуа ёырцштэқэак рахасабала. Ашэкэы рзырхоуп аепос иазёлымхау зегьы, афольклортцаафцэа, иахагьы иалкааны – агу-манитартэ занаат алызхьыз ацсуа студентцэеи аспирантцэеи. Автор ихата ацсуа эпос маёарк ахасабала хуниверситет астудентцэа ды-рзапхьойт. Ари ашэкэы даара ицхыраагзахеит хастудентцэа рзгьы. Убри атагылазашьоуп ейхаразак З. Ць. Цьапуа абри имонографиатэ усумта уажэы сазхьазырцшуагьы.

Амонографияёи хшыфзышьтра рызуп ацсуа жэлар ртоурых азтцаарақэа, Нартаа репос змоу егьырт ашьхарьуа жэларқэа ирёи-рцшны. Иалкаауп Нартаа репос здыруа ацсуаа хтоурыхтэ цсадгьыли мшыннырцэи мафымкэа ишыказ, иахьагьы ишупыло. Ишдыру ейцш, ацсуаа рфольклор зегьы цэахэа кэцшны иагэылсуейт Нартаа репос. Убри азы аепос иазку аттцаамта ёыц, хымпада, ичыдоу атцакы амоуп. З. Ць. Цьапуа иейцш атеориатэ зыкатцарей апышэа дуи змоу епостцаафны егьырт имонографиатэ усумтақэа рёи Нартаа репос азы иимбацыз, инагзаны иаимырцшыцыз азтцаарақэа цёыригейт арака. Убарт ирейуоуп Нартаа репос ахылтцшьтра. Ари азтцаараёи атцарауаф инартцауланы дырзаатгылейт ейуейцшым атцарауаа ирхэахьаз агэаанагарақэа, урт зегьы ттцаарадыррала иахьынзаиашоу азгэейтейт. Иагьышьақэиргэгэойт атцарауаа Е. И. Крупнов, Е. М. Ме-летински, М. А. Кумахов, Ш. Х. Салакаиа, А. А. Аншба ухэа ргэаанага-рақэа аттцаарадырратэ тцатцэы шрымоу. Насгьы, аханатэ ишырхэоз ейцш акэымкэа, Нартаа репос лагамтак акэымкэа, ф-лагамтак ама-ны дахэапшуейт. Аепос ацсуа-адыга лагамта Сасрыкэеи Сатаней-

Гэашьей ирызку ахэамтакэа рцикл шыатас иамоуп, ауацс лагамта Батраз изку ахэамтакэа рцикл шыатас иамоуп. Убри алагы Нартаа репос ацсуаа назлоу Кавказ иашьагыту ажэларкэа ирацтамтаны изыцхьазо атцарауаа ргэаанагара иртцаулоит, ишьакэиргэгэоит.

Нартаа репос антцарей, акыпцхьрей, атцарей ртоурых зынза ифыцу амѡакэа рыла иааирпшуеит аепосдырѡы. Зтоурыхтэ псадгьыл афы инхаз ацсуааи мшыннырцэ иагаз ацсуааи рѡы хэа еихшаны ари азтцара дазаатгылоит автор. Аепикатэ тексткэа ацхьа ианызтаз, итызтаауаз инадыркны иахьанза хэыц-хэыц еилиргоит, А. И. Иоакимов инаиркны В. Г. Арзынба, иара убас иара ихата икынза ранцтамтакэеи рытцтаамтакэеи дырзаатгылоит. Иаликаауеит еиуеипшым атцарауаа (Н. С. Цыанашья, С. Н. Цыанашья, Г. Ф. Чурсин, К. В. Ковач, К. Ф. Зизария, А. Н. Генко, А. К. Ахашба, В. И. Кэыкэба, Д. И. Гэлиа, К. С. Шьакрыл, Ш. Д. Инал-ица, Б. У. Шьынкэба, Қ. В. Ломтатизе, Хэ. С. Бтажэба, Е. М. Мелетински, Ц. Н. Бжьания, Ш. Хь. Салакаиа, А. А. Аншба, С. Л. Зыхэба, В. Г. Арзынба) ари азтцаразы нартдырраѡы рлагала. Убас ауп Нартаа репос ацсуа диаспора рѡы антцарей атцарей ртоурых шааирпшуа, О. Б. Беигэаа инаиркны М. Р. Папцха лкынза атексткэа ранцтамтакэеи рытцтаамтакэеи азгэеитоит. Иара убас Нартаа репос азы ахэаанырцэтэи атцтааѡцэа ргэаанагаракэа дрызхьацшуеит. Иазгэеитоит, иара убас Нартаа репос атцтаараѡы актуалра рытцаны икататэны икоу азтцаракэа.

Атцтаамтаѡы, хазы, насгьы инартцаулары ирзаатгылоуп Нартаа репос ажэабжьеитахэаратэ формакэа. Арака автор ирацэаны иааигоит атипологиатэ еиѡырцшракэа. Атцарауаѡ ишазгэеитэ ала, ацсуа нарттэ епос, иааидкылан аепос аверсиакэа зегьы рхэашья формакэа реилкааразы арт атипологиатэ еиѡырцшракэа даараза ихэартоуп. Избан акэзар Нартаа репос ианцоу атексткэа инагзаны ирныцшыртэ икам аепос аханатэ хэашья формас иамаз. Уеизгьы ихэамоу аепикатэ материалкэеи арт атипологиатэ еишьашэаларакэеи агэаанагара уртоит, Нартаа репос ахэашья формаѡы ашэеи ажэабжьи, ажэеинраалеи апрозеи аханатэ еицын, насгьы апроза иаха изаатэын, апыжэарагы аман хэа. Амала, ара, В. М. Жирмунски ишихэоз еипцш, еиларѡашьатэым аепос ажэытэтэи апрозатэ формей ихьшэоу аамтазтэи апрозатэ еитахэашьей. Уи зырцабыргуа тагылазаашьоуп хэа З. Ць. Цыапуа, иара архаикатэ епос (Нартаа репос назлоу) хытцхьртас иамоу хэа ицхьазоу акультуратэ фырхацэа ирызкыз амифологиатэ хэамта хэычкэеи афырхатцаратэ хэамтакэеи апрозатэ форма ахьрымаз.

Ашэкэаѡы зынза иѡыцны, насгьы инартцаулары итцтаауп Нартаа рашэакэа. Автор ишазгэеитэ ала, ацсуа жэлар ртрадициатэ культурей рфольклори рѡы афырхатцаратэ ашэа иалкаау атыц азалхуп. Ацсуаа ртоурых, рымѡа фырхатцарыла, фырхатцаратэ ашэала ирысуп ухэар калоит. Нартаа репос, ацсуаа ражэарѡиара еипцш, рмузыкатэ

реиарагы иабака хадоуп. Иара апсуа нарттэ эпос ахата афнытка еиуеипшым ашэакэа, апхарца, афарпын ухэа рцэыртцра иазку атексткэа хцылоит, иаххэап, Қытауан, ма иаха еитданы – егырт аперсонажкэа рхафсахыакэа ирыдхэаланы. Апсуа нарттэ эпос атематикатэ еибаркыра ишаныцшуала, Нартаа рыцстазаарафы амузыкеи акэашареи иалкаау атып рзалхын, рыхтыскэа, рныкэаракэа, рхызрацаракэа ишрыцыз ирыцын. Хызрацара иандэыкэлос ашэа рхэон, ианыхынхэуазгы ус, мчыбжыла ицоз рчаракэеи реимтахаракэеи шэахэаралеи кэашаралеи имфасуан, апхарца, афарпын, ма даеа музыкархэагакэак ирыцырхэон афырхатцаратэ ашэакэа.

Хата-хатала дырзаатгылоит иантданы икоу, еикэханы ихамоу Нартаа ашэакэа 57 ртекстологиатэ кэзшыарбакэа. Арака акрызтцазкуа, насгы зынза иеыцу атекстологиатэ цшааракэа катцоуп.

Абарт афырпштэкэа рышьатала икайтцит хра злоу алкаакэа. Апсуаа рфы (Нартаа репос змоу егырт ажэларкэа рфгы) иантданы ихамоу Нартаа рашэакэа рхыцхызара амачра зыхкыо факторны атцарауаф ицхызойт амагнитофон цэыртцаанза афольклореизгакэа реихарафык, ашэахэаф, итекст иахызаны иахыырзанымтцоз азы, иашэа ажэала, диктантла иахыдырхэоз.

Атцарауаф, апсуаа рашэакэа ирызхыапшхыз атцаафцэа (К. В. Ковач, Е. И. Кортуа, В. В. Ахобазе, М. А. Лакрба, Б. У. Шынкэба, И. М. Хашпха, В. Л. Атцнариа, Ш. К. Арстаа, И. С. Шамба, В. Р. Ашэба, А. Г. Ашьхаруапха, Н. В. Цанба, В. А. Кэагэаниа ухэа) ргэаанагаракэа рышьатала, иазгэаитойт Нартаа рашэакэа (апсуа жэлар егырт рашэакэагы) текстологиала ииашаны, атексти амузыкеи шеицу системала рышьтцаара ианаамтаз ишеиекаамхаз, иара цытцэтцэа-пытцэтцэа иантданы икоугы ишрыхэтоу аус шрыдулам. Автор иажэакэа рыла иухэозар, Нартаа рашэакэа хазы системала иахьанзагы итцааны икам. Усоуп ишыкоу апсуа музыкатэ фольклор зегы. Иантцоу ашэакэа амузыкатэ фольклортцааф изыпшуиужтеи акраатцуеит.

Нартаа рашэакэа ирызку ахэтафгы автор атипологиатэ еифырпшракэа рацэаны иааигойт, ашэеи амелодиеи реицааишыа, урт рахытэ ихадароу, ашэа амузыкатэ инструмент ацхэара, ма инструментда анагзара ухэа еиуеипшым ачыдаракэа ирызкны. Атцаафцэа ишазгэартхэоу еипш, Нартаа рашэакэа рфы (иаххэап, «Нартаа ран лашэа» угозар) ажэакэеи амелодиеи еицнеиуеит, уимоу, жэлар рашэахэаф иаха апжэара зито ашэа амелодиа акэымкэа, иалоу ажэакэа роуп, ашэакэа амелодиагы ажэагы шрыцу ранцара даараза ихадароуп, аха апсуаа рфгы егырт ажэларкэа рфгы ус ианыкамлоз иаха еихан, абжынтцагакэа цэыртцаанзагы ианцэыртц ашытахыгы.

Атцаамта анафстэи ахы Нартаа ражэабжыхэафцэа рказара атцаара иазкуп. Арака афольклортцааф рацхыза акэны абас инейтцыхны апсуа жэабжыхэафцэа дырзаатгылоит. Апсуа жэабжыхэафцэа кэзацэа,

акыршықәса нызтдыз абыргцәа ирызкны икоу алитература ицшааит атцаафы. Урт иреиуоуп: В. И. Абаев, Ш. Д. Инал-ипа, К. С. Шыакрыл, Б. У. Шынкәба, А. А. Аншба, С. Л. Зыхәба, Ць. И. Адлеипцха, В. А. Кәагәа-ниа ухәа. Уи адаггы иара ихата иекспедициатә усурақәа ирылтцшәаны ипыхашәаз ажәабжьхәаџцәа рзы адыррақәа еидикылеит, анализ рзиуит. Убри алаггы апсуа жәабжьхәаџцәа рказара адунеи аҕы еиу-еипшым акультурақәа рҕы еицырдыруа ажәабжьхәаџцәа рказара иаҕирпшит, атипологиатә шыата змоу атцаамта нагза-аагза иџит. Ари ахәта ианыпшуеит Апсынҕы егьырт атәылақәа рҕы еиуеипшым аамтақәа рзы ажәабжьхәаџцәа штыртцаауаз, ишеилыркаауаз, ишрызнейуаз. Ари аганахьала, иухәар калоит аусумта ари ахәта азеипш теориатә кәзшыа амоуп хәа. Атцарауаџ илапшхәаа итцижыт, ус ухәар калозар, аурыс фольклортцаараҕы антытцгы ажәабжьхәаџ иказара атцаара иазку алитература зеггы. Уи хымпада, иаргәгәеит, ишьатанаркит аусумта ари ахәта.

Автор ажәабжьхәаџ дидикылоит, иаххәап, аибашьџы, ма ашәа-рыцаџ ицныкәоз ашәахәаџ, апхьарцархәаџы, иара убас атәыуаџ. Атәыуара ицсыз ауаџы атыхәтәантәи имаџхь днаскьанагозар, аепикатә жәабжьхәаџ итекстгы афырхатца ицстазаара, ифырхатцаратә хтысқәа мџақәнатџоит ухәар калоит. Ари агәаанарагы апхьаза акәны изызхьапшу, даара аинтерес зтџоу аџоуп.

Атцарауаџ Нартаа репос назыгзо апсуа жәабжьхәаџцәа репикатә дыррақәа шыгәныркылази, ишырхәои (ма еиташапыртџои), рырҕеиамтақәа ржанртә чыдарақәеи рыла еихишеит хы-хкыкны: 1) Нартаа рашәақәа ирызказоу, 2) Нартаа ражәабжьқәа ирызказоу, 3) Нартаа ражәабжьқәеи анашанатә лақәқәеи еицрызказоу хәа.

Нартаа рашәақәа ирызказаз ркынтә иаликаауеит Маадан Сақаниа, Сеидык Кәарциа, Кәстеи Арстаа, Цьота Хьациа; Нартаа ражәабжьқәа ирызказаз ркынтә – Сеилах Бытәба, Антон Цлиа, Леиуа Цнариа, Синат Цьниа, Грышыа Аиба, Садеттин Аикәысба, Мышыа Аргәын, Платон Дбар, Лад Запшыба, Чычыкәа Цьыцьба; Нартаа ражәабжьқәеи анашанатә лакәқәеи еицрызказаз ркынтә – Халит Калгы, Луба Цьаппуапцха (Кәычбериа), Римма Аџзпцха (Даутиа).

Атцааџы хазы иаликаауеит Нартаа рхәамтақәа ирызказоу ахәса-жәабжьхәаџцәа, урт репикатә дыррақәа ихадароу рчыдарақәа дырзаатгылоит.

Аусумтаҕы хазы еихшаны ирзаатгылоуп апсуа нарттә епос иалоу аперсонажцәеи урт рхаҕсахьақәа ирыдхәалоу асиужетқәеи. Атцааџы ицшаауеит Нартаа репос ахаҕсахьақәеи асиужетқәеи рмифологиатә семантика ашыатақәа, ахытцхыртақәа. Хымпада, арака еиха атыцрацәа рымоуп Сасрыкәеи Сағанеи-Гәашьеи ирызку ахәамтақәа. Урт еихарак ажәытәзатәи акультуратә фырхацәа рхаҕсахьақәа ирышыашәалоу ачыдарақәа рымоуп. Автор захьынцьара аепос егьырт аверсиақәа ркынтәи аиҕырпшрақәа ааигоит. Уи даара

иаргәгәоит аттаафы игәаанагарақәа, иара убас икаитцо алкаақәа шыақәнаргәгәоит, иартцабыргуеит.

Аусумта атыхәтәнтәи ахафы иалкааны анализ рызуп аепос апоекетә еилазаашыа иатцанакуа азтцарақәа. Хатала ирзаатгылоуп: аепос афы асиужетеицыларақәа, аепоси егырт афольклортә рҕеиам-тақәеи реизыказаашыақәа, аепос аетнопоетикатә константақәа. Ари ахафы хазы иалкаауп апсабара «артцысра» аетнопоетикатә константақәа, еишыашәалам аперсонажцәа реиниара аетнопоетикатә константақәа, аепикатә хтысқәа раамта аетнопоетикатә константақәа, агиперболақәа ретнопоетикатә константақәа. Иара убас чыдала итцаауп аепос афы аепитетқәа.

Ари ахы иамоу апараграфқәа рыхызқәа рхатақәа излархәо ала, афилологиатә тцаарафы даараза ифыцу азнеишыақәеи аспектқәеи ахархәара рымоуп, алкаақәагы злафыцу рацәоуп. Аракагы атцаруаа Нартаа репос атцаарафы иапхыагылафцәа ргәаанагарақәа акыр ирыцитцеит, еихеихаит.

Иаидкыланы иугозар, Зураб Цыапуа ари иусумта апсуа нарттә епос адагы, аепос егырт амилаттә версияқәагы амеханакуеит. Насгы тцаамтатә цсышәа цқьала иахьфу, хымпада, иахәо рацәоуп, апсуа бызшәа иахьатәи атагылазаашыа зеипцпроу ала уахәапшуазаргы. Иара убас, хыхь ишазгәастахьоу еипш, Апснйтәи ахәынтқарратә университет астудентцәеи апсуа аспирантцәеи рдыррақәа реизы-рхаразы ртагатә шәкәык еипшны ифуп.

Абарт ачыдарақәа зегы азгәатаны иухәозар, сгәы иаанагоит ари амонографиатә усумта Гьаргь Алыкьса-ипца Зизариа ихьз зху атцаарадырразы Ахәынтқарратә премия аиуразы ақәыргылара даараза иапсаны, иахәтаны икоуп.

*Ацыынцәал Д. С.,
апсуа литература акафедра аихабы,
адоцент, хатыр зқәу апрофессор*

МАРИНА ТЭАНЦХА,

ИСЫЗНЫЖЬУАМ ЕШЫРА!

«Исызныжьюам Ешыра!» – ихэеит Владимир, – «Уцсадгьыл ашэарта итагылеит, уззыпшузеи!» – хэа Владикавказынтэ ател ианизас. Ицон уака ицсадгьылафгы аконфликт гэгэа ауацсааи аингушцэеи рыбжьара. Амца акын иара Владимир дахьиз-дахьаазаз амфаду, убрака акэын аифагылара ахьцозгьы. Цшыымш инарзынапшуа ицоз аифагылара гэгэафы итахеит имачфымкэа афганк рхатарнакцэа, аха изныжьюамызт Владимир Ешыра. Нхартатыпс иалихыз ақытагьы ускан аффахэа иафын абылра. Ф-мцакы дрыбжьакын арцыс, уи еихагьы игэы еибанаркуан, хагацэа рышка имаз агэаф фбанатэуан. – «Уака сахьиз-сахьаазаз сыцсадгьыл ауп, аха ихакым уажэы сахьынхо, нхартатыпс иалсхыз ақыта амцашыра ианалагылоу, мышкала зкыла арпжэагакэа хкыта ианаларыжьюа, ауаа антахо, сгэылацэа, сфызцэа ирлахьынтэахо сзымдырзо иааныжьны ссар, нас блас иаасырпшири схынхэыр. Ишпазури?!»

Владимир Александр-ипа Кокоев диит ианвар 25, 1959 шыкэсазы акалакь Орцъоникизе (уажэы Владикавказ) итэы-ипча иказ, хэоу-еикэшэала инхоз-интцуаз, хатыр ду зкэыз атаацэарафы.

1965 шыкэсазы Владимир дталеит Камбилеевсктэи абжьаратэ школ. Ашкол акны атцафцэа бзиақэа ирхыпхьазалаз ачкэын икласс анапхгафы Р. Т. Темираева иказшьарбагакны илыфуан ускан абас:

«Владимир Кокоев адисциплина змоу, зфызцэа рнаалашья иакэшэо, атцарафы зхы бзианы иаазырпшуа, ашколтэ цстазаара активла зхы алазырхэуа, ауадафракэа ирцэымшэо, аихаби-аитцби хатырла ирзыкоу, хатыр ду зкэу цафуп. Уи изхауеит хэоуеикэшэала еицынхо, ипшзоу атаацэара ду рыгэтаны».

1975 шыкэсазы Владимир аихьзара бзиақэа иманы ашкол акны итцара хиркөшеит.

1977 шыкэсазы арраматтура ахьсразы ипхьеит, Уапстэылантэ даа-шьтын Апсныка – Ешыра ақытан иказ архэта № 14098 ашка. (Иахьа В. Г. Арзынба ихьз зху ашкол ахьыкоу). Владимир арра ахьихигозгьы иалкааз солдатын. Архэта реихабыра рыкнытэ изныкымкэа итаа-цэа ироухьан ирехэапхьыз зхэоз ашөкөкэа. Фышыкэса рыфнытцка арраматтура ихигон Апсны, асержант ичын иманы иагьхиркөшеит.

Абрака еибадырит Ешыратэи апхэызба Гэуар Дудукчиани Владикавказтэи арцыс Владимир Кокоеви. Бзиа еибабаз арпызбеи апхэызбеи 1979 шыкэсазы рыпстазаара еилартцеит. Фыц еиднагалаз афарацэа ирзыруит ф-чарак. Акы – Владимир итаацэарафы – Владикавказ, егы – Гэуар лтаацэа ргэаратафы – Ешыра. Ачкэыни азгаби ртаацэарақэа еикэышахатны еиднагалаз нхартатыпс иалырхит Ешыра ақыта.

Владимир знаалашья бзиаз, ауафы ибла дхыпшыланы игэы итаз

здыруаз, иҳалалыз арцысын. Нхара хәа дахьааиз Ешыраа ргәы дақәшәеит, рыцәгьа-рыбзиа ағьарахәа дрывагылеит. Аусура далагеит усқан апсшьарта фны «Мимозовая роща» хәа иказ акны.

1980 шықәсазы Владимири Гәуари ртаацәарафы икалеит агәы-ргьара ду, диит рацхьатәи атцеи – Алан. Хәоуеикәшәала еицынхоз атаацәарафы даеа шықәсқәак рышьтахь диит азгабгы – Алина. Ешьеи ехәшьеи ирызхауан ипшзаз, итәы-ипха иказ атаацәарафы.

Ицон аамта. Апсуаа иаха-иаха рыгәтынчымра еихахон. Ажәлар тынчнхамфа рымто ана-ара ихәытқьон амцапшь. «Сақартвело» хәа ихәхәо рбирақкәа рхаргыла Апсны иалагьежьюан Қырттәылантәи еижәыланы иаауаз ақыртқәа, урт инарыцлон рашьцәа, Апсны инхозгы (азәык-фыцъак ракәымзар).

Икалеит уи амш еикәатцәагы. Август 14, 1992 шықәсазы Апс-ныжәлар ртынчра еилаганы ашьаартцәыра иналадыргылеит. Бцарда, наптацәы апсуаа техникала еихаххаа иказ ага инеифагылеит.

Апсуа жәлар агәыгра рыман аполитикцәа еицәажәаны акы иаз-кылсып хәа, аха аусқәа ус икамлеит. Еифагылеит ф-мчык: Апсадгьыл ахьчафцәеи ампыттахалафцәеи. Икалеит аибашьра гәгәатцәкьа. Апсуаа хацәнамырха рыпсадгьыл рыхьчон.

Абас еипш иказ атагылазаашьафы Владимир Кокоев рацхьатәи амш инаркны дызланхоз Ешыраа ағьарахәа дынрывагылеит. Гәым-статәи афронт ацәахәафы имфацысуаз апозициатә еибашьрақәа зегьы дрылахәын, дызлагылаз Ешыраа – аибашьцәа знысыз амфа уадафза дрыцанысит, аха дзахьымзеит иара дыззыпшыз Аиааира амш абара. Ифызцәа аибашьцәа хьаа дула иргәаладыршәоит уи итахара амш:

Леон иорден занашьоу Даур Шаданиа игәалашәара акнытә:

Владимир Кокоев аибашьра ианалага рацхьатәи амш инаркны Ешыра-Афонтәи аибашьцәа хбатальон далан. Гәымстатәи афронт ацәахәафы имфацысуаз апозициатә еибашьрақәа зегьы дрылахәын. Гәыла-псыла дазықан иара нхартатыпс иалихыз Апсны, ихгы-ипсгы ақәитцеит. Итахарагы абас икалеит:

Хгәып зегьы Камантәи ажәыларазы хәазыкахтцон. Командирс дхаман Нурбеи (Тутка) Барцыц. Дтцас хәапхьа иқәгылан аифахаала халбааны, ага варала ааха итара. Хәапхьа иқәгылаз адтца даараза иуадафын, аха кәфиарала инахагзеит. Уажәшьта иртәын азиас. Ашьыжь, асаат 4:30 рзы иқан аеазышәарақәа азы арразы. Ухы узымфахо ахысра гәгәақәа цон нақ-аақ, аха, зегьакоуп, азы арразы идәықәлеит хәфык хаибашьцәа: Сеиран (Зуиа) Келешиан, Рауль Гәбаз, Лаврент Цкәуа, Виктор Будаи, хкомандир Нурбеи (Тутка) Барцыц. Ас еипш атагылазаашьафы азы арразы агәагьра гәгәа атахын, угьефзар акәын, угәымшәазар акәын.

Идәықәлеит хфызцәа – аибашьцәа азы арразы. Азиас агәтақынза инеихьаны дызгашаз ахы иқәшәеит аибашьфы гьеф Рауль Гәбаз.

Хаибашыцэа еиҕамсқэа Зурик Папбеи Батал Агрбеи ирылшеит уи азиас иалгара, уигы даараза иус мариамызт. Уи ишытахь азы арра зезыызшэоз Лаврент Цкэуа (Ацсны Афырхатца – аибашьра ашытахь ицстазаара далтцит) ахэра гэгэа иоуит. Анзор Цкэуеи ивагыланы инеиуаз Виктор Будаии ирылшеит уи иалгара. Егьа тагылазаашьа уадаф ыказаргы, ҳацкэынцэа еснагь азэи-азэи еихылацшуан. Убасқан азы ирны цхьақа ацара зылшаз ҳкомандир Нурбеи (Тутка) Барцыци Сеиран (Зуиа) Келешиании роуп. Уртгы иахьнырыз иназыдгылаз ацакьа акэын хыхьчагас ирымаз, анахьгы изцомызт, арахьгы... Арахь хөахашьа ҳамтакэа агэгөахэа хыхьынтэи амца ҳажэыртцон. Нурбеи (Тутка) дахьгылаз иаха псеивгарак иман. Сеиран (Зуиа) нақэацарак имазамкэа ацакьа даласазшэа дгылан иаахөлаанза, уимоу, атагылазаашьа агөатаразы инкылирхэхэаз инацэкьыс ахы ақэшэеит. Знык-фынтэ аезышэарақэа ыкан азы арразы, аха хөлаанза уи ҳзалмыршеит, 200–250 метр набжьаны ДШК-а хэа иказ абцъар ала ҕааихак амазамкэа ихысуан ҳагацэа. Хаибашыцэа азэы-рфы иахьынтэихысуа гөатаны аҕы аихакра реазыршөон, аха ирзалыршомызт. Атдыхөтөан уи илшеит Ацсны Афырхатца Бадри Миназе (аибашьра ашытахь ицстазаара далтцит) агранатаршөгала. Ашацкы-разы хгөыц зегьы иахаулакгы ихалхаршеит азы арра, ҳаерымаадеит Нурбеии (Тутка) Сеирани (Зуиа). Каман атарцөаразы итахарцэит, уажөшьта ихьчатөуп, досу ихаман ихьчатөыз атыпқэа иша-шаны. Арғарахь, армарахь, ҳацхьақа, – иахьабалак ҳагацэа роуп, дара хыхь иқөтөоуп, ҳара – тцақа, акотлаван ҳтахеит, ихысуеит иаакөымтцзакэа. Фымш, ихамаз ассамыссақөак ртэы ҳамхөозар, ҳаф ыкам, ҳажө ыкам, аха уигы азхөыцха змада... Убра ҳаикөшэеит Вита Ҳацьыми сареи. Арғарахьала Владимир Кокоев дгылоуп, армарахьала – Отар Тания. Сахьынацшыз амалина збеит. Сығенавак Аавакуа уацстцөык азна амалина сыкөшөан, иаазгеит, ацкэынцэеи сареи еицахфап схөан, рызфьстит, дааит Отаргы. Отар дахьгылаз иварахьшэа ашифер шытан, ашифер аңфышьтих, итаулань, тыжаараны икан. «Ора, здесь яма, сейчас закину гранату», – агыхөеит – «Бичо, не надо, я здесь, выйду сейчас», – хэа бжьык геит уахьынтэ. Ҳацшызар, ф-автоматк ижөахырқэа нақ-аақ ирыхшьны, қыртуа еибашьфык даатытцит. Арахь убри афыза ахысра гэгэа цоит... Иавтоматқэа нышьтеитцан, инапы дөаханы ҳацхьа даагылеит. Инапы, ишыапы аҕахөарагы хөазыхамшөеит, иаразнак ҳкомандир Нурбеи (Тутка) ишқа днаганы ҳтыпқэа ҳарзыхынхөит.

– Иужөлоузеи? – дтцааит ҳкомандир.

– Гамсахурдиа, – атак қаитцеит ақыртүа. Ускантэи амомент азы уи ичанаба иҕыхра аамта ыкамызт, аибашьра еилашуан. Акомандир иааигэа игылаз Владимир Кокоев ақыртүа инапы днантцаны дынрыдтцун еипш рааигөаратцөкьа икахаит арцжөага. Владимир Кокоеви ақыртүа Гамсахурдиеи убрақа итахеит. Ари калеит ииуль 5,

1993 шықаса рзы. Дахцэызит наунагза ицсадгьыл аёы ашьаартцёй-
ра мшкёа анцоз, иара апсуа жёлар ихавагыланы ихацеибашьуаз,
аибашьра адёы зегьы ихацанысыз аибашьёы гёымшёа, аёыза бзиа,
зтаацёеи зхёычкёеи зызхара иззымбацыз, Владимир Кокоев.

Владимир Кокоев итахара даараза ихақёыгёгёеит. Нхытцтёи арпыс,
гёыкала Апсны бзиа ибаны, нхартатыцс Ешыра ақыта алзхыз, ес-
нагь хихызыауан, ихьчара хашьтан, аха ахы уаф деилнамхзоаап...
Хёызцёа Раули Владимири ртахара хгёы тнашьааны хдон пхьака
ршьоуразы...

Владимир Кокоев иахёшьа Фатима лгёалашёара акнытё:

«Сара сбеиоуп, исымоуп ф-цсадгьылк», – абас дахьгехёаны ихёон
сашьа. Владимир Апсны арраматцура ахгаразы данакёшёа деи-
гёыргёеит. Апсабара, ахауа, ауаа рказшьа, реизыказаашьа игёы
иакёшёан, бзиа ибеит гёыла-псыла Апсны. Уи убри акара ицханы
дахцёажёон, хара атаацёагьы агёбылра хиркит. Иара убри азакёхап
сара схатагьы Ешыра ақытан атаацёара сзалалазгьы.

Апсны аибашьра ианалага ак ихьыр хёа сшёон, сцёа сытзызауан,
ухы хьчала хёа сихёон: «Стахаргьы сцей сыцхай ыкоуп, ара еибашьу-
еит зынза аёарацёа, Фатима», – ихёон иара, саргьы сажёакёа саар-
цёыпхашьон. Икалеит иара сзыцёшёоз амшгьы. Дтахеит аибашьра
адёаёы сашьа, гёыла- псыла бзиа иибаз, ицсадгьыл гёакьаны идикы-
лаз Апсны изхара изымбазакёа, аха арака ирызхауан ицей ицхай, уи
хгёы ннакылон...

Владимир аибашьра адёаёы ивагылаз иёызцёа еснагь дреичаха-
уан. «Сара стахаргьы схылтц ыкоуп», – ихёон уи. Аха игёыгракёа, их-
шара рзы имаз назамхеит. Аибашьра ашьтахь, иаалыркъаны илыхьыз
ачымазара гёгёа лыпстазаара ёахнатцёеит ицха Алина. Агёырфёагёгёа
зауз ан лгёыгракёа идылхёалон лпазатцё Алан. Шықёсқёак рнафс
Алан атаацёара далалеит, фыцья ахацёарцар драбын, аха уигьы ина-
гзаны итаацёа дрылагёыргьартё изыкамлеит, икалаз амфатё машёыр
гёгёа иахкъаны игёабзиара уашёшёырахеит, шықёсқёак рышьтахь
ипстазаара далтит.

1995 шықаса, ианвар 23 рзы акёын, сашьа Владимир имширазы
Уацстёылака ацара сгёы итан. Ус аёныка санцалоз ишыкастцалац
еипш, хаамыхаакёак, кахуак наццаны, абзиараз хёа нарасхёарц
Владислав итаацёа рёы снеит. Владислав итаацёагьы иаргьы
ргёылацёа милатеилых камтца, зегьы хатырла ирзыкан. Аибашьра
калаанзагьы Ешыраа рычкёынцёа еснагь Владислав иааигёа икан,
аофициалла иказ акакёзамызт, аха дара рхатёгёапхарала дрыхьчон,
Владимиргьы уи дзыхьчоз дыруазёкын. Иара Владислав иказшьа
оумашёа икан, иуафдура дахёампшыкёа, гёылатцас дынудтёаланы
дузызырфёуан, игёаанагара уеихёон, уагьымфакёитцон. Итаацёагьы
убас икан. Аибашьра ашьтахь, хёфната ииз атцей ибара зегь рапхьаза

Владислав иан Надежда Шьяабан-ипча лоуп инеиз. Уи сыпстазаараҕы исхамштүа хтысуп.

Аены псшьарамшын. Владислав аоны дыкан, снейрагы таацэа-ла зеггы айгыргэеит. – Икоуи, Фатима, шэышцакақоу? – дтааит Владислав, еснагъ еипш.

– Хар ҳамам, аоныка, Уапстэылака сцоит, Владимир имшироуп ианвар 25 рзы, саанза шэыгэхьаазгоит, шэызбаразы сааит, – схэеит, сааччан.

– Аоныка, Уапстэылака бхэама, Фатима? – ихэан, даасэапшит, иблақэа аразреи ахьааи нархыланы, нас иажэа инацитцеит. – Фатима, хара имгакэа, итахаз ртаацэа аапхьаны, иранашьоу амедаляқэа рнапы иахаркырц хгэы итан. Уапстэылака бцозар, исырласуеит уи аус, – ихэан, дындэылтцны ател дасит цыара. Нас даахынхэын, иани сареи хайдтэаланы хайцэажэонатцы, акахуа ршны иахзааргаз хнаҕыхэауа хнатэеит. Сааткгы мтыцкэа ашта иааталеит ыыца арпарцэа. Владислав урт днарцылан, иааргаз нарымыхын, аоныка даафналеит.

– Фатима, ас сгэы итамызт, истахын бан Апсныка даапхьаны, лыцкэын ицабаазы табуп хэа лахэаны, ианашьоу амедаля лнапы иасыркырц. Аха иирамш азы уахь бцозар, исызлыт лыцкэын ианашьоу амедаля. Итабуп хэа лаххэоит абас еипш икоу атцеи дахьах-зылаазаз. Лфапхьа схырхэоит, – ихэеит. Сара, сызқэымгэыгуаз ари ахтыс сгэы арцшаан, сылағырзқэа сзамфа инахьшит. Иан Надежда Шьяабан-ипча сылгэыдыхэхэаланы сылкын. Владислав иблагэқэа-ггы лағырзыла итэын. Аиашазы, ихьаа дуун сара сзы сашья итахара, ианашьаз ахамта ду сыдкылара, аха игэадуран амилац мац, хашьцэа апсуаа рыхьчаразы ихы ахьақэитцаз, насгы Апсуа жэлар Рапхьагыла Владислав Ду инапала сашья ианашьаз амедаля снапы иахьаиркыз.

Уапстэыла сашья имшира аены ихьзала ирхиаз аишэа таацэаныла ханаадтэала, стаацэа аарзыфрны амедаля атоурых анаацэырызга, зеггы фагылеит. Владислав Григори-ипа ахэара икаитцаз ажэақэа наццаны, сан лнапы снагэзны иналсырkit. Амедаля аасымылхын, лқышэ инадылкылан, краамта ус илкын, нас лгэы инадылтцеит, лхы-лғы ианыз акычырақэа иртысны, еиқэхэала илеиуаз лылағырзқэа лыкэа итапсон. Ачхара ду аарпшны дахьгылаз илхэеит абас еипш ажэақэа: «Гэыла-псыла бзиа ибаны Апсуа жэлар урыланхон, агэафра ианақэшэагы хатцатцас уныкэеит, ухгы рықэутцеит, еакалагы калашья амамызт, нан, хаумырпхашьеит, ужэларггы рыхьз түгеит».

Владимир Александр-ипа Кокоев ага ифапхьа иааирпшыз агэымиша-реи агэагыреи рзы:

Ареспублика Аңсны Апрезидент иусңкала №93 ианашьоуп «Агэым-шааразы» амедаля.

АЛИНА АЧПҶА

Д. И. Гәлиа ихъз зху Апсуатцааратә институт
Адиалектологиа тә лабораториа аусзуо

ТЫРҚӘТӘЫЛА ИНХО ПСХӘАА РЫЖӘЛАФОРМАҚӘЕИ РАБИЦАРАХЬЫЗҚӘЕИ ИРЫЗКНЫ¹

Шәышықәса инареиханы, Кавказ имфапысуаз аурыс-а тырқәа еи-башьрақәа ирыхъаны рыцсадгьыл иахырцеит апсуа хылтцшьтрақәа иреиуаз азәырфы. Арт аамтақәа рзы, «Ахьы Зосхан атәа рхуа амшын-гәы дхуп» хәа рхәон хажәлар.

Абри арыцхара иахъаны, иахъа Апсны иаанымхазеит, хыпхъазара рацәала, апсуа жәлақәеи абицарахьызқәеи.

Ажәлантәқәа ртоурых хажәлар ртоурых иакәырчахоуп. Атцара-уаа А. Дирр, Н. Марр, Ш. Иналица, Д. Гәлиа, С. Басариа, Хә. Бҗажәба, З. Анчабазе, А. Кәыпраа, Гь. Амцба, В. Кәарциа, В. Чрыгба, О. Маан ухәа азәырфы Апсни уи антытци икоу апсуа жәлақәеи абицарақәеи ирыхцәажәахьейт. Икоуп урт ирызку аусумтақәа мацымкәаны.

Антропонимиа хәа иашьтоуп ахатәы хьызқәа тызтцаауа аоно-мастика акәша. Уи ауаа рыхьызқәа рытара иадхәалоу азеипштәи хықәкылатәи, атеориатәи апрактикатәи азтцарақәа ирызкуп. Антропонимиа иатцанакуейт иааизакны ауаатәыоа хьызқәа рахаса-бала ахатәы хьызқәа, абхьызқәа, ажәлақәа, хаталатәи, зеипшлатәи ахьызшьарақәа.

Апсуаа рҕы ажәлақәа рцәыртцра адхәалоуп ақырсианра алартцәара аамта, иара убас, VI–X ашәышықәсақәа рзы, Апсны заанатцтәи афеодалтә ахра ашьақәгылара. Апсуа жәлақәа еиха инартбааны аҕиара роут X–XIII ашәышықәсақәа рзы, Апсуа хәынтқарра амчра анаиуз инаркны, анаоштәи ашәышықәсақәагьы нарылакны (Кварчия 2025: 66).

Апсуаа рҕы ажәлахьызқәа шыатас ирзышьтоуп ахатәы хьызқәа, абицарахьызқәа, ажәлархьызқәа. Ажәлаформақәа шыақәгылоит ажәлахьызқәа ирымоу акрызхьыцуа антцәамтақәа рыла.

Ахьызқәа ирымоуп лингвистикатәи абызшәантытцтәи ассоциа-циақәа. Абызшәатә проблемақәа рахь иурхар калоит: алитературатә бызшәеи ацәажәашьақәеи рҕы ахьызқәа раарцшышьа; ахьз иалкаау бызшәатә системак ахасабала; ахьз даҕа бызшәак акынтәи иала-нагалаз акы ахасабала; еиуеипшым афазарақәа рҕы уи иахтысуа ассимилиацияқәа; еиуеипшым абызшәақәа рҕы ахьызқәа рморфо-логиа тә еилазаашьа.

¹ *Ажәахә кайан жәабран 24 – 27, 2026 шықәсазы Акәа, Д. Гәлиа ихъз зху Апсуатцааратә институт аҕы имфапысыз, М. М. Гәынба дишжәтеи 100 ш. айра иазку, 70-тәи аихшьаала-царадырратә сессияҕы.*

Асоциолингвистика – абызшәеи уи аказаара асоциалтә тагылазашыақәеи реизыказаашыақәеи тызтцауа абызшәадырратә кәшоуп.

Асоциолингвистика азтцаара хкқәа рацәоуп: абызшәеи амилаҭи; амилаҭтә бызшәақәа тоурыхтә категориак ахасабала; абызшәа асоциалтә дифференциация ахасабала; алингвистикатәи асоциалтәи аструктурақәа реизыказаашыа; асоциалтә факторқәа ирыбзоураны икоу алингвистикатә тагылазашыақәа ртипология; амультилингвизм асоциалтә аспектқәа; ухәа убас иҭегьы (Суперанская: 1970: 9–10).

Антропонимқәа атоурых-етнографиятә ҭакы иадхәалоуп. Еихарак аинтерес рыҭоуп ажәлахыызқәа ретимологиатә ҭаки рхылҭшьтра иадхәалоу ажәабжьқәа, ажәлаформақәа, ахыызчыдақәа, ахыызшыарақәа, урт ирыхтысуа аеиҭакрақәа, атрансформацияқәа, аҭакырадгьыл анызаарта амехак ухәа, апроблемақәа аетнокультуратәи егырт аганқәеи рыла азнеишыақәа.

Ажәытәзатәи аҭсуа текстқәа хәа ззухәаша атопонимикеи, аетнонимхыызқәеи, акульт иадхәалоу атерминқәеи, аепосқәеи, алегендақәеи, атоурыхтә ашәақәеи ажәабжьқәеи рҭы, иубартоуп аҭаацәара-ажәлатә хылҭшьтрақәа ирызку ибеиоу аматериал. Ш. Инал-иҭа ишазгәаитә еипш, Нарҭаа репос аҭы, Нарҭаа рыдагы Атҭан, Аергь, Хәихәызаа, Мыхәмызтаа, Хәылмызаа, Тхәазаа, Гьагәаа ухәа еиуеи-пшым ахыызқәеи ажәлахыызқәеи ыкоуп (Инал-иҭа 1960: 268-269).

Аҭсуаа ақырсиан хыызқәеи аҭым хыызқәеи рыдагы, дара рхатәи жәытә хыызқәа ахныкәыргоз, уи акультура-идеологиатә чыдаказшыа аҭышәынҭәалара иадыргоуп. Даеакалагы ҭсыхәа амамызт амилаҭтә хаҭра, аҭас, ақьабз айқәырхара.

Ажәытә ақыртәуа хыҭхыртақәа ишырхәо ала, раҭхьазатәи аҭсуа жәла хҭылоит XI ашәышықәсазы (1044 ш.), аҭсуа шыаҭа Чач змоу, аха ақыртәуа формант -зе ала ихыркәшоу, аҭсуа ар рҭыза Отаго Чачазе ихтысқәа ирыдхәаланы (Амичба 1988: 80; Инал-иҭа 2002: 55; Куправа 2003: 15).

1640–1641 шш. рзы атыркәа ныкәафы Евлиа Челеби, Амшын еиқәа аҭықәала иныкәарақәа раан, еиқәиҭхьазо аҭсуа хылҭшьтрақәа рхадацәа рыжәлақәа Чач, Чанда (=Цанд), Кечи (=Гьеч), Арлан, Арт (=Ард), Камыш (=Хамышь / еамышь), Атма (=Аҭәмаа), Цьанбеи ухәа, иахьагы рыжәлаформақәа еиқәханы икоуп (Челеби 1983: 47-53).

Аҭсуаа рҭы хылҭшьтрак иатәу, дак-шыак еиҭалҭыз зегьы аишыцәа, аиуацәа, аижәлантәқәа хәа ирышьтоуп. Иарбан жәлазаалакгы иара ахатәи чыдара, ахатәи тоурых амоуп, аижәлантәқәа ирдыруеит иахьыҭыҭыз аҭып, изымҭданыхәо рныхақәа, ржыиртақәа, рныхәартақәа. «Хәжәла жәра ақәымкәа анцәа икаитҭааит», – рхәоит, аижәлантәқәа анеиқәныхәо.

Аижәлантәқәа аишыцәа реиҭш еибабоит, ацәгьа-абзиа рзеилоуп. Урт «Архнышына еиҭызтәаз» хәа ирышьтоуп. Аижәлантәқәа

рҕынтәи азәы хьзы игар «хажәла ахьз тигеит» рхәоит, хәымгарак дақәшәаргьы ахьымзг рзеипшуп.

Иҕоуп ахьызқәеи ажәлақәеи ирзынархоу ашәирақәагьы: «ухьз ыцәааит», ухьз апап ихәааит», «ужәла уалцқьааит», «уцшь нтцәааит», «ужәла ухырхааит». Ацсуаа рҕы рыцҳарак, залымдарак иақәымшәаз азәы, хатәгәацхарала ихьз, ижәла ицсахуамызт, уи разкыдароуп хәа ипхьазан¹.

Аха имацфым хтоурых аҕы, еиуеипшым аамтақәа рзы, аи-башьрақәеи, ахтәарақәеи, ассимилиациатә процессқәеи ирыхкьаны, змилаттә хдыррагьы, зыжәлахьызгьы ззеикәмырхаз хажәлар рхатарнакцәа.

Иарбан милатзаалакгьы рхатәы хьызқәа реикәырхара акырза атцанакуеит хәа ирыпхьазоит. Хажәлақәа зегьы хабдуцәа рыхьзқәа ирхылҕеаауеит, рхәоит ацсуаа. Ацсуа жәлақәа итынхатә хьызны рабдуцәа рҕынтәи, егьырт абицарақәа рахь ииасуеит.

Тыркәтәыла инхо ацсуаа, официалла ашәкәы итагалазамкәа, ацсуа жәлақәеи абицарахьызқәеи еикәдырхеит.

Хыпхьазарала ирацәоу ажәлақәа Азынаа, Қапаа, Маршьанаа ухәа рыжәла афнутқа абицарахьызқәагьы мацымкәа иуцылоит, урт 10-15 инареихаугьы ыҕоуп. Адацазар ақалақь аҕны, Азынпха Наазида излахалхәаз ала, «хахәык ахьаатцухлак Азынбак дыҕоуп» рхәоит.

Тыркәтәыла инхо ацсуаа рҕы аижәлантә хәа аилкаара зынзаск иказам, «сеишьа иоуп» анихәалак, иашьа гәакьа иакәу, иаб иашьеипа иакәу, ма итагь днаскьагоу аилыргара цәгьоуп.

Ацсуаа ажәытәза аахыс ажәлахьызқәа ныкәыргон. Егьырт ажәлар-қәа ажәлақәа анныкәрымгозгьы ацсуаа ажәла рхын.

Тыркәтәылатәи ацсуаа излархәо ала, 1934 шықәса азы, атыркәцәа ажәлақәа анырхыртцоз, ацсуаагьы атыркәа жәлақәа рыртеит. Ускан аишьцәа гәакьақәа еипшым ажәлақәа рыла ашәкәы иантарыфуазгьы ыҕан. Иахьагьы, уакатәи азакәанқәа азин рырттом ацсуа жәлақәеи ацсуа хьызқәеи рныкәгара. Убри азы ахархәараҕ иҕоуп официалтәи иофициалтәыми ахьызқәеи ажәлақәеи. Уаҕа ацсуа хьызқәа иахьа зынза иуцылазом, ажәлахьызқәа цьаргьы ашәкәы итагалазам, аха дара-дара рыбжьара иныкәыргоит. Убас шакәугьы, иахьанза рыжәла-қәа дмырфашьеит.

Аихабацәа рабицара иатцанакуа, шамахамзар, рыжәлақәа ирыд-хәалоу ахәамтақәа рыхдырраҕы инхеит. Макьанагьы иҕоуп, аб-шьтрала аншьтрала, хәба-фба хьзы еикәызыпхьазар зылшо. Уи амилаттә хдырра зеипшроу аилкааразы акратцанакуеит.

Тыркәтәыла инхо цсхәаа рқытақәа рҕы, хрыниейт абицарахьызқәа хәба-хәба инареихангьы издыруа ауаа, иара убас Ацснынтәи икәтцыз рабдуцәа рыхьызқәагьы згәалашәо ыҕоуп. Урт рахьтә ианахтцәааз акык-фбак абра ишәыдахғалоит:

¹ Аха асовет аамтақәа анааи, ус ирышьтрамкәаны ажәлахьызқәа здызкылаз мацфым.

Хэатышь Цыхат, уи иаб Риза, уи иаб Мурат, уи иаб Шяхир, уи иаб Тыра – Ацснэнтэи ицаз.

Хэатышьаа Псхэи ишыкэтыз агэра узырго акэны икоуп, Псхэи иахьатанакэа Бзып азиас аргъарахьтэи ахыкэае, «Хэатышьаа рнышэынтракэа» хэа атыпхьзы нханы иахьыкоу (Кэарчия 2002: 154). Иахьатэи ала, Ацсны Хэатышьаа Ачандара акытае инхоит.

Хинформатор Капба Сабри излахаихэаз ала, иаб Кыаамиль ихьзын, уи иаб Шэлиман – Ацснэнтэи ицаз, уи иаб Пагэ, уи иаб Хэыра.

Капаа рыжэла дууп, абицаралагы ирацэоуп, зызбахэ хэмоу Шэлиманду-ипацэа хэа ирышьтоуп.

Пшьба-пшьба абицарахьызкэа здыруа хинформаторцэа дреиуоуп Масица¹ Биулент. Масица Биулент Ацсныка дхынхэит, уи иаб Енвер ихьзын, уи иаб Арслан, уи иаб Хацьбат – Ацснэнтэи ицаз дреиуоуп. Масицацэа Псхэи итытдыз Маршьанаа рыжэла иатэуп.

Цырица Омар, уи иаб Цыамалатин, уи иаб Осман, уи иаб Махты – Ацснэнтэи икэтыз иоуп.

Маматица Зеки, уи иаб Рахим, уи иаб Басиат – Ацснэнтэи ицаз, уи иаб Хача – Ацсны анышэ дамадоуп.

Масица Биулент излахаихэаз ала, 1864 шыкэсазы, Ацснэнтэи иан-хдыртцэа, псхэаа рыешаны амфа икэлеит. Шьюкы Акэа ала илбааит, шьюкы Гэдоута. Изылшоны иказ дэымфала, шыапыла Батымынза ицеит. Абыргцэа, ахэса, ахэыцкэа, мшынла Кыефкэен изхытцит. Уа ачымазаракэа рылалан, рыбжафок нтцэеит. Батым ала ицаз Масица Хацьбат 63-тзы псхэаа ицын. Хышыкэса Батым ипшны итэан, Тыркэтэылака имцазакэа, рышьтахька ихынхэыр ртахын, аха иамуит, рымфакэа ркит, ачымазаракэа рылалеит, ирацэаны агэакракэа рхыргеит. 1887 ш. азы, Масица Хацьбат икытауаа иманы амфа дыкэлеит, иашьцэа уа иаанхеит, ицартэ изыкамлеит. Стампыл ианнеи Хацьбат ахэынткар ифеи дцан, иуаажэлар рзы анхарта тып дахэеит.

Иахьа Стампыл иреигьу атыпкэа хэа ипхьазоу адгьылкэа иртеит. Аха ускан уа цэхэыраны, хахэраны икан. «Ара хтэар ахахэ хфома, ххы зланыкэахгои?» – хэа, итахымхазеит. – «Уеимда, иахьутаху иу-ахтоит», – рхэан, Диузцьеи Сакарией адгьылкэа, Ацсны иахьынхоз еипшны бнэраны икан. Арахэ-ашэхэ рныкэгараз, амхы, акэатца акатцаразы, анхаразы иманшэаланы ибеит. Нас адырра каитцан, ахэынткар икынтэи ауаа ааны игэартан, урт адгьылкэа Хацьбат ихьзала икартеит. Абас ала, Хацьбат Масица Псхэынтэи Тыркэтэыла ицны ицаз, 63-тзы псхэаа ааганы абарт адгьылкэа рфеи иртэеит, цсышэалагы Ацсара ахьзны акымкэа-фамкэа акытакэа апыртцеит. Ичкэынцэа акыта инахаргыланы, анапынтцакэа рытаны, иара Батым инхаз иашьцэа ааигарц дхынхэит. Уи ашьтахь уаха рхабар камлазеит, еицэызит.

¹ Ашышапфаракэа инарыкэыршэаны абицарахьызкэа рфеи аелемент – ипа абхьз иаццаны ихафэуеит.

Масица Биулент зызбахә ҳаихәаз Масица Ҳацъбат, Биулент иабду иаб иакәын. Уи Ацсны даныказ Маршьян Масица Бата ҳәа иархәон. Атоурыхтә документқәак рҕы абас ахәоит: 1860 шықәса, нанхәам-зазы, Псхәы имѡацгаз арратә експедиция иалахәын х-нызқьѡык рҕынза ацсуа феодалцәа рыла еиҕкааз амилиция. Аубыхцәа, ахчып-саа, аибҕаа псхәаа ирыцхраарц иааит, аха алтцшәа амоуит. Псхәаа аультиматум рзықәдыргылеит итаслымхарц азы. Азәырѡы уи иакә-шахатымхеит, аиҕахысраҕы калеит. Ари азтәара азбаразы жәлар реизара картцеит. Атцыхәтәан, Бата Масица Маршьян напхгара зитоз тауади-аамстеи, егьырт аихабацәеи еикәшахатны, нанхәа 18 азы, псхәаа «аурыс ах инапатцака акаларазы атоуба шытартцеит» (АКАК. Т. XII. Ч. II. С. 861-865).

Ҳгәанала, абра зызбахә ҳәаз Псхәытәи Батәи, Тыркәтәылака зыуаажәлар ирацызан ицаз, уа Ацсара захьзу ақытақәа еиҕызкааз, Меқькье дцаны данаа ашьтахь Ҳацъбат¹ ҳәа ахьз шытызхызи азә роуп.

Иахьа Тыркәтәыла, Диузцьеи Сақариеи аиланхартатә тыпқәа рҕы ишьтоуп псхәаа рқытақәа. «Апсхәаа, ма апсхәы жәлара» ҳәа зхы иа-зызхәо, Апсны икәзааз ацсуа хылтцшьтрақәа иреиуоуп. Еиҳарак псхәи ахчыпци ҳәа рыхьызқәа еидкыланы ирхәоит, аха «ҳара ҳахчыпсазам, ҳапсхәуп» ҳәа зхәогыи ыкоуп.

Ҳаттәарақәа ишахдырбо ала, Тыркәтәылан апсхәааи² ахчыпсааи рқытақәа рыхьзқәа шамахамзар зегьы Маршьянаа рабицарақәеи рыжәлахьызқәеи ирыдхәалоуп. Уи оумашәа ибатәзам, ус икоуп нхытц ашәуаа рҕыи. Ацсуа-абаза топонимикаҕ лассы-лассы иахцы-лоит ажәлахьызқәа ақытақәа ианрыхьзыршьало: Лоуқыт (Лоу-қыт), Қызмақыт (Қызма-қыт), Ешқыт (Еш-қыт), Чатцәқыт (Чатцә-қыт), Ачаарқыт (Чаа-рқыт), Лакрыцшь (Лак-рыцшь), Жәандрыцшь (Жәанд-рыцшь) ухәа.

Ацсуаа Тыркәтәыла ианықәнагала рыдгьылқәа зегьы ацсуа хьызқәа рхыртцеит. Аха нас еиуеипшым аамтақәа рзы, еиуеипшым атырқәа хьызқәа рыла, изныкымкәан ирыпсахит, убри азы иахцы-лоит еилапцоу авариянтқәа. Иахьа Тыркәтәыла псхәаа ахьынхо ақытақәа:

Ацсара // Белицье // Ҳацъбат // Ацсара-Ниуфрен. Ари ақыта Ҳацъбат Масица Маршьян ишьақәиргылеит.

Казлатиқыт // Бачкыатык. Ари ақыта шыақәиргылеит Казлатица Маршьян.

Ацсара-Чукурхан // Чукурхан.

¹ Ҳацъбат – «һас» аҳацърацара ажәа акынтәи иаауеит. Меқькье ицан иааз ихьыз аелемент «һас» аццаны ирхәоит. Убри акынтәи Ҳацъ Бат(а)хәа ихьыз шыақәгылеит.

² Аңсхәаа // псхәаа. Тыркәтәыла инхо ацсуаа рыкны арт аѡформакгыи рхы иадырхәоит.

Ацсара // Хацымбеи // Ниуфрен Хацымбеи. Ақыта шыақәиргы-
леит Кәаза Хацымбеи.

Кәыцыкыт // Беинаут // Иениконак // Алтындере. Акыязы ақа-
лақ иатцанакуеит. Арақа цсхәаи гәыцаи еилацсаны инхоит. Ақыта
шыақәиргылеит Кәыцыца Маршбан.

Хицәацбеи // Бычка // Иешыльиайла. Гьумшышова ақалақ
иатцанакуеит. Ақыта инхоит цсхәаи ахчыпсаи еилацсаны. Ара
иуцылоит ацсуа тыцхьзқәа Ашоорха – Ашәаа рырға¹, Ҷацхара, Иаҳиа
икәара, Цыгәотан итәы, Алибеи итәы хәа.

Ацсны, Цсхәы адгьылтақыраҶ Инал-кәыба амраташәарахь ала,
Хцәац (Инапха) идәы хәа атыцхьыз хдылоит (КәарҶиа 2002: 154).
Тыркәтәылан Хицәацбеи икыт ахьз уи иадхәалазаргьы макьана
ихаздырам. Дара излархәо ала, Хицәацбе Кәачица иоуп ишыақә-
зыргылаз ақыта. Аха иаҶаргәгәаны иаххәартә еицш макьана из-
лашыақәхаргәгәаша хазхом.

Ацсара Халылбеи // Халылбеи // Ниуфрен Халылбеи // Ацса-
ра-Ниуфрен // Ацсара-Цхьынара. Ақыта шыақәиргылеит Барканица
Халылбеи Маршбан.

Ацсара // Аиаздагы.

Тыркәтәыла цсхәаа рҶы иахпыло ажәлақәа. Урт хшар калоит
абас: Ацсны зынза иҶам, ма имачны иуцыло ажәлақәеи абица-
рахьызқәеи; атыцхьызқәеи ажәлархьызқәа ирыдхәалоу ажәлақәа;
атциаақәеи ацсаатәқәеи, атотемтә цстәқәеи, акульттә матәахәқәеи
ирыдхәалоу ажәлақәеи абицарахьызқәеи; асуффикс -ба ала ихыркә-
шоу ажәлақәа; асуффикс -уа ала ихыркәшоу ажәлақәа; асуффикс -зе
ала ихыркәшоу ажәлақәа; асуффикс -иа ала ихыркәшоу ажәлақәа.

**Тыркәтәыла цсхәаа реиланхартақәа рҶы иҶоу, Ацсны зынза
иҶам ма имачны иуцыло ажәлақәа:**

Гырын / Грынаа, Гьечба / Гьечаа, Дыгә / Дыгәаа², Аигба / Иегзаа,
Калцба / Калцаа, Хоцба / Хоцаа, Шәамагь / Шәамагьаа, Абашь /
Абашьяа, Ауыбла / Аублаа, Кәазба / Кәазаа, Урысба / Урысаа, Цсхәы-
уа / Цсхәыуаа, Атрышба / Трышаа, Уаздан / Уазданаа, Цәыжьба
/ Цәыжьзаа, Бабалыиа / Бабалыиаа, Бырзыуа / Бырзыуа³, Мыць /
Мыцьаа / Мыцаа, Абыгба / Быгаа, Бырцкьыл / Бырцкьылаа, Дохма

¹ Ашоорха ← Ашәаа рырға. Ас еицш афарингалтә цыбжьыка з аларингалтә
шьтыбжьы х ахь ишасыр шауа афактқәа иреиуоуп: ТҶагәышь ← ТҶагәышь, Ха-
мышь ← Хамышь, Хышха ← Хышәха.

² Дыгәаа рыжәла хҶылоит Тыркәтәыла инхо ауыхқәа рыкны (Чирикба 2015:
414). ИаҶ.: Зыгәаа.

³ Бырзыуа / Абарзыуа, анкьа Цақәашь инхон, Цсхәныха иамцаныхәон (Инал-ипа.
Антропонимиа абхазов. 2002. С. 289). В.А. Чрыгба Тыркәтәылан дзыҶцаажәаз
аинформант ХатцыҶе ЦьанкортҶонцџоу лан шьтрала Бырзыуа дреиуоуп, АҶсны
Цабалынтәи иқәйт. Уи излалхәаз ала, Бырзыуа аамста жәлоуп, Ачаа рабиҶа-
рахьызқәа иреиуоуп (В. А. Чирикба. Расселение абхазов и абазин в Турции. В кн.
Джигетский сборник. 2012. С. 63).

/ Дохмаа, Екъзець / Екъзецьаа, Иемына / Иемынаа¹, Ламырцэа / Ламырцэаа, Мафица / Мафипацаэа, Маматицы / Маматаа, Сачыница / Сачыницацаэа, Тырқэаа, Ауас / Уастцаа, Хэацба / Хэацаа, Хэпат / Хэпатаа, Ашэыкэба / Шэыкэзаа, Цынтцач / Цынтцацаа, Урума / Урумалаа, Храча / Храцаа, Хэат / Хэатаа (икалап абицарахьызар).

Тырқэтэыла цсхэаа рёы икоу, Апсны зынза икам, ма имачны иуцыло абицарахьызкэа:

Тырқэтэыла инхо апсуаа рабицарахьызкэа хара хёы еипш, рпозициакеа цсыёымхазац макъанагы. Ахчыпсааи, цсхэааи ишхёыпыз рыдгьылтакыракеа ркынтэи иахьыкёырцаз иахкьаны, ирацёоуп Апсны инымхаз абицарахьызкэа, икоуп зынза икёзаазгы. Абицара азы дара «атлакэа» рхёоит. Атцарауаф Чрыгба иааигойт ажэа «атлахэа // атлахэа» – «друг, родственник» хэа атцакы змоу (Чирикба 2012: 92). Н. И. Марр ижэар аёы, ажэла азы – «аракэ, ашэтра» хэа иаирбоит (Марр 1926: 70). Иаё. ажэапкэа «Апсуа иракэа дууп».

Арака еикэахацхьазо абицарахьызкэа ирыцны иаахгойт ажэлакеагы:

Масица / Масипацаэа / Масаа (=Маршьян)

Баркан / Багырканица / Барканицацаэа / Барканаа (=Маршьян)

Казлат / Казлатица / Казлатипацаэа / Казлатаа (=Маршьян)

Бырзыуа / Бырзыуаа (=Ачба). Бырзыуаа Очамчыра араион Цакэашь акытаё инхон, Цсхёныха иамтцаныхёон (Инал-ипа 2002: 289)

Шаратхэаипа / Шаратхэаипацаэа / Шаратхэаа (=Кёыцба)

Патица / Патаа (= Кёыцба)

Цьагёриаипа / Цьагёриаа (=Иашба), (иаё. агыршэаёы «цёогор» – ала).

Шатица / Шатицацаэа / Шатаа (=Кёазба)

Кьысица / Кьысаа (=Кёазба)

Уыбада / Уыбадаипацаэа / Уабадаа (=Кёазба)

Хацшьица / Хацшьицацаэа / Хацшьаа (=Кёазба)

Кёынтышь / Кёынтышьица / Кёынтышьаа (=Кёазба)

Пашёипа / Пашёипацаэа / Пашёаа (=Кёазба)

Кёач / Кёачипацаэа / Кёачаа (=цсхёытэи Азынаа²).

Тырқэтэылатэи апсуаа излархёо ала, Азынбеи Кёазбеи Азынеи Кёазынеи хэа, ыцъа аишыцэа ирхылтцыз роуп (икоуп авариянткэа: Цыцыни Кёыцыни / Ацынеи Кёацынеи) хэа.

¹ Иемын / Иемына / Иемын-ипа / Иемынаа – Берзецьаа рабицарахьызкэа ирецуоуп, иапсыуаауп хэа рхы рыпхьазойт (Чирикба 2015: В.А. Чирикба Убыхские этюды // В кн. III. Д. Инал-ипа. Убыхи. Историко-этнографические очерки. 2015. С. 456).

² Тырқэтэыла Цсхэаа рёадагы, Азынаа ыкоуп, асазкэа, абзыпкэа, ашэыуаа ркныгы, абжыуаа рёгы. Урт зегы хаз-хазы итахамцаац, акык-обак асаз Азынаа рабицарахьызкэа ахарбар хтахуп (Хэыраа, Бираа, Кёадынатаа, Асханькэаа, Ёынтоуаа).

Цырица / Цыраа (=Цсхэйтэи Азынаа¹). Нхытц Ашэыка иагаз аба-
зақа рёы Цырица жөлахейт, уи ишытнахит Жиров хэагы ажөла
форма.

Пытица / Пытаа (=Цсхэйтэи Азынба)

Гылдызица / Гылдызаа (=Цсхэйтэи Азынба).

Акэа араион, Аара хэа иахыашытоу Кылашэыр азнырцэ арғыарахь
аган Гьалдыз икьацта хэа ахыыз азгэатоуп. Икалап уигьы, амхэцъырра
калаанза Азынаа рыжөла, Гьалдызаа рабицара иатэыз азэы икьацта
акэзар (Кэарчия: 2002, 155).

Мазахица / Мазахаа (=Цсхэйтэи Азынба)

Батырица / Батырицацэа / Батыраа (=Цсхэйтэи Азынба).

Еикэахацхьазаз Азынаа рабицарахыызкэа рнафсангы, икоуп
Арзынаа рабицара мыхэтакэа: Махэицацэа, Цьагэатицацэа ухэа
(Бгажба 1964: 241).

Ишыжэбо еипш, Азынбеи Кэазбеи еихылтцыз жөлақөоуп, рыжөла
амэхак акыр итбаауп, аха рыцхарас икалаз, урт реихарафык нхоит
рыцсадгыл антытц. Тьыркэтэылан Азынаа хыцхьазарала иаха еихауп
Арзынаа рааста.

Урысица / Урысицацэа / Урысаа (=?)

Чымица / Чымицацэа / Чымаа (=Қапба)

Цэымтцы / Цэымтцаа (=Қапба)

Бадьтица / Бадьтицацэа / Бадьтаа (=Қапба)

Сачыница / Сачыницацэа (=?)

Мафица (=?)

«Маф» аедыгь бызшэа акынтэи еитаганы цакыс иамоуп «имшу,
счастливый». Инал-ипа «Мафба» зыжөлоу Ткэарчал икоуп хэа аз-
гэаитэит (Инал-ипа: 2002, 316).

Лацшыица / Лацшыаа (=Цлыиа)

Дыгэица / Дыгэаа (=?)

Бабалица / Бабалицацэа / Бабалаа (=Хьациаа)

Грыница / Грыницацэа / Гырынаа (=Магьба)

Албатица / Албатицацэа / Албатаа (=Халбад)

Апыгэица / Апыгэицацэа / Апыгэаа (=Папба)

Хэатица / Хэатаа (=?).

В. Кэарчия «Ацсны атопонимика» захьзу ишөкэаёы Очамчыра
араион ашьхақөеи ашьхатыцкэеи рыхьызкэа дахьрылацэажэо иаир-
боит «Хэат ицацэа рышэра» – Уахэцкыи ашьхараё, «Хэат рагдарра» –
Аеадара шьхацамфаё (Кэарчия 2002: 485).

Мгэалица (=?)

Маматаа / Маматица (=Азынаа рыжөла иахырцхьазалоит). Аха
ааигэа хара хйёцэажэон Тьыркэтэыла Ацсара акыта иеиуоу Маматица

¹ Хара хьыёцэажэоз аинформаторцэа Цырица Азынаа рыжөла иадырхэалоит.
Абри иазкны иаку агэаанагара хьылазом алиитераёгы. Хгэанала адиалект-
қэа реивгара ауп изыхьё.

Зеқыи. Абар уи иихәаз: Хара ҳахьтытцыз Мамзышьхоуп, ҳажәлагыи Мамзаа ҳәа иқан. Мамзышьхантә Мызырхәа ҳааит, уантәи Цьырхәа.

Хабду Хача фы-пацәа иман, ахтәара ду анықала ыцъа ашьха ишықаз егырт Тьркәтәылака иагеит. Азәгыи данымхала иқалазеи ҳәа рыцъагыи лбааит. Иахълеиз аурысқәа иаарылашәан, аыцъагыи Сибрака идәықәыртцеит. Азәы дыбналан Ацсныка дхынхәит, егыи дыбжәазит. Ацсны инхаз Маматцаа ҳәа ажәла рхыртцеит. Тьркәтәыла иааз Маматаа. Убас Мамзаа, Маматаа, Маматцаа ҳәа ҳажәла шахеит. Саб иаб Тьркәтәыла Ацсара джуп, Басиат ихъзын, Басиат иаб Хача Ацсны анышә дамоуп.

Мамз зыжәлоу иахъа Ацсны инымхазеит, ажәлар рәапыц ҳәам-тақәа рәы иахпылоит, Мард-ипа Мардасоу иан Мамзаа рыжәла даиу-ан, Мамз тыцқан ҳәа. Лыжәлантә Цандрыцшь инхон, насгыи аҟада ашьхақәа зегыи дара ирымпытцакын ҳәа (Зыхәба 2012: 308). Иара убас Мамзаа ҳәа изышытаз ацсуа хылтцшьтратә хъзы, Тьркәтәылан Мам / Мамз / Мамз ҳәа ижәлахъзны ишахдыло атәы ихәоит атцарауаҟ Ш. Инал-ипа (Инал-ипа 2015: 215–216). Ацсны иахъатәи аамтазы ари ажәлаформа хдылазом.

Тьркәтәыла цсхәаа рәы иуцыло атыцхыызқәеи ажәлархыызқәа ирыдхәалоу ажәлақәа:

Сазба (асазқәа)
Цсхәыуа (цсхәаа)
Ашәба (ашәуаа)
Карачаа (акарачқәа)
Зыхәба (азахәқәа)
Тьркәа (атыркәцәа)
Тамбиа (тамаа)
Ҟардан (Вардане)
Ашьхарыуа (ашьхарыуаа)
Урымала (аурымқәа)
Шәамағъ (ашәамахьқәа)
Шәаныуа (ашәанцәа)
Урыс (аурысқәа)
Бырзыуа (Бырзышьха)
Мықәба (Мықә)
Лазариа (алазқәа)
Гьечба (Гьечрыцшь)
Мамз (Мамзырхәа, Мамзышьха)
Цәыжъза (Цәыжъцсы)
Гәымза (Гәыма).

Тьркәтәыла цсхәаа рәы иуцыло атиаақәеи, ацстәқәеи, апсаатәқәеи акульттә матәахәқәеи ирыдхәалоу ажәлақәеи абицарахыызқәеи.

Апстәкәеи апсаатәкәеи, акульттә матәахәкәеи, ма атотемтә пстәкәеи рыхьзкәа ирыдхәалоу ажәләкәа, хылтшьтрала архаикатә кәзшья рымоуп, ижәйтәзатәиуп хәа ипхьазоуп.

Кәыц-ба / Акәыҗба («акәыҗба» – атцыс // ақәыцма), Цәымтцы (ацәымтц), Ашә-ба (ашәтцла), а-Мыҗаа (амҗатцла), Хәац-ба (ахәац // ахәаз), Абыг-ба, Бага-пшь (абга), Ау-бла, Ла-пшь, Ла-цәыш-ба (ала, абла), Ла-мырцә-аа (ала), Иаш-ба (аеш), Ажьи-ба (ажьи), Арзын-ба (аразны), Азын-ба (аза), Кәаз-ба (акәаз), Цыр-ипа (ацыр), Мгьал-ипа (амгьал), Хьацы-иа (ахьацатцла), Ахәац-ба (ахәаца / ахәацья), Хра-ча (ахра, ахәхә), Апап-ба (апап) ...

Тыркәтәыла цсхәаа рҗы иуцыло асуффикс -ба ала ихыркәшоу ажәләкәа:

Акалц-ба, Азын-ба, Ашә-ба, Ах-ба, Гьеч-ба, Зыхә-ба, Иег-ба, Калц-ба, Пал-ба, Кәыц-ба, Кәаз-ба, Лацәыш-ба, Ажьи-ба, Атрыш-ба, Цәыжь-баа, Гәым-ба, Мыкә-ба, Смыр-ба, Урыс-ба, Аәз-ба, Абыг-ба, Иаш-ба, Қап-ба, Ақаә-ба, Аныш-ба, Хаг-ба, Ахәац-ба, Ашәыкә-ба, Апап-ба...

Тыркәтәыла цсхәаа рҗы иуцыло асуффикс -уа¹ ала ихыркәшоу ажәләкәа:

Кәыр-уа, Гьанты-уа, Бырзы-уа, Гьем-уа, Гогә-уа, Маты-уа, Псхәы-уа... Атцарауаа ишазгәартахьоу еипш, аформант -уа, ажәәкәа «ауафы», «ауаа» ркынтәи иаауеит, апсуа жәләкәа злашьякәгылоу ижәйтәзоу формантуп хәа ипхьазоуп. Аелемент -уа рыцлар ауеит ажәлархьызкәагы (апсуа, ашәуа, асазуа, ашьхарыуа ухәа).

Тыркәтәыла цсхәаа рҗы иуцыло асуффикс -за ала ихыркәшоу ажәләкәа:

Кәыц-за, Иег-за, Кәа-за, Цәыжь-за, Гәым-за, Уас-тца(з), Шәыкә-за, Мам-за, Амцъ-за...

Асуффиксқәа -за, -заа ажәлахьызкәеи абшьтрахьызкәеи ирыцны иахпылоит асазқәа, ахчыпсаа, цсхәаа рыкны. -За ажәлахьызкәа ианрыцу «аб ипа», «ахылтц» хәа аанагоит, -заа иахнарбоит арацәа хьыпхьазара. Аелемент -за ахархәара амоуп ашьхаруааи асазқәеи рҗы: Кәыжза // Кәыжзаа хәа, ашәуаа рҗы -за ацымхәрас -ц цәыртцыр алшоит, Кәыц // Кәыцаа хәа. Атцарауаа С. Ионовә ишылхәо ала, афармант -за // -ц апсуа-абаза бызшәәкәа рыкны «аца», «ахылтц» атцакы шьтырхуеит (Ионовә 2006: 326).

Аиҗырцшразы иаахҗап ажәлаформақәа: Лоу-аз (=Лоу-за), Лы-за, Гәын-з-аа, За-за, Са-за, Хон-за, Хәын-за, Хәын-ц(з)а, Хәын-цья, Гәын-цъ // Гәын-цъ-иа, Хәын-за-раа, Мхон-цъ-иа... Ажәәкәа: атца – атцыз, аз-зеи – атцеи – азкы ухәа, абри аформала ишьақәгылоит хәа агәаанагара хамоуп. Аелементқәа -зеи, -цеи еишьашәалоу ракәны дрыхәацшуеит В. Кәарҗиа (Кварҗия 2025: 78). Ақыртқәа рҗы -зе зцу ажәлаформақәа маҗымкәа иахпылоит, аха урт VIII ашәышықә-

¹ Ажәләкәа ирыцло аелемент – уа еиха ижәйтәуп -ба ааста.

са инаркны ауп, рхы иадырхэо ианалагаз (Марр 1938: 54; Кварчия 2025: 76).

Тыркэтэыла псхэаа рёы иуцыло асуффикс -иа ала ихыркэ-шоу ажэлақәа:

Бабалы-иа, Гыбны-иа, Гынды-иа, Гьархьалы-иа, Кэарацхьалы-иа, Кэытцны-иа, Цлы-иа, Қәталы-иа, Лазары-иа, Салақа-иа, Хьацы-иа, Цабры-иа, Гамсаны-иа, Пасаны-иаа...

Абас иаарцшуп, Тыркэтэыла икоу, апсхэы жэлара хэа изышьтоу апсуа хылтцшьтрақәа рыжэлаформақәеи рабицарахьызқәеи. Урт ретнохьызқәа рзыказаашьа, аншьтралатэи абшьтралатэи ахьызқәа реикэырхара ухэа, иахнарбоит рмилаттэ хдырра макьаназы уақәгьыгьртэ ишыкоу.

Ауафы ижэла мацара акэым, ихьз алагьы дызмилату удыруа-зар ауп. Еиуеипшым аамтақәа рзы, аполитикатэ тагылазаашьа ҳахьызқәагьы, ҳажэлақәагьы анырра гэгэа рызнаут. Зны урт ақырсианра иафьтцганы атэым хьызқәа рыла ирыпсахуан. Атыркэ-цэа Апсны анырра анрымаз амсылман хьызқәа апыжэара рыман. Икан аамтақәа, адгьылхьызқәагьы, ажэлахьызқәагьы ақыртуа хьызқәа рыла ианырыпсахуаз. Убас ала, ахьызқәеи ажэлахьызқәеи ретнолингвистикатэ тагылазаашьа лассы-лассы аеитанакуан. Зегьы ибзианы иахдыруеит, апсуа жэлақәа Кыхьырица – Бениа, Зыгьипца – Гагэылиа, Басныкьипца – Сичинава, Цьыцьипца – Қардиа ухэа шышьақәгылаз.

Ишаабо еипш, атоурых афь имџапысуа аитакрақәеи, аполитикатэ, акультуратэ ныррақәеи гэгэала ирыпсахыр рылшоит ахьызқәеи ажэлаформақәеи рышьақәгылашья.

Ахьз ари хьарцшыга мацарам, ари амилац аелементқәа ируакуп, ахдырра, абызшэа иаказшьарбагоуп, ажэытэ-афатэ, абзазара иадыргоуп.

Иахья Апсны икэынхо аурыс, аерман, агыруа, абырзен ухэа апсуа хьызқәа Ахра, Адгэыр, Астамыр, Амра, Хьыбла, Наала ныкэырго ишэаҳахьоума? Мап! Аха ҳара атэым хьызқәа ныкэаҳгоит.

Апсуа хьызқәа ҳахдырраф апсы ахаҳцар, иахьатэи аамта иашья-шэалоу ахьызформа фьццқәа рыла еибытаны, ирцшзаны, ҳфар иргэапхартэы икаҳцар – ҳбызшэагьы, ҳахдыррагьы, ҳдеипцшгьы иазеигьхоит.

АЛИТЕРАТУРА

Амичба 1988: Амичба Г. А. Абхазия и абхазы в средневековых грузинских повествовательных источниках. Тбилиси, 1988.

АКАК. Т. XII. Ч. II. С. 861-865.

Бгажба 1964: Бгажба Х. С. Бзыбский диалект абхазского языка (Исследование и тексты). Издательство Академии наук Грузинской ССР. Тбилиси, 1964.

Зыхэба 2012: Зыхэба С. Л. Апсуа мифология. Атцаарақәа. Ақәа, 2012.

Инал-ипа 1960: III. Инал-ипа. Абхазы. Историко-этнографические очерки. Сухуми, 1960.

Инал-ипа: 2002. Инал-ипа. Антропонимия абхазов. 2002.

Ионова 2006: Ионова С. Х. Абазинские фамилии и имена. Черкесск, 2006.

Кварчия 2025: Кварчия В. Е. Абхазо-абазинские фамилии и родовые имена в картвельской антропонимии. Сухум, 2025.

Кәарčia 2002: Кәарčia В. Е. Апсны атопонимика. Ақәа 2002.

Куправа 2003: Куправа А. Е. Из истории абхазской антропонимии. Сочи, 2003.

Марр 1926: Марр Н. Я. Абхазско-русский словарь. Пособие к лекциям и в исследовательской работе. Издание Академии Абхазского языка и литературы. Ленинград, 1926.

Марр 1938: Марр Н. Я. О языке и истории абхазов. М. – Л., 1938.

Суперанская 1970: Суперанская А. В. Языковые и внеязыковые ассоциации собственных имен // Антропонимика – М. 1970.

Челеби 1983: Челеби Эвлия. Книга путешествия. Вып. 3, Москва, «Наука», 1983. С. 47-53; иара убас: Сияхат намеси (на тур. яз.), т. 2. Стамбул, 2005.

Чирикба 2012: Чирикба В. А. Расселение абхазов и абазин в Турции // В кн. Джигетский сборник. Вып. 1. Вопросы этнокультурной истории Западной Абхазии или Джигетии / Ред. Д. К. Чачхалиа. Москва, 2012. С. 92.

Чирикба 2015: Чирикба В. А. Убыхские этюды // В кн. III. Д. Инал-ипа. Убыхи. Историко-этнографические очерки. Сухум, 2015.

ФАТИМА ЛАКЫРЦХА,

Д. И. Гәлиа ихъз зху Апсуаттцааратә институт
Адиалектологиа тә лабораториа аусзуф

ТЫРҚӘТӘЫЛА ИКОУ ЦСХӘАА РАЖӘАХӘАТӘ МАТЕРИАЛҚӘА ИРЫЗКНЫ¹

Тоурыхла Апсны ианытцыз, зцъынцъ цсадгбыл иадхәалазамкәа атәым дгбылқәа рыкны ахеикәырхара зылшаз апсуа хылтцшьтрақәа знысыз амфа, рыхдырра, рбызшәа атагылазаашьа, рцәажәашьақәа ухәа ирызку изакәызаалакгы крытцазкуа материалқәоуп.

Ишаадыруа еипш, XIX ашәышықәсазы Апсны ианыззааит асаз хылтцшьтрақәа, ахчыпсаа, цабалаа, гәымаа ргбырак, цсхәаа... ухәа апсуа етногәыпқәа. Урт ртәы зхәо Апсны инхаз ртыпхьызкәеи, атоурыхтә хытцхьртақәеи, хтцарауаа рытцтаамтақәеи роуп.

Атцарауаф, абызшәадырфы, хнапхгафы Е. Қь. Кьылпцха ишылхәалоз еипш «Ибыжкәтцәа-быжкәтцәаза иаанхеит хтоурых, хбызшәа». XIX ашәышықәсазы хажәлар ирхыргаз Ахтцәара ду ашьтахь, уи иацыз агәәкрақәеи рнафс, нырцәгы-аарцәгы хшьара хзыкәымлазеит... Ицаз аамтақәа хнырхәышья амамкәа ицеит, аамта иаццеит Апсны антытц инхоз ажәахәафцәа дукәа, ахатәрақәа ихазрымымхыз, хазхымз аз хтоурых акәырчахақәа, хәпсшәа ссир.

Апсуаттцаарақны апсуа хылтцшьтрақәа ирзаатгылахьеит апсуа тцарауаа азәырфы: Хә. С. Бҗажәба, Шь. Д. Инал-ипа, Қь. В. Ломтәтизе, Е. Қь. Кьылпцха, В. А. Чрыгба, И. Гә. Аргәын, А. О. Ачпцха ухәа уб. итц.

Апсуаттцаарақны рапхьаза апсуа хылтцшьтрақәа инартбааны дырзаатгылеит атцарауаф нага Хә. С. Бҗажәба «Об абхазских племенах и диалектах» захьзыз иусумта ақны (Бҗажба 1987: 112–128). Ихәафсыз ашәышықәса 40-60-тәи ашықәсқәа рзы Нхытц Кавказ инхо апсуа хылтцшьтрақәа: тапантаа, ашьхарыуаа рбызшәа иазкны амонографияқәа апылтцеит Қь. В. Ломтәтизе (Ломтәтидзе 1944, 1954; Ломтәтизе 2011).

80-тәи ашықәсқәа рзын Апсны иқәтцыз, Батым акәшамыкәша инхаз асазқәеи тхәыбынааи рбызшәа атцараа далагеит, урт рбызшәатә материалқәа рыла акандидаттә диссертация лыхьчеит абызшәатцәафы Е. Қь. Кьылба. 1983 шықәсазы итытцит Батым акәшамыкәша инхо апсуаа ирызку «Особенности речи батумских абхазов» захьзу аусумта (Килба 1983).

Мац-мац, ицәыртцуа иалагеит Апсны антытц икоу апсуаа ирызку атцтаамтақәеи аматериалқәеи. Асазқәа ирызкны амонография тижьит атцарауаф нага Шь. Д. Инал-ипа (Инал-ипа 1995 (2014)).

¹ *Ажәахә кәйан жәабран 24–27, 2026 шықәсазы, Д. И. Гәлиа ихъз зху Апсуаттцааратә институт ағы имфагысыз М. М. Гәынба дишжәтеи 100 ш. айра иазку, 70-тәи аихшьала-тццарадырратә сессиафы.*

Тыркәтәыла зееидкыланы инхаз, ахеикәырхара зылшаз апсуа етногәып асаз бызшәа иазкуп абызшәадырфы В. А. Чрыгба итцаамта (Чирикба 2014). Асазкәа ирызку итцааратә усумта анылеит, хыхь иарбоу Ш. Д. Инал-ипа ишәкәы «Садзы» (Инал-ипа 1995 (2014)).

Иара убастгы, атцарауаф В. А. Чрыгба дазаатгылахьеит Апсны антытц инхо реиланхартакәа, урт рбызшәа, рцәажәашьякәа (Чирикба 2012; 2014; 2015; 2022; 2023).

Апсны антытц инхо ахчыпсааи асазкәеи ирызкуп абызшәатцаафы А. О. Ачпха лусумтакәа («Ахчыпсаа сазкәоума?»). (Ачба 2010, 2013, 2016). Иахьа апсшәа ахытымыфуа Дал, Цабал тоурыхла итанхоз апсуаа ирызкуп И. Гә. Аргәын иусумта «Дал. Цабал. Ажәытәи афәтәи. Атоурых-етнологиатә тцаара» (Аргәын 2011). Убас Апсны антытц икоу апсуаа ирызку атцааратә усуракәеи аусумтакәеи апсуатцааракны имачымкәа ицәыртцит. Аха макъанаггы хтоурых адакьякәа иаартым, инагзаны итцаам, ихәам, аамта иатцәахыз, ицәыргам даара ирацәазоуп.

Псхәаа ирызку еиуеипшым аматериалкәеи атоурыхтә документкәеи ирзаатгылахьеит атцарауаа Гь. А. Зизариа, Ш. Д. Инал-ипа, Т. А. Ачыгәба, Г. З. Анчабазе, Л. И. Цәыцьба, Р. Х. Агәажәба ухәа уб. итц.

Аамтакәак рзын Кавказ ашьхеибаркыра икәынхоз, ажәытә ахытцыртә мфәхәастакәа зымпытцакны икәаз, Псхәы акәшамыкәша итанхоз «псхәаа» хәа зхы иазызхәоз апсуа етногәып ирызку иахьа атоурых акны иаадыруа рацәазам.

Зышьтатып Апсны, Псхәы атцакырадгьыл ианхалаз псхәаа ирызку ихатәау адырракәеи аматериалкәеи ыкам, иахьаггы итырхәцааны итцаам Псхәы ажәытә-афәтә.

Псхәы, псхәаа рызбахә иазку рапхьатәи адырракәа хдылоит атыркәа ныкәафы Евлиа Челеби 1642 шықәсазы итытцыз ишәкәы акны. («Книга путешествий (Сейяхатнаме) Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана.) Уи азкын Евлиа Челеби Амшын еикәа агафә иаваз атцакыра дгьылкәа рахь мшынла иныкәаракәа.

Ари ашәкәы ахпатәи ахы «Путь по побережью Черного моря от Трабзона на Анапу. Описание абхазских племен» акны иахәоит: «Племя пушерхи. Находится вблизи мегрелов. Семь тысяч непокорных людей. Имеют бея. Племя ах-чепси. У них тоже есть бей. Народу десять тысяч».

Ашәкәы аитагакәеи иара аматериал ахатә арбарей ркны иамоу агхақәа ртәы азгәартахьеит, иагьа ус акәзарггы, атыркәа ныкәафы абаза абшьтракәа хәа еикәипхьазо ирылоуп «пшерхы» хәа иазгәеитаз аихылтцшьтра, быжь-нызкьык ыкоуп, «абеи», «ах» дрымоуп, уаа гәымшәақәоуп хәа дрыхцәажәоит псхәаа. Иара уа иаликааит «ахчыпсы» аихылтцшьтраггы. Уртггы жәа-нызкьык аирбеит. Абасала, псхәааи ахчыпсааи уи аамтазы, зхыпхьазара мацмыз ашьхеибаркыра икәынхоз уаа гәгәакәаны дрыхцәажәоит. Евлиа Челеби арт иантцамтакәа, псхәаа рызбахә зхәо рапхьатәи хытцхыртоуп.

Анафстәи аматериалкәа уажәшьта XIX ашәышықәса иадхәа-лоуп. Ускан, Ахтәара ду аамтазы аурыс архәтақәа имѡапыргоз айбашьрақәа реиѡкааразы реазыршәон аинѡормация аидкыларә, иапыртцон апшыхәратә гәыпцкәа. Рхыпхьазара маčым арратә на-пынтқәа ирыдхәалоу арт апшыхәцәа еиқәдыршәаз анацхамтақәа (Торнау 2010). Урт уи аамтазтәи Апсны, Псхәы иқаз аґагылазаашьа, имѡапысуаз ахтысқәа ртәы ахәоит. 2019 шықәсазы итытцит аґоу-рыхтцааѡ, архивтцааѡ Л. И. Цәыцба еиқәлыршәаз «Западный Кав-каз в первой половине XIX века: по материалам Ф. Я. Лисовского и В. Л. Чуркина. Сборник архивных документов» захьзу Апсны иадхәа-лоу архивтә документқәеи анашьтымтақәеи реизга (Сб. арх. д.: 2019)¹.

Ахтәара қалаанзатәи псхәаа рыбзазаашьа, рґагылазаашьа атәы ҳархәоит анықәаѡцәеи апшыхәцәеи ранцамтақәеи, разгәатақәаки, рынашьтымтақәеи. Аха урт ихартә, ихадыртәауа адыррақәа рацәам. Еилкаауп, хґоурыхтә материалқәа адунеи ипсақьаны иалапцоуп, ҳара ҳажәлар рагьырак адунеи ишалапцоу иеипш...

Аурыс пшыхәѡы Ф. И. Лисовски иархив ақны ишьтоу инашьтымта документқәа излархәо ала, иара убас, Т. Ш. Гыцба иматериалқәа рыла, Псхәы атцакырақны жәа-қытак ықан: Амзныха, Мукураза, Рашрѡа, Рапырбаа, Аетцәлаа, Ачаа (Ачагәаѡа), Адумпеирха, Зыдә-ны, Ағдара, Ахәарбжьара, Тамагәы, Бахәрыпшь, Ргза, Лакызырта, Пситца, Иашрипш, Агәрапста уб. итц. (Гыцба 2002: 125–129, 187–192; Сб. арх. д. 2019).

Аґоурыхтцааѡ Гь. А. Зизариа ифундаменталтә монография «Махаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия» ақны ишазгәеитаз ала, ихыртцәаз псхәааи айбааи 107 таацәара ықан, хыпхьазарала 844-ѡык ауаапсыра 1864 шықәсазы иахыган Нхытқка, Ашәтәылақәа, ашьхарыуаа рахь, иахьагьы урт ирдыруеит иахьтытцыз атыпхьызқәа (Дзидзария 1982: 194–195). «Всё население указанного района вынуждено было спуститься к морскому берегу для отпра-вления в Турцию, за исключением 107 семейств псхувцев, изъявив-ших желание переселиться на Северный Кавказ» (Дзидзария 1982: 194–195).

Хыхь зызбахә хәоу архивтә документқәа реизгақны иаагоуп аинрал-маиор М. М. Ольшевски аинрал-лейтеант Н. Н. Раевски иахь инаишьтыз арапорт (№ 21 латцарамза 15, 1840 ш.).

Ари анашьтымта иахәоит: *«По предписанию господина начальника штаба временно командовавший вверенным мне отделением подпол-ковник Козловский собрал об обществе Псху нижеследующия сведения: Общество Псху имеет более 300 дворов и, при напряжении сил, может выставить до 600 человек вооруженных. Соседние их жители Аибга и Ахчипсу, имеющие до 600 дворов, могут поспеть на помощь в два дня, а через три дня могут придти и убыхи. Три дороги из Абхазии ведут в*

¹ Сб. арх. д. – анафс ари аусумтә иааркьаґны абас иарбоуп.

Псху: первая — из Бамбор чрез деревню Друпши¹; вторая — из Бамбор же чрез деревню Ачандар, и третья — из Сухума чрез деревню Гумы. Первая зимою непроходима, но летом удобна для прохода горной артиллерии и не представляет псхуцам мест для упорной обороны. Последние две дороги проходимы во всякое время года, но горную артиллерию должно возить на вьюках и есть места, удобные для упорной защиты». (Сб. арх.д.: 54)

Адокумент акны ишарбо ала, уи аамтазы, Цсхэы иатцанакуа аила-заара шыақыглан 300 тзы рыла, зныккыра 600-фык ркынза еикэных икоу айбашыцаа ыкан. Цсхэыка изланеиша амоақаа хэа иазгэаҭоуп: акы – Бамборантэи, Дэрыцшы ақыта иалсны ицо; аобатэи – Бамборантэи, Ачандарала; ахцатэи – Акэантэи, Гэыма ақыта иналсны (Сб. арх.д.: 54).

Ахцэара ду аамтазы, Цсхэы акэшамыкэша инхоз, иахырцаз рахытэ икоуп, агаҭахь излалбаауаз абарт амоақаа ирыцныз ақытақэеи аиланхартақэеи ркны зыцхыазкыз, ахцэара иацэынхаз атаацэарақэа, ажэлашытрақэа. Зхылтшытрақэа Цсхэы итытцыз рахытэ иахыа издыруагы ыкоуп рхатэ тоурыхқэа.

Убас, 1970 ш. итытцыз «Маадан Сақания ихэамтақэа» захьзу ашэкэы акны (аикэыршэаф К. С. Шыакрыл.) ишарбоу ала, ажэахэаф кэаза Маадан Сақания Ачандара ақытан диит, асовет аамта анааи нхара хэа Дэрыцшыка инеиз дреиуоуп. Иара шытрала Цсхэы икэтцыз дышрейоу азгэаиҭоит.

Еиуеипшыым аамтақэа рзы апсуа қытақэа реилазаашыақэа реырыпсахуан. Аамта-аамтала аеапсахыр алшон ақытақэа рхэаақэагы, ртыпхыызқэагы. Уи атоурыхтэ хтысқэа ирыдхэалазар калон, ма даеа тагылазаашыақэак ирыхкэон.

Хэарада, абызшэа ацакырадгылгы аеиҭанакуан. Ас еипш апроцессқэа псабарала имоапысуаз процессқэан. Ажэларқэа ртыцеи-такрақэа, уи иадхэалоу аеиҭакрақэа машэырны икаломызт, уи ахатэы закэанеиуаршэарақэа аман. Икан атэыла аонутка имоапысуаз, анс акэ, арс акэ амзызқэа ирыхкэаны онуткалатэи амиграциатэ процессқэагы. Икалар алшон, абицарак ма жэлашытрак (азэык-фыцыак рымацара акэымкэа) даеа цакырадгылк ахь рахытрагы. Артқэа ажэытэзаахыс ус иацын, уи асистема иахэтакын.

Иаххэап, Арзынаа рыжэлантэқэа, урт реихылтшытрақэеи ртыцеи-такрақэеи ирызкуп Арзынба Д. Т. ижэла атоурых иазку ашэкэы «Из истории фамилий Ардзинба-Адзинба-Квадзба» (Ардзинба 2016). Ари ашэкэы акны автор ажэахэаоцэа рыҭэаажэарақэеи адокументкэеи ихы иархэаны, ижэла Цсхэы иштытцыз шыақыргэгэо, реихылтшытрақэа дрыхцэажэоит. Иахыа ус имацфымкэаны, шытрала Цсхэы итытцыз ажэлақэа еилкаауп.

¹ Друпши – Дэрыцшы ауп.

Ус, имачфымкәа Цсхәы «хабацәа тытцит, аха нхара хәа хәаит» зхәо ыкоуп. Архивтә материалкәагы уи дыртцабыргуеит. Иаххәап, Кылаа, Таркылаа Цсхәы итытцит, рыхәтак Анхәа инхеит, уантәи нхара Дәрыпшыкәа инеит.

Ш. Д. Инал-ипа иусумта «Апсуаа рантропонимиа» захьзу акны иааигоит, җырцштәык ахасабала, Таркылааи Кәарцхыиааи нхара Дәрыпшыкәа рнеира иазку аматериалкәа. Таркылаа Анхәантә инеит (Инал-ипа 2002: 181), Кәарцхыиаа Самырзақанынтәи. Ишаабо ала, зызбахә хәмоу цсхәаа ртыцеитатцрақәеи, урт зламфасуаз рымфакәа, инхоз рыжәлаштырақәеи ирызку аматериалкәа аинтерес рымоуп.

Атцарауаф В. А. Чрыгба ишазгәето ала, ихыртәаз цсхәаа рхып-хьазара 5040-фык ыкан (Чирикба 2022: 206–209).

Даеа материалкәак ркны 600-тзы рақара нхон хәа азгәатоуп. (Половинкин 2004: 324–335).

Ари ашәкәы акны инартбааны автор дазаатгылоит Цсхәы итанхоз апсуаа рхыртәара аштыахь арахь нхара иаагаз аҗыцнхәцәа еиҗыркааз рынхартақәа, урт рыбзазаашьа атәы (абырзен еиланхарта Маринское ухәа).

1931 шықәсазы итытдыз даеа усумтак акны ишахәо ала, 1864 шықәса аштыахь цсхәаа иаанхаз, хәычи-дуи 3600-фык ыкан, «...да чөтыре тысячи соседей – ачипсхусцев.» (Половнев 1931: 23).

«Загадки Псху» ахьзны, 2017 шықәсазы итытцит А. В. Бобров Цсхәы иазку итоурыхтә очерк. Автор уақа дазаатгылоит Цсхәи Цабали еимаздоз амфәхәастақәеи ашьхамфәкәеи: «Войска двигались по долине р. Сечха и Абгалахвара. Тропа эта, известная у жителей «воровской», соединяла Псху с Цебельдой» (Бобров 2017: 289).

Цсхәы иазку аматериалкәа ирызкны 2022 шықәсазы итытцит, занатла атоурых иадхәалам, аха ари атема иазкны ашәкәы бзиа тзыжьыз Д. Т. Арзынба. Ашәкәы иацуп даара хшыфзышьтра зуташа архивтә материалкәа маҗымкәаны (Ардзинба 2022). Убас Цсхәы атоурых иазкуп М. К. Хотелашвили-Инал-ипа лусумта «Псху – «страна в стране» (М. К. Хотелашвили-Инал-Ипа 2019: 251–286).

Апсуа фольклор антцамтақәа ркны иахпылоит Цсхәы, цсхәаа ирыдхәалоу аматериалкәагы. Иаххәозар, хыхь зызбахә схәаз ажәахәаф қаза «Маадан Сақаниа ихәамтақәа» аизга иалоуп Маадан Сақаниа ихәамта «Цыраа ртоурых». Ихәамтақәа ирылоуп атоурых-фырхатцаратә ашәақәа. Урт рыхәтак изызку ажәытә Цсхәы инхоз ирыдхәалоу ахтысқәа роуп. Цырица Данақай, Цырица Кымышә, Лапшыица, Адагәаица Зақариа, Акәыница Мамсыр, Агәызба Смаил, Арадызбақәа, Габахәаица Хауида, Цыба Дамеи «дынхәфын, Цсхәы дынхон» ухәа атоурыхтә хафсахьақәеи ажәлақәеи хдылоит, иахьа Апсны иупдымло, ма имачзаны иаадыруа ажәлақәеи абштырақәеи рызбахә ихәоит (Сақаниа 1970).

Цсхәы апсуаа антцанхоз иреихабацәаны ирыман хфык: Апсхауа Цьантым, Ахәба Кыгәа, Атамаба Уада хәа азгәеитәит ажәабжьхәаф.

Ас еипш икоу афольклортә материалқәа хдылоит, хазы, цсхәаа ирыз-
ку аматериалқәа хәа еидкыланы икамзарггы. Хәарада, арт адәнытә
материалқәеи антцамтәкәеи, хымцада, уи аамта ишрыднатцоз еипш,
ариашарақәа, арееирақәа, алитературатә нормақәа ирықәшәо, аин-
формацияггы асовет идеология ианаало акәын ишышьақәдыргылоз.
Уи еснагъ атцабырг иақәымшәарггы аует, аха уггы цхыраагзатә
материалқәоуп.

Иахьа ҳацсуа тоурых акны, ҳауаажәлар ртоурых акны Цсхәы,
уи иадхәалоу адыррақәа, аныхәарақәа ирызхьацшуа иалагеит.
Ажәлашьтрақәа, аижәлантәкәа имфапыргоит аныхәарақәа маҷым-
кәаны. «Цсхәынтә иааит ҳабдуца», «Хара ажәытә Цсхәы ҳаиуан»
зхәо, иахьа азбахә цәырызго, зтоурыхтә хылтцшьтрақәа ирызхьацш-
уаггы маҷоым. Урт адыррақәа даара имачуп, архивтә хытцхыртакәа
рыкнытә ашәкәкәа, аусумтакәа ирну аматериал ыкоуп, афольклортә
хәамтакәа ркны иахдылоит, ажәытә цъара ак инықәырцшшәа
ираҳахьаны еимданы иааргаз хәамтакәак, гәалашәарақәак еикәхеит.
Урт роуп ахытцхыртакәаггы. Аха ихартәаны, анкьаза зны, Кавказ
ашьхеибаркыра ахытыртакәа иреиуаз, рацхьатәи ауафы игылар-
такәа, ихацнхартакәа, ашьхацамфақәа ухәа, астратегиятә тыц гәгәа
аанызкылоз, ацшыхәыцәатцәкьа аламала иахьзымнеиуаз, азә дры-
лакьакьар зымуаз цсхәаа гәымшәақәа рхаҗсахьа хатәаны ихамам,
ихамам урт ирызку ихатәау, атоурых-етнографиятә материалқәа
шьатас измоу атцамтәкәаггы.

Ишаабо еипш, Цсхәы иазку, уи акәшамыкәша инхоз, рымфа-
цартакәа, реимадарақәа, егьырт ацсуа етногәыпцкәеи дарейи реи-
зыкәазашьа ухәа астаратегиятә цакы змаз, игәгәаз еихылтцшьтраны
рызбахә ыкоуп.

Зеипшла иахьаггы еилкаам инагзаны цсхәаа ртоурых, рыжәла-
шьтрақәа, ртызтыпхьызкәа...

Ахтәара иахкьаны рыбжафык Ацсны антытц, Тыркәтәылака иа-
геит, реихарафыкгы Нхытцка, рыхәтакгы амшын ихызлеит.

Нхытцка ицаз, ашьхара иқәынхоз ацсуа хылтцшьтрақәа, ашьхары-
уаа ирылоуп Цсхәы итытцыз ацсуаа.

Ацснынтәи, ахтәара ду аан цсхәаа рағыракгы Османтәи аим-
перия иатцанакуаз атцакырадгьылқәа рахь ихтәеит. Урт ахәтак
ахчыпсаа ирыццеит, уакаггы, излаадыруа ала, хадаратәла, ахчыпсаа
ирыланхеит, урт рычерыдыркылеит.

Тыркәтәылака ихтәаз цсхәаа рынхартакәа азгәато, абызшәа-
дырфы Чрыгба В. А. иаликааует рхазы «цсхәы-ахчыпсы» хәа рхы
ишазырхәо.

Еихарафыкгы, уажәшьта «ахчыпсуп» рхәоит, цсхәытәуп хәаггы
налыркааует.

Ацсны антытц инхо ацсуаа ражәахәатә материалқәа реизгарейи
аус рыдуларейи ҳазлаҗу ала, Тыркәтәыла икоу ацсуаа ражәахәатә

материалкәа гәып-гәыпны еихахшеит, дара рыфнуткәтә реихша-
ракәа инарыкәыршәаны. Аус адулан иххаркәшеит «Тыркәтәыла
и́коу абзыпкәа рхәамтакәа» (2021). Ашәкәы иагәылоуп 85 нтҗамта;
«Тыркәтәыла и́коу ахчыпсаа рхәамтакәа» (2024). Ашәкәы иагәылоуп
175 нтҗамта.

Хазы хәтәны и́калеит Тыркәтәыла и́коу псхәаа ражәахәатә нтҗам-
такәа. Аус рыдулоуп антҗамтакәа 73 ы́коуп. Ажәахәафцәа – 19-фык.

Ара и́коуп 1977 шыкәсазы Тыркәтәылантәи Апсны́ка иааз агәып
иалаз Аекпҗа Йыльхән иажәахәатә нтҗамта. Италфит, акыпхь иаз-
лырхиеит Кьылпҗа Емма. Ари заазатәи антҗамтакәа иреиуоуп.

Заатәи антҗамтакәа иреиуоуп 1990 шыкәсазы, Тыркәтәыла, Ачпҗа
Алина ианылтҗаз атексткәа.

Ара и́коуп Апсуа телехәапшра адырратаракәа ры́кнытә амате-
риалкәа, иаагозар, Ашәпҗа Сырма лдырратаракәа ры́кнытә.

Ажәахәатә нтҗамтакәа ирылоуп аинтернет сайткәеи асоциалтә
хәкәеи ры́кнытә иаагоу аудио, видео материалкәа. Урт хылааны
аус рыдааулеит. Урт иреиуоуп Анил Храча асоциалтә хә итаигалаз
Кәыпҗа Хикьмет иажәахәатә материал, Ахәаҗба Ирфан иара абри
ажәахәаф и́кынтә антҗамта таигалеит.

И́коуп Апсны, хара ианахтҗаз антҗамтакәагы, иаххәап, Лапшыпҗа
Шьемсетин иажәахәатә материал. Убас, ххы иахархәеит Габниапҗа
Циреи Ыапуапҗа Шьазинеи Тыркәтәыла ианыртҗаз Хәапҗа Феқыра
лыҗцәажәара авидеонтҗамта.

Агәмаа Нежьдет асоциалтә хәкәа иртаигалоит Тыркәтәыла инхо
апсуаа рыҗцәажәаракәа, авидеонтҗамтакәа. Урт ирылоуп хыхь зыз-
бахә схәаз ажәахәаф Хәапҗа Феқыра лыҗцәажәара.

Аматериал агырак Ачпҗа Алина лархив а́кнытә иаагоу аудио-
нтҗамтакәа роуп. Шамахамзар, хажәахәафцәа реихаразак, зыкәра
мачым, збызшәагы бзиоу ауаа роуп. Хәарада, ари афакторгы
аныпшуеит абызшәатә материал. Антҗамтакәа ирыцуп азгәатакәеи
азхьарпшкәеи.

Хыхь ишазгәахтәхыоу еипш, 2024 шыкәсазы итытцит «Тыркәтәы-
ла и́коу ахчыпсаа рхәамтакәа» захьзу ашәкәы. Тыркәтәыла инхо
псхәааи ахчыпсааи, уа, Тыркәтәыла, тҗакырадгылк а́кны еицын-
хеит, рцәажәашьагы хаз чыдаракәак аманы иалкаазам. Зеипшла
ахчыпсаа рцәажәашьа ачыдаракәа дара ражәахәатә нтҗамтакәа р́кны
иалкаауп, иарбоуп антҗамтакәа ирыцу азхьарпшкәеи азгәатакәеи
ры́кны (Ачпҗа, Лакырпҗа 2024). Убасгы, ашәкәы иагәылоуп урт ама-
териалкәа шыатас измоу ахчыпсаа рцәажәашьа ачыдаракәак ирызку
астатиа (Лакырпҗа 2024: 64–80).

Арт ажәахәатә материалкәа ирныпшуеит ажәахәафцәа ирахәхыоу,
ирдыруа ажәабжькәа, ахтыскәа, ахәамтакәа, атоурыхкәа, ажәытә-
афәтә, рдунеихәапшышыа, рыгәтыхажәакәа...

Урт, хәарада, асубиективтә кәзшыа рымазар алшоит, еснагь атҗа-

бырг азаамырцшыр калоит. Аха хажелар ртоурых, рбызшәа аазырц-шуа материалкәоуп.

Хықәкы хадас ихамоу, иахьа хнапакны ихамоу ажәахәатә нтцм-тақәа хусуратә принцип инақәыршәаны аус адулара, ажәахәа ачы-дарақәа иахьынзалашо еикәырханы аизгара, атыжьра. Избанзар, хазтагылоу итышәынтәалам, иццакны имџапысуа ахтысқәа, адунеи аиџкаара, ауаажәлар, амилацкәа, ажәларқәа, шыатанкыла ршьара иқәнаркьоит. Адунеи акны атынчреи атышәынтәалареи раамтақәа ыказам, иара усгыи ыказамызт. Аурбанизация, аџыц хәыцшыақәа, аџыц аамта иарццакуеит цсабарала имџасуа апроцесскәагы.

Излаабо ала, иахьа макьаназы, шыта акырза имариамзаргыи, иал-шоит Ацсны антытц инхо ацсуаа ражәахәатә материалкәа аизгара. Зыцсы тоу рбызшәа антцара, нас уи хьшәахоит. Хәарада, адунеи ипсакьаны иалоуп хтоурых атәи зхәо аартқәа мацымкәаны, урт архивкәеи, атцаратә усбартақәеи ркны икоу аматериалкәагы мышкызны зхы иазырхәаша калап. Урт еикәхаз аматериалкәа рыла атцарақәа мџапыргалашт.

Аха макьана зыцсы тоу аматериалкәа ранцара, реикәырхара иахьа даараза актуалра амоуп, уи азы агәцаракрагыи ыказароуп!

Аматериал џыцкәа рхартәареи ранцареи рзы экспедициак амџацгара ахасабала Ацсны антытц хцаны аус аауртә алшарақәа хамам. Аха аусуратә процесс аанкылазам, ххы иахархәеит асоциалтә хакәа, аинтернет сайтқәа ркны итагалу Ацсны антытц инхо ацсуаа ражәахәа зныцшуа аудио, видео материал џыцкәа мацымкәа.

Аха уи иаанагазом атцаратә усурақәа зегыи нагзоуп хәа, уимоу, хымпада хзыхьзашаз, аха хамч зқәымхаз рацәоуп. Макьанагыи атцаразы икатцатәу, изыхьзатәу даараза ирацәоуп. Ихәцәцахьоугыи акыр ыкоуп...

Иахьанзагыи икам Ацсны антытц инхо ацсуаа ражәахәа зныц-шуа аудио, видео материалкәа рышьтатцарта, реизга афонд. Ахатә архивкәак ркны икоуп хәызмазам арт аматериалкәак, урт антцан еиуеипшым аамтақәеи атыцкәеи ркны. Аха, рыцхарас икоу, арт антцамта материалкәа рагырак еиуеипшым амзызқәа ирыхкьаны ибжъазуеит, ма ииашаны атцәахра ахьзалыршам азын ибжъысуеит. Иахьа хнапакны ихамоу аматериалкәа реихарак, аудионцмтақәа зызынмхаз, ақьаад ахь аус адуланы ииагоу, еикәырхоу нтцмтақәоуп. Имацым макьана зеикәырхара ауа аматериалкәа. Алабораториакны ишьтоуп аудиокассетақәа мацымкәан, урт зегыи ипхастамхартә, анаџс ахархәаразы аус адулара атахуп. Рацхьатәи аетап азын ихым-падатәиуп ажәахәатә материалкәа реикәырхара, реизгара. Убри азын, Ацсны антытц инхо ацсуаа ражәахәа антцмтақәа, адәнытә материалкәа реизгартә афонд, архив аиџкаара атахуп. Арт азтца-атәкәа актуалра змоу зтцарақәаны излакоу ала, ахшыџзышьтра атахны икоуп. Имацым Ацсны антытц инхо ацсуаа ртоурых, ркуль-

тура, рбызшәа аттааразы икатдоу, аха изызхьацштәу, апсуаттцаара аҭаҭхьа ишытоу, системала имҭаҭгәтәу аусқәаҭы маҭым.

Псхәаа рәжәахәатә нтцамтақәа ркны иалкаау абызшәатә чыдарақәак:

Атцарауаф В. А. Чрыгба итцаамтакны ишазгәеитахьоу ала, рбызшәатә тагылазашьаҭкны, псхәааи ахчыпсааи злеипшым хәа рацәак егыҭкам. Ахчыпсаа рцәажәашьа иахәтакуп. Ахчыпсаа рцәажәашьа фонетикатә системала, ахчыпсаа рцәажәашьа бзыптәи адиалект аацйтәи ацәажәашьеи, тыркәтәылатәи абзыпқәа рцәажәашьеи, асаз диалект иатәу цәжьаа рцәажәашьеи (цәжьы афонема ф рымам акәымзар), табалаа рцәажәашьеи иакәшәоит (Чирикба 2022: 206–209).

Хара хантцамтақәеи хматериалқәеи ркны ишаабо ала, псхәаа рцәажәашьа ахчыпсаа рцәажәашьа иакәшәоит.

Избанзар:

Апснынтәи аамтак азы еицыкәтцит. (Аамтатә фактор.)

Уа иахьнеизгьы тцакырадгьылк аҭкны еиланхеит, еилатцәеит, азәыкны рхы рыпхьазоит. Хыпхьазарала ахчыпсаа Апсны ианыҭказгьы еихан, уагы еихауп. Псхәааҭы урт ирылатцәеит.

Азеипш чыдарақәак:

1. Хантцамтақәа ркны излаабо ала, ирацәамзаргьы, иахпылоит ишәышәуа-ишышуа ашьтыбжьқәа, еиха рпозициақәа гәгәоуп ишәышәуа-ишышуа ақышәхаргьежьратә цыбжьыҭақәа *с'ә, з'ә (рхарс'әқәа, дс'әахтҭҭейт, с'әахзаӣ, йышыс'әтәзҭҭ, с'әа с'әаңсҭҭара...; лцәаз'әара, йейлацәаз'әоот, дмырцәаз'әазакәаны).*

2. Ичыдоу «бзыптәи ашьтыбжьқәа» рахьтә афонемарагьы рымоуп афарингалтә цыбжьыҭақәа *з, зә: зәзы, аҭызә, аҭаараей...* Аха дара уртгьы ажәахәаҭцәақәак ркны зны ирхәоит, даҭазны ианырымхәогьы ыҭоуп, абызшьтахьтәи ашьтыбжьқәа *х, хә* рыла ипсахуп.

3. Шамахамзар, ақышәхаргьежьратә шьтыбжьқәа аихабыратә бипара ицқьаны ирхәоит. Ақышәтә шьтыбжьы *тә, хә...* ақышәхаргьежьра рцәызра апроцесс еиха интенсивла имҭапысуеит. Иаххәап: рыфаты, аладант амраташәартант, амрагылартант, Апсынынт...

4. Апшқара ахтысуеит асонортә цыбжьыҭа *л (л → ль): хайльатәейт, йейльатәаны, йейльафынтыйт, йанейльга...*

5. Ақыркытә цыбжьыҭа *к* лассы-лассы аспирантоид *ғ* ханатәоит: *аҭазам, аҭацара, дышҭағоу, даҭан, арағ саӣйт...*

6. Аинтервокалтә позицияҭкны иахтысуа аҭеитакрақәа ирылтцшәаны ақыркытә цыбжьыҭа *к* иҳанатар алшоит абжьыҭақәа *а-қәа* ҭба: *аҭа → аа: дагыҭкам → дагыаам → дгыаам.* Ари ачыдара, шьта асистематә ҭазшьа шьтнахуеит.

7. Имаҭым абжьыҭартәра афактқәаҭы, иаххәап: *ейзҭаны, хәгәы, хәразкы.*

23. Арбагатə хьызцынхəрақəа рвариантеилацсара хдылоит: *át* // *áрт*, *абát* // *абырт*, *агьы́т* // *агьырт*.

Алитература

Аргэын 2011: Аргэын И. Гэ. Дал. Цабал. Ажэйтэи афатэи. Атоу-рых-етнологиатэ тцаара. Акэа, 2011.

Ачпха 2010а: Ачпха А. О. Асазкэа рцэажэашьеи рыхдырреи иры-зку азгэатакэак. Москва, 2010.

Ачба 2013: Ачба А. О. Ахчыпсаа ражэахэа антцамтакэа (Ақыта Калиак Рухи Кэыцба ифнатафы // Апсуатцаара. АИ аусумтакэа. Акэа, 2013. № 4. Ад. 142–161.

Ачпха 2016: Ачпха А.О. Ахчыпсаа сазкэоума? (Абызшэатэ материалкэа рыла). // Ш.Д. Инал-ипа изку афбатэи жэлاربжьаратэи апхыракэа (Акэа, жытаарамза 11–13, 2011 ш). Акэа, 2016. Ад. 525–535.

Ачпха, Лакырпха 2021: Ачпха А. О., Лакырпха Ф. А. Тыркэтэыла икоу абзыпкэа рхэамтакэа. Акэа, 2021.

Ачпха, Лакырпха 2024: Ачпха А. О., Лакырпха Ф. А. Тыркэтэыла икоу ахчыпсаа рхэамтакэа. Акэа, 2024.

Гыцба 2002: Гыцба Т. Шь. Апсуаа рышьхахьызкэеи рышьхациамфакэеи. Акэа, 2002.

Ломтатизе 2011: Ломтатизе Кь. В. Ашьхарыуатэи адиалекти егырт апсуа-абаза диалекткэа рыбжьара уи иааннакыло атыпи. Акэа, 2011.

Сақания 1970: Маадан Сақания ихэамтакэа. (Аикэыршэаф К. С. Шьакрыл). Акэа, 1970.

Урысшэала икоу алитература

Ардзинба 2016: Ардзинба Д. Т. Из истории фамилий Ардзинба-Адзинба-Квадзба. Сухум, 2016.

Ардзинба 2022: Ардзинба Д. Т. Общество Псху и Кавказская война. Сухум, 2022.

Бгажба 1987: Бгажба Х. С. Об абхазских племенах и диалектах. Труды. Книга первая: Этюды и исследования. Сухуми, 1987.

Бобров 2017: Бобров А. В. Загадки Псху. Исторический очерк. Москва, 2017.

Дзидзария 1982: Дзидзария Г. А. Махаджирство и проблемы истории Абхазии XIX столетия. Сухуми, 1982.

Инал-ипа 2014: Инал-ипа Ш. Д. Садзы Москва, 1995; Сухум, 2014.

Инал-ипа 2002: Инал-ипа Ш. Д. Антропонимия абхазов. Майкоп, 2002.

Килба 1983: Килба Э. К. Особенности речи батумских абхазов. Тбилиси, 1983.

Ломтатидзе 1944: Ломтатидзе К. В. Тапантский диалект абхазского языка (с текстами). Тбилиси, 1944. (На груз. яз., резюме на русском яз.).

Ломтатидзе 1954: Ломтатидзе К. В. Ашхарский диалект и его

место среди других абхазско-абазинских диалектов с текстами. Тбилиси, 1954.

Половинкин 2004: Половинкин С. М. Имяславцы Кавказа // Восточнохристианская цивилизация и проблемы межрегионального взаимодействия. Москва, 2004. С. 324–335.

Половнев 1931: Половнев И. Страна Псху. Очерки. Сухум, 1931.

Торнау 2010: Торнау Ф. Ф. Воспоминания кавказского офицера. Часть первая. 1835 г. – Майкоп, 2010.

Хотелашвили-Инал-ипа 2019: Хотелашвили-Инал-ипа М. К. Псху – «страна в стране» // История и этнография Абхазии. Сборник научных статей. Сухум, 2019.

Челеби 1983: Эвлия Челеби. Книга путешествий. (Извлечения из сочинения турецкого путешественника XVII века). Вып. 3. Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. Москва. Наука. 1983.)

Чирикба 1995: Чирикба В. А. Расселение абхазов в Турции // Приложение к кн. Инал-Ипа Ш. Д. Садзы. – Москва, 1995. С. 260–278.

Чирикба 2012: Чирикба В. А. Расселение абхазов и абазин в Турции // Джигетский сборник. Вып. I4 Вопросы этнокультурной истории Западной Абхазии или Джигетии // под общей редакцией Д. К. Чачхалиа. Москва, 2012. Стр. 21–95.

Чирикба 2015: Чирикба В. А. Садзский диалект абхазского языка // Инал-Ипа Ш. Д. Садзы. второе издание. – Москва, 2015.)

Чирикба 2022: Чирикба В. А. Ахчыпсский диалект абхазского языка. Абхазия. Краткая энциклопедия в двух томах. Том I. Сухум – Санкт-Петербург, 2022. Стр. 206–209.

Чирикба 2014: Чирикба В. А. Садзский диалект абхазского языка и его говоры // В кн. Инал-ипа Ш. И. Садзы. Историко-этнографические очерки. (2-е издание). Сухум, 2014.

Чирикба 2022: Чирикба В. А. Ахчыпсский диалект абхазского языка. Абхазия / Краткая энциклопедия в двух томах. Том I. Сухум – Санкт-Петербург, 2022. Стр. 206–209.

Чирикба 2023: Чирикба В. А. Ахчыпсский диалект абхазского языка // Вестник / Адырратара. Сухум, 2023. № 13. Стр. 11–18.

Западный Кавказ в первой половине XIX века: по материалам Ф. Я. Лисовского и В. Л. Чуркина. Сборник архивных документов / Сост. Л. И. Цвижба. Москва, 2019.

ИНАЛ ГЫЦБА,
афилологиатэ ттцаарадыррақәа ркандидат

**ИУА КОҒОНИЯ ИПИЕСА
«АПШАТЛАКЭ ЗШӘАЦЬХӘАФХАЗ» АҢОУРЫХИ
ЕГЫРТ АЗТЦААТӘҚӘИ**

Ишдыру еипш, «аңсуа литературазы аетаптэ тцакы змоу» [5, ад. 27]. И. Коғониа раңхьатэи ишәкәы «Апоемақәа. Ажәытә-жәабжьқәа. (Апсуаа рыбзашьа аҕнытә)» захьзу тытцит 1925 ш. [16]. Уи еиднакылеит И. Коғониа иаадыруа ипоемақәа, «Ашәаныуа Мырзақан» ада¹. Хәарада, ари, автор изы аипш, ихтыс дуны иҕалеит ҳаңсуа литератураҕыы. Уи атыттра зыбзоурахаз еилкаауп, раңхьа иргыланы, апоет ихата иоуп – бафхатәра ҳаракыла апоемақәа апитцеит. Аха, урт гәататәын, изыргатәын, ртыжьра алыршатәын. Уи аганахьала, М. Лашәриа иаа-иго² афактқәа: 1924 ш. Ақәа атеатр аҕы (иахьа – Ф. Искандер ихьз зху Ахәынтқарратә аурыс драматә театр ахыбра) И. Коғониа, усқантәи аинтеллигенция, аҕар ихаракны ирыдыркылаз иқәгылара; ахәылпаз аиҕекаафцәа (Симон Басариеи Кондрат Зизариеи), иртцафцәа иртәз адгылара, атәыла анапхгафы Нестор Лакоба игәцаракра, апоет ишәкәы атыттра иаңымхрааит хәа хәашьа амам, уи тцабыргуп. Урт рнафсангы, зызбахә ҳамоу ашәкәы аңәаҕы «Наркомпрос итнажьит» хәа зларбоу ала, апоет адгылара шиитаз фашьом усқан *Аңсны жәлар ркомиссариат аңаразы*³ еихабыз С. Чанбагы.

Хәзаатгылап, ашәкәы ашьтахьтәи аңәаҕы иаабо азгәата: «Акьыпхь аархаразы ихияны иҕоуп: Ипиеса «Апшатлакэ зшәацьхәафхаз». Ажәа еинраалақәеи ахьзыртәрақәеи цшынофажәа (80) рақара» [16, ад. 84]. Урт рзы Хә. Бҕажәба ифәуеит: «Арақа зызбахә ахәо афымтақәа наҕ-наҕ изтымтцит, уи ашьтахь урт ахьагазхәаҕы еилкааны егьхаздыруам» [6, ад. 206]. Арақа иазхьапштәны иаабоит М. Т. Лашәриа иихәогы: «1925 шықәсазы, Апсны анапхгара абзоурала, Иуа Коғониа дталоит ажурналистика иазкыз Москватәи ахәынтқарратә институт. Ишдыру, Иуа, уахь, Москвақа данцоз, инапфымтақәа зегь шытихит – дахьцоз игоит, даеакалаҕы калашьа амазамызт. Ашьтахь-ашьтахь ишеилкаахаз ала, Иуа уақа иапитцоз раума, уахь данцоз иигақәаз раума, мамзаргы 1925 шықәсәзтәи атыжымта атыхәтәантәи адакьаҕы «Акьыпхь аархаразы ихияны иҕоуп» хәа еикәыпхьазоу егырт ифымтақәа раума, шамахамзар, зегьы бжәазит. Ибжәазит иахьаҕы-уатцәгы» [21, ад. 9]. Ихәатәуп, иаартны, апоет Москвақа

¹ Хгәанала, ари апоема аңсуаа рыбзашьа иадхәалам азоуп зызбахә ҳамоу ашәкәы изагьыламлазгы.

² Шәахә.: [22, ад. 6 – 12].

³ Аофициалтә хьзы З. Дарсалиа истатиа аҕнытә иаагоуп / шәахә.: [12, ад. 17; 13, ад. 149].

данцоз инапфымтақәа зегь шытихит хәа зхәо ахытцхырта хара ишахцыхьамшәаз. Хгәанала, М. Лашәриагы ус изырхәаз – логикатә лкаауп: апоет Москвака дцоит, зегь ракәымзаргы, иажәеинраалақәа шцаимгоз, урт рыда псыхәас имоузеи?! Уи аангы, ара хшыфзышьтра ататәуп абригы: И. Коғониа инапылафырақәа Москвака игазаргы, зынза хәа уа ишьтаитцарымызт – псшьара хәа Апсныка данаауаз¹ акы ааимгар ауамызт, ифьцугы уахь иналатцаны². Насгы, уи Москвака иигаз (игатцәкьазар) анапылафырақәеи 1925 шықәсзтәи ишәкәафь зызбахә хәоуи хазы-хазы ирыхәапштәым. Избан акәзар, уртгы (1925 ш. ишәкәафь зызбахә хәоу) акьыпхь зымбацыз роуп, инапылафырақәан (зеипшла, напылафыраны имаз, акьыпхьразы имазеиз ракәхоит).

И. Коғониа инапылафырақәа Апсны акгы нымхеит хәа хазхәом. Уи ус шакәу зырцабыргуа иреиуоуп Б. Шьынқәба иифуа: «Икан акьыпхь зымбацыз апоет ифымтақәа, урт сыбла иабахьан, снапафь иаанкылан срыхәапшхьан. Иуа Коғониа имахә Владимир Маан дантаркуаз ифны еимырдеит. Идәылыргаз аматәақәа ирылакны иргеит апоет инапылафырақәагы. В. Маан ареабилитация анизыру ашьтахь, хатала сара даара аңбааа адызбалеит урт рыпшаара, аха уи зегь лтцшәадахеит, ибжъазит хпоет гәлымтцәах акьыпхь зымбацыз ифымтақәа» [24, ад. 96]. Гь. Гәыблиа иакәзар, иазгәеитоит, И. Коғониа иахәшья Магәа илхәоны ишиахьхьаз, уи лыпшәма Владимир Маан лашья (Иуа) инапфымтақәа акьыпхь ашкә рцәыргаразы аус шрыдиулоз, аңбааа мацымкәа ишрыдибалахьхьаз; насгы, В. Маан дантаркуаз урт анапфымтақәа згәылаз апапкақәа аатцәа интатцаны, дфатцатцан дрыманы ишцаз³ [10, ад. 3 – 4; 11, ад. 3]. Уимоу, имашәы-

¹ 3. Дарсалиа излаигәалаиришәо ала, И. Коғониа Москвантәи есхынра Апсныка даауан, агазет афь аус иуан / шәахә.: [12, ад. 18; 13, ад. 149]. Абар, М. Ахашба иифуагы: «1926 шықәсзтәи аңхынра аан апрактика аусура азы Москвантә хацины хааит Иуа Коғониеи, Мышьа Гадлиеи, сареи. Иуа Коғониа «Трудовая Абхазия» аредакциякны аусура далагеит, Мышьа Гадлиеи сареи – «Апсны Капшь» аредакцияфь» [3, ад. 198]. Насгы, М. Коғониа лгәалашәарақәа рыла ишаадыруа ала, И. Коғониа 1925 ш. иаб ицтәазаара даналй, иңәыуаразы Апсныка данаауаз иматәа-ифытәа зегь ааигеит, уаха аңарахьы дымцарц, аха иаб иашья Дадын иңара иацимңар имуит [19, ад. 37]. Ари заххәо уи ауп, И. Коғониа Москвака инапылафырақәа акригазар, шееидкыланы иаб иңәыуаразы данаауаз, иааимгар ауамызт. Иара ускангы, афны акы нижкәазар аеуит.

² Ус шакәу арцабыргуеит, иаххәозар, 1927 ш. иаңйоу – «Жәашықәса цуеит илашоижтәи Урыстәылан» захьзу [17, ад. 22 – 23] апоет иажәеинраала. Убас, 1927 шықәсазы иаңйоуп хәа арбоуп Гь. Гәыблиа В. Маан иархив афь имңыхьашәаз И. Коғониа ифымтақәа иреиуоу «Адунеи сареи», «Бхала быкоума, ауаа брылоума...» [10, ад. 12; 11, ад. 13 – 14], «Гәыфбарак са исыманы...» акәзар, – «1926 ш.» хәа аңафуп [10, ад. 11; 18, ад. 12 – 13].

³ Гь. Гәыблиа иазгәеитом В. Маан дахьынтәидәылыргаз. Аха А. Маан лыфцәажәарафь илхәоит лаб Лыхнынтәи дшыргаз. Ус анакәха, И. Коғониа урт инапылафырақәагы уброуп иахьышьтәз.

рым В. Маан иархив афы Гь. Гэыблиа И. Коғониа иажеинраалақәа ахымпыхъашәаз, дара зну ақбаад антәамтәеы – «Ихәаалоуп Иуа инапылашырақәа рҕынтә» хәа ахъану [10, ад. 4; 11, ад. 4]. Иара убасгъы, чыдала, 1925 ш. И. Коғониа ишәкәы ашьтахъ «Акыпхъ аархаразы ихияны икоуп» хәа иарбоу афымтәқәа рхы-ртыхәа аил-кааразы кыр ицәажәоит даҕа фактгъы. Атцарауаф В. А. Кәағәаниа излеихәо ала, Хә. Бҕажәба икнытә иахъан, 1925 ш. ашәкәаеы зыз-бахә хәоу апоет ипиеса «Апшатлакә зшәацыхәафхаз» анапылашыра шибыхъаз, изырбазгъы В. М. Маан шиакәыз. Ус анакәха, В. М. Маан даныргоз ифны идәылыргаз И. Коғониа ифымтәқәа ирылан зызбахә хәмоу апиесагъы (апиеса рылазар, егьырт, зхыпхъазара 80 хәа иар-боу апоет инапфымтәқәагъы рыламшәар ауамызт). Хә. С. Бҕажәба иажәақәа рыла, И. Коғониа ари ипиеса – ипоема «Нафеи Мзаучи» иалхын¹. Уи апоема «Нафеи Мзаучи» ашьатала ишапцаз атәы ахәоит ахъз ахатагъы – дахгәаланаршәоит апшатлакә зшәацыхәафхаз Нафеи.

Зызбахә хәмоу апиеса аганахъала аинформация бзиа ҳауеит И. Коғониа атцара ицытцоз М. Гадлиба² игәалашәарақәа рҕы. Уи иф-уеит: «Иуа Коғониа ифымтәқәа аменшевикцәа рхаан ускак изырга-мызт, иаргъы азыргара дашьтамызт. Асовет мчы Апсны ианышьақә-гыла ашьтахъ, Иуа ифымтәқәа есаира ажәлар ирылатцәауа иалагеит. Иара убри аамтазы ифит апиеса «Апшатлакә» хәа хъыс измаз» [7, ад. 21]. Ишаабо еипш, И. Коғониа ипиеса апхъа – «Апшатлакә» ахъзын, нас ауп еиха ицәажәо – «Апшатлакә зшәацыхәафхаз» авариант да-назаиз. Анафс, М. Гадлиба ихәоит: «Ари апиеса атцакы, аиҕекаашъа дыззапхъаз зегъы даара иргәапхейт, иагъырызбеит асеминариаҕтәи атцафцәа ари апиеса ықәдыргыларцы. Ари апиеса иалаз ахәмарыфцәа саргъы срылашәеит. Хәаратахума, ари аамтазы апиеса ықәзыргыла-шаз арежиссиоргъы дабаказ. Иалазгъы ахаан ҳахәмархъазма.

Иуа ихы иадитцеит ифымтә апиеса иара икәиргыларц. Есымша, атцара ашьтахъ, «артистцәа» ҳааизганы, дасу идыз ироль шитцаз гәеи-тауа далагеит. Убри анафс, Иуа ихы иадитцеит асуфлиоррагъы, избан акәзар, уи здитцаз итагәтасуа рапхъашъа игәампхейт. Иуа сапхъа дгылоушәа исахъа сгәалашәауеит: изара еифахаха, иблуз шкәакәа иапсуа мака аларфача, илахъ ҕаша икыдырхәыла ицъымшь жәпақәа.

Ипиеса «Апшатлакә» ҳаныхәмаруаз зны-зынла Иуа омашәа дбаны сихәапшуан, абаскак еипшымыз абафхатәра, адырра дуқәа илаз рзы. Итетрад кны дасу ррольқәа дырзапхъон, рыхәмаршьа гәеитауан, бжеихангъы иара дыхәмарны иахирбон ишыхәмартәу» [7, ад. 22]. Ишаабо еипш, ари аепизод ианыпшуеит И. Коғониа ихахъы атакпхыкәра агара дшацәымшәоз, дшеиҕекаафыз, атеатртә казараҕгъы дышхәыдамыз, абафхатәра шилаз. Зызбахә хәмоу апи-еса афазара, насгъы автор ифызцәеи иареи русеицура, реилиба-

¹ В. А. Кәағәаниа икнытә ари аинформация ҳауит – 12.10.2022 ш. Акәа.

² «Гадлиа» хәагъы ифуан.

каара бзиа иабзоураны уи ықәыргылан Очамчыра ақалақь аклуб ақынғы: «Иааигәахо иалагеит Очамчыра ақалақь ағы Иуа ипиеса ақәыргыларазы иалхыз амш. Хцәа хтазызо хаззыпшыз амш аены, хнеит Очамчыра. Адырәаены, ахәылбгыча, хәхәмаруан амшын уаа рклуб ақны» [7, ад. 22]. Азфлымхара зтатәу акоуп абри афактгы: «Ахәмарра алагамтазы, хәхәапсаз акәу, ма хәычык хрыф хәхтәма издырхуада, Иуа игәампхейт хәхәмаршыа. Даахалагылан, ус ихәейт: «Лиусиа, бара, Миша ус биацәажәейт, ипс иатцатца имоу имаза акәым, иқышә икәку ажәа беимхәартә». «Уара, Миша, ус укахаит асцена агәра иазымычхартә...» [7, ад. 22]. Ара, афада зызбахә ххәахыоу, Иуа иныкәйгоз атакпхыкәра инаваргыланы, иаапшуейт, цабыргны, уи ипиеса ишазышытәйтцаз ипоема «Нәфеи Мзаучи» ағы иаабо асиужет. Аха, ихәатәуп, уи апоема ишиашоу апиеса ашкә ишиимгаз атәы. Уи ус шакәу артцабыргуейт апиеса қәғиарала ақәыргылар ашытахь, ахәапшцәа руазәк иихәаз ажәакәа хәа М. Гадлиба игәалаиршәо: «Дад, хәчкәын уфымта апиеса «Апшатлакә» еилахкааит. Иахнарбеит Хмыч ибзиабара иахырқьаны амахагыара шыкайтцаз, ацәгы абзиа шахылымтцуа, атцәахрагы шзалымшауа» [7, ад. 22]. Ишаабо еипш, арака Мзауч ироль назыгзо даеазәуп – Хмыч иоуп.

Ихәатәуп, ахәапшцәа икартцаз ахәарала, апиеса адырәаены дырәегь Очамчыра ишықәыргылаз, азбахә шрылафыз атәы: «Ажәлар ахәара картейт дырәегь знык-фынтә ракара ақалақь иаланхо рзы абаскак зегь ргәы иахәаз апиеса ықәдыргыларц. Ари апиеса азбахә хымцада ирахаит, ирылафит Очамчыра ақалақь иаланхоз. Адырәаены амш ахәылпазрахь инеиуа ианалага, аклуб ааигәа амшын пшахәа инеиааиуа иқәын ахәмарра иазыпшыз ажәлар. Уи аамтазы, апиеса иалаз аклуб ақны хәизахьан, Иуа хәизыпшны» [7, ад. 22].

И. Коғониа ифызцәей иарей зфыз аус алтшәа шаиуа, уи ажәлар ркультура ағиара ишацхраауа агәра игон. Уи атәы бзиатцәкьаны ирныцшуейт, аспектәкь алагамтазы апоет ифызцәа днарылагыланы, асцена дықәгыланы иихәаз ажәакәа: «Сгәыргәауейт, хәуаажәлар фыхейт, рхатәы бызшәа хәтыр ақәыртцойт, бзиа ирбоит...» [7, ад. 22].

Ажәакала, апиеса атоурых даға мацк иахзаатит, иахнарбеит апоет атеатртә қазарағы имаз абафхатәра. Хәарада, уи аганахьала итцегь апшаарақәа мфәпгәтәуп, иудыруей, апыхьашәа бзиа қаларгы. Настгы, 1925 ш. итыжбу апоет ишәкәағы зхыпхьазара 80 хәа иарбоуи (зегь рақәымзаргы) апиеса «Апшатлакә зшәацхәафхәзи» афымтақәа рнапылафырақәа, В. Маан даныргоз ицдәылыргаз ирылан хәа ухәаратәы афактқәа аапшит.

И. Коғониа инысымфа, чыдала Москватәи ажурналистикатә институт ағтәи итцара ханалацәажәо, изызхьапштәу акакәны иқоуп уи аинститут алгара дахьзоу дахьымзоу азтәатәы. Избан акәзар, уи аганахьала афактқәа еиуеипшымкәа иахьа иахпылоит.

И. Коғониа ипстазаара даналтц, игәалашәара ахәтыраз итыжыыз

аизга «Етѣаѣаа» аҕны Д. Гәлиа ихѣоит: «Ҳаѣыхѣа далгоит атцара, Ҳаѣсуа литература ирѣыхоит Ҳѣа Ҳашиегѣыргѣоз иҕалазеи? Иҕалазеи, дычмазаѣуп гѣгѣала, аҲақымѣѣагѣы дыук изиқѣгѣыгуам рхѣоит» [8, ад. 20; 9, ад. 150]. Д. Гәлиа ари 1928 ш. излаиѣуа ала, азныказы, уи «Ҳаѣыхѣаҕа далгоит» атцара Ҳѣа иихѣо, ҕалашѣа змам акы акѣны уахѣаѣшуеит (1929 ш. акѣны иудуҕылоит азы). Аха нас иатѣоу аконтекст ала еилукаауеит, апоет иѣстазаара даналтѣ ашықѣс азы акѣымкѣа, ус дышхѣыѣуаз 1927 шықѣсазы. Уи азоуп Д. Гәлиа анаѣс иажѣақѣа ралагашѣа абас изыҕоугѣы: «Ожѣы¹ ихаҲаит дыѣсыит Ҳѣа, ари зынзак агѣкажѣа» [8, ад. 20].

Ихѣатѣуп, апоет ачымазара шилаѣыз 1928 ш., итцара алгара хымз шагыз. Ус шақѣу артѣабыргуеит И. Коғониа иѣстазаара иалтѣра инамаданы, Москвантѣ иѣызѣа П. Шариа, П. Бокѣучаа, Қѣ. Багаѣшѣ² иаарышѣтыз «Аѣсны ҕаѣшѣ» (1928 ш. № 46 – 308. Август 2.) иану ателеграмма, абри аѣыѣтѣаха: «Сынтѣа далгаразы хымз шигыз, дашымгѣыгѣоз иааизкылҕаз ачымазара бааѣсы имч ааимнақѣеит» [23, ад. 3]. Хгѣанала, апоет ичымазара иласит февраль – март мза шыҕаз. Аха уа иаангылама апоет итцара?

И. Коғониа инысымѣеи ирѣиареи дрылаѣѣажѣо, Хѣ. С. Бҕажѣба иѣуеит: «Иуа аинститут далгаразы маѣзак акѣын игыз, аха ичымазара аеаргѣгѣан ианамразеит» [6, ад. 12]. Убас, В. Л. Атцнариагѣы ихѣоит И. Коғониа «итцара алгаразы аѣсык шигыз» атѣы [5, ад. 29]. Ари азтѣараѣы узаѣсуам М. Т. Лашѣриа Москва – ЦГАОР (Центральный государственный архив Октябрьской революции) архив аѣы имѣыхѣашѣаз И. Коғониа ибиография, ижурналистикатѣ усура ирыдхѣалоу аматериалқѣа дахѣрылаѣѣажѣо иазгѣеитѣо: «Иааит 1928 шықѣса. Иуа атдыхѣтѣан акѣны даауеит Москваҕа. Ари ашықѣсан Иуа далгон дызтаз аинститут... Аха абар саѣхѣоит милан еиқѣатѣѣала ГИЖ анапхгара (аправление) ахѣзала иѣу ахѣатѣи акурс аҕны итѣоу асту-дент Иуа Коғониа иарзаҲал: «Счымазара активлатѣи апроцесс ашҕа иахѣиасыз аҕнытѣ сшѣыхѣоит аамтала соушѣышѣтырѣ»» [20, ад. 75].

М. Л. АҲашба иакѣзар, 1928 ш. аизга «Етѣаѣаа» адақѣақѣа рѣы иѣуеит: «Ваниа, ари ачымазара ѣѣгѣа анихѣ, ашоура раѣѣа шимазгѣы, иаѣхѣа, ашкол парта аҕны атѣыѣала азы ықѣыргыланы, ашоура итцнарбауаз иѣытѣеи иҕырҕыи уи ала лассы-лассы ирѣсаауа акѣын Москва институт аҕны иекзаменқѣа шрыитауаз, институт дшалгауаз. Иритеит иекзаменқѣа, далгеит институт, иртеит институт дшалгаз

¹ Акурсив Ҳара иахтѣуп.

² Ари Қѣазым Багаѣшѣ иоуп. М. АҲашба игѣалашѣарақѣа рыла еилаҕкаауеит (М. АҲашба, И. Коғониа ухѣа раамтѣазы) уи Ақѣатѣи арѣѣафратѣ семинариа дыштѣаз [3, ад. 68]. Анаѣс, иаргѣы иѣызѣа реиҕи Москва аѣара иѣозар акѣхарын, Москвантѣ ателеграмма аазышѣтыз дрылазар, насгѣы И. Коғониа Москва иҕсы маѣханы данкаҲауаз диниазар (шѣахѣ.: Коғониа 2015: 38). Егѣырѣ зыхѣз Ҳѣоу Ҳаздыруам.

ала абилетгы, аха изхэартоузеи, имч намырхеит ичымазара, дхам-нахыит ихайгъқәоу ирыуаз азәы!» [2, ад. 10; 4, ад. 147]. Ишаабо ала, М. Ахашба И. Коғониа аинститут далгеит хәа ауп иихәо. Уи агәра умго икам, избан акәзар М. Ахашба ибзиаэаны идыруан ифыза Москватәи ицстазаара, насггы уи игәалашәара аамта рацәа ахымла-цызт – 1928 ш. ифын. Ари афакт, М. Лашәриа зызбахә имоу – апоет аамтала доурыжьразы аинститут анапхгарахь ифыз арзахалггы даеакала уазнархәыцуеит. Уи иатцагыло арыцхә хаздыруам. Иал-шоит, арзахал ахцатәи итцарашықәс алагамта, ма аееишамтазы ифын доурышьтызарггы. Ус акәзар, мацк ицсы аашьаны, дырөгь итцара дазыхынхәит ауп. Арзахал итцара ахыркәшамтаз ифызарггы, «уажәшты исыгу егыыкам, изулакггы стцара насыгзап» хәа дхәыцны, уи дықәымныкәеит, ичханы апышәарақәа ритеит.

Ишдыру еипш, И. Коғониа иахәшья (Магәа Коғониапқа) лгәалашәарақәа рөггы икоуп уи данычмазафха ашытахь, ипышәарақәа рытара дышцоз, уи шизымариамыз атәы: «Иуа 40 градус ркынза ашоура шимаз, ицъыба патликала азы таргыланы дцон аинститут ахь – апышәарақәа ритарт» [19, ад. 38]. Ииашоуп, ара инатцшны ихәазам апоет иеитоз апышәарақәа итцара ахыркәшара ишатәу, аха уи ус шакәу шыакәнарғәгәоит афада иаахгаз М. Ахашба игәалашәара ацыптәаха. М. Ахашба иеипш, апоет иахәшьяггы илхәоит И. Коғониа Москва дызтаз атцараиурта дшалгаз ала адиплом шиоуз; насггы, уи лажәақәа рыла еилахқауеит Цабал шакәуггы уи инапы иахәадыркы: «Цабал ауп Иуа Москватәи ажурналистикатә институт дшалгаз ала адиплом ахьиоуз. Иуа идиплом анидыркы, деигәыргьатцә хан лахь, – «Ди, ари бымбои?!» – хәа инапы рхаха иналирбеит. Ханггы, – «Избоит, нан, избоит, убри ауми зегь хазқәызыз», – лхәоит лыбжы нытцакны» [19, ад. 39]. Ажәакала, арт афактқәа хьахәапахәада ишыакәдыргәгәоит И. Коғониа аинститут алгара дшахьаз. Уи идиплом ифын итцәахызар акәхарын, аха изыхкьазаалакггы, хара хкынза изымаазеит¹. Амала, М. Лашәриа иархив афь ишытоуп И. Коғониа Москватәи истуденттә билет. Уи, атцарауаф излахаихәаз ала², ЦГОАР СССР³ (Центральный государственный архив Октябрьской революции) акны импыхашәаз апоет иус иадхәалоу апапка (личное дело И. Когониа) иагәылаз аматериалқәа ирылан, убри ак изымгәагыт шытахьтәи рытара.

И. Коғониа Москватәи ажурналистикатә институт акны ахыркәшаратә пышәарақәа аитон аапынразы (маи антцәамтазы акәхоит),

¹ Д.И. Гәлиа ихьз зху Аңсуатҕааратә институт алитература акәшафь ицәахуп И. Коғониа ифыза М. Ахашба Москватәи ажурналистикатә институт дшалгаз зыршахатуа адиплом (ацәа «ГИЖ» хәа ауп). Убри еипшазар акәхарын И. Коғониа итәггы.

² Аинформация хәитҕеит 19.06.2024 ш.

³ Мшафь 28, 1992 ш. инаркны – ГАРФ (Государственный архив Российской Федерации).

апхын мааицызт. Уи ус шакәу шықәнарғәғәоит М. Ахашба уи Апс-ны́ка дычмазафны аапынраз дааргеит хәа иихәо [1, ад. 458]. М. Коғониапқа лгәалашәарақәа рҕы иаабо уи ашы́тахътәи ахтысқәа рышы́та ххыланы (Акәатәи ахәышәтәырта ашы́тахь И. Коғониа мызкы Цабал ды́кан – уи ииун, ииуль алагамта агеит ххәап; уи ашы́тахь мчыбжьык а́кара афны, атцыхәтәан Ахә́тца и́казаара фымш-хымш¹ – ипстазаара даналтц ииуль 14-нза акәхоит), шы́тахь́ка ххьапшуазаргы, аапынрахь хәаргоит.

Ш. Д. Инал-ипа иакәзар, иазгәеитоит: «Пшы́шықәса ихы да-мышәазакәа атцара ду ахы́тцоз, Москватәи ажу́рналистикатә инсти-тут дшалгазтә́кьа, 25 ш. реиха анихымтцуаз, 1928 шықәса ииуль мза 14 аены, ачымазара баапсы ицәа иалашәаз дзацәымцакәа дагеит, д́камлеит апсуа литература агәыгырта – Иуа Абас-ипа Коғониа. Дыпсит уи икы́тан Кә́тол, иара убра дагы́жуп» [14, ад. 171]. Ишаабо еипш, Ш. Инал-ипа апоет аинститут алгара илшеит хәа ау́п иихәо. Ара́ка ихәатәуп, Москва «пшы́шықәса» атцара итцон хәа иазгәеито шыгхоу² еилкааны, истатиа згәылоу да́еа иусумта́к аҕы уи шириашо атәы – «хышы́қәса ихы дымфаахазакәа атцара ахы́тцоз аинститут» хәа и́катцоуп [15, ад. 220]. Аха атцабырг иацәыхароуп И. Коғониа Кә́тол ипстазаара далтцит хәа иихәо. Избан акәзар, апоет иахә́шья М. Коғониапқа лгәалашәарақәа рыла излеилахкаауа ала, уи ипстаза-ара дахьалтцыз – Ахә́тца³, Азын Ха́цъарат ионаҕы ау́п [19, ад. 39 – 40].

Ажәака́ла, ма́кьанагы́ и́коуп И. Коғониа ипстазаареи ирҕеиареи иры́дхәаланы ицәы́ртцуа, шы́атанкыла зы́ттцаара ата́ху апро́блемақәа.

АЛИТЕРАТУРА

1. **Ахашба М. Л.** Антеем мы зовем его... // Иуа Когониа. Сочинения. Состав. М. Т. Ласуриа. – Сухум, 2015. – С. 457–458. (На абх. и рус. яз.).

2. **Ахашба М. Л.** Дахцәызит мыцхәы хзыкәгәыҕуаз апсуа шә́кәыффы // Аизга «Етҕәа́цьяа». – № 4–5. 1928. – Ад. 5–14.

3. **Ахашба М. Л.** Аапынра мшқәа раан. Агәалашәарақәа ры́кнытә. Иа́тцаны афбатәи аты́жъра. Аред. С. А. Кәы́тцниа. – А́кәа: Алашара, 1977. – 460 д.

4. **Ахашба М. Л.** Дахцәызит мыцхәы хзыкәгәыҕуаз апсуа шә́кәыф-

¹ Шәахә.: [19, ад. 38 – 40].

² Ускан Москватәи ажу́рналистикатә институт аҕы хышы́қәса ау́п а́цара анцоз. А́цара аамтҕа 1925 / 1926; 1926 / 1927; 1927 / 1928 хәа хәхәа́ңшуазар, ус иа-гьы́калоит. Аха, хгәанала, а́царауаф а́царашы́қәсқәа асиместрқәа рыла имша́кәа, 1925 ш. ина́ркны – 1928 ш. -нза хәа ипхьазеит, убри азоуп апхьа пшы́шықәса хәа заирбазгы.

³ И. Коғониа и́каи́яз ахәарала, Ха́цъарат Азынба (рыуа иакәын) уи ашы́харахь – Ахә́йака дигоит [19, ад. 39].

фы // Рапхъаза акэны ҕыц ицшаау [А. Е. Ашэба «Етэацъаа» аматериалкэа] // Акэа – Сухум. 2019. – №1–2. Ад. 146–148.

5. Атцнариа В. Л. Ашаецэа. (Иуа Коғониа ицстазаареи ирҕеиамтеи) // Атцнариа В.Л. Аамтеи арҕеиамтеи. Алитературатэ-критикатэ статиакэа. – Акэа: Алашара, 1989. – Ад. 26–103.

6. Бҕажэба Хэ. С. Ашытахъажэа // И. Коғониа ифымтақэа. Еикэиршэеит, апхъажэеи ашытахъажэеи ифит Хэ. С. Бҕажэба. Аред. Ч. К. Коғониа. – Акэа: Алашара, 1974. – Ад. 206–212.

7. Гадлиба М. И. [«Коғониа диижътеи 60 ш. атцра иазкны» захъзу арубрикаҕы. Агэалашэара] // Алашара. 1964. – №6. – Ад. 21–22.

8. Гэлиа Д. Ваниа Коғониа ицсра // «Етэацъаа». Аизга. «Ацсны қапшь» аредакция итнажыт. – № 4–5. Аредакция С. Чанба, М. Ахашба. – Ад. 19–20.

9. Гэлиа Д. Ваниа Коғониа ицсра // Рапхъаза акэны ҕыц ицшаау [А. Е. Ашэба «Етэацъаа» аматериалкэа] // Акэа – Сухум. 2019. – №1–2. – Ад. 150.

10. Гэыблиа Гь. К. «Сыпсаоткаара, Ацсынра!..» Астатиа. (И. Коғониа иажэеинраалақэа ирыцу) // Алашара. 1979. – №4. – Ад. 3–12.

11. Гэыблиа Гь. К. «Сыпсаоткаара, Ацсынра!..» // Алашара. 2004. – №3. – Ад. 3–8.

12. Дарсалиа З. Иван (Иуа) Абас-ипа Коғониа ибиография // «Етэацъаа». Аизга. «Ацсны қапшь» аредакция итнажыт. № 4–5. Аредакция С. Чанба, М. Ахашба. – Ад. 15–18.

13. Дарсалиа З. Иван (Иуа) Абас-ипа Коғониа ибиография // Рапхъаза акэны ҕыц ицшаау [А.Е. Ашэба. «Етэацъаа» аматериалкэа] // Акэа – Сухум. 2019. – №1–2. – Ад. 106–153.

14. Инал-ипа Ш.Д. Иуа Абас-ипа Коғониа (Ицстазаареи ирҕеиареи) // И. А. Коғониа. Ажэеинраалақэеи апоемақэеи. Ашытахъажэа ифит Ш. Инал-ипа. Аред. Б. Шынкэба. – Акэа: Ацхэынтшэкэтыжырта, 1955. – Ад. 155–214.

15. Инал-ипа Ш. Д. Икыдымшэазо Аетцэшаша // Ш. Д. Инал-ипа Аусумтақэа. Актэи ашэкэы. – Акэа: Алашара, 1987. – Ад. 213–240.

16. Коғониа И. А. Апоемақэа. Ажэытэ жэабжықэа. (Ацсуаа рыбазашыакнытэ). Наркомпрос итнажыт. – Акэа: Типография ВСНХ им. Тов. Ленина, 1925. – 84 д.

17. Коғониа И. А. Ажэытэ жэабжықэа. (Апоемақэеи ажэеинраалақэеи ацсуаа рыбазашыа акнытэ). Апхъажэа ифит Хэ.С. Бҕажэба. – Акэа: Ацснытэ хэынтқарра шэкэтыжыра, 1934. – 89 д.

18. Коғониа И. А. Ажэеинраалақэа [Гь. Гэыблиа акыпцхь ашка ицэыригаз] // Алашара. 2004. – №3. – Ад. 9–14.

19. Коғониа И. А. Ифымтақэа. Еикэ.: апое-академик М. Лашэриа. Атц. ред. Д. Нацкьебиа. – Акэа: Ацхэынтшэкэтыжырта, 2015. – 520 д.

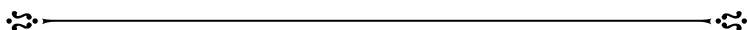
20. Лашәрия М. Т. Апое́т москватәи ипстазаара (Аматериал ҫың-қәа рыла) // Лашәрия М. Т. Ажәа аҫәаақәа. Алитературатә-критикатә статиакәа. Аред. Н.Ҫ. Ҳашыг. – Аҫәа: Алашара, 1973. – Ад. 67 – 76.

21. Лашәрия М. Т. Аңсуа поезиа ахьтәы махәта // Коғониа И. А. Иҫымтақәа. Еикә.: апоет-академик М. Т. Лашәрия. Аҫакзың. аред. Д. Наңкьебиа. – Аҫәа: Аңхәынтшәкәтыжырта, 2015. – Ад. 26–35.

22. Лашәрия М. Т. Апое́т ҫеи Нестор Лакобеи. Иуа Коғониа раңхьатәи ишәкәы «Апоемақәа. Ажәытә жәабжьқәа» атыжыра иазкны // Коғониа И.А. Иҫымтақәа. Еикә.: апоет-академик М. Т. Лашәрия. Аҫакзың. аред. Д. Наңкьебиа. – Аҫәа: Аңхәынтшәкәтыжырта, 2015. – Ад. 6–12.

23. Шариа П., Бокучаа П., Багаңшь Қ. Зыңстазаара иалцыз аҫ. Ваниа Коғониа // Аңсны ҫаңшь. – № 406–308. Аңшьаша. Август 2. 1928. – Ад. 3.

24. Шьыңкәба Б. У. Хратәыла ашәахәаҫ // Б. Шьыңкәба. Иҫымтақәа реизга. Афбатәи атом. Есымшааира ашьха скыдуп. Астатиакәа, атҫаамтақәа, ақәгыларақәа. Аҫәа: «Акыңхь ҫны», 2008. – Ад. 96–100.

ВАЛЕРИ БИГЭАА,

аҕоурыхтэ тҕаарадыррақәа рдоктор, апрофессор

АҢСУА ЖЭЛАР РЕТНОКУЛЬТУРАТЭ СПЕЦИФИКА «АҢСУАРА». АСУБКУЛЬТУРА ХАДА «АҢШӘРКЫРА» АИЛЫРГАРА

«Аңашәркыра» шыақәгылоуп ѿ-еилкаарак рыла: 1) «аңсуадгьыл» (Аңсны); 2) «аңсшәа» (аңсуа бызшәа). Абызшәадыррағы урт хаз-хазы иҕоу терминқоуп, аха аңсуаа ретнокультуратэ специфика «Аңсуара» асистемағы иакуп, субкультуроуп.¹ Аха, зегь рацхьаза иргыланы, уи асистема зегьы зықәгылоуп конструкцииоуп – уасхыруп.²

§ 1. Аңсны афизико-географиатэ тагылазаашьей аҕауей. Хышәара-тышәарала иахьатей Аңсны хәаақәас иамоуп Егри Цсо-уи, тбаарыла – геи шыхеи. «Хауатэ тагылазаашьала адунеитэ хауатэ маҕақәа ѿба рыбжьара иҕоуп: атропикей ишаанагара иҕоу ахь-шәашәарей» (Дбар, 2007, 2012: 140. Асубтропика-цәаакы ахьзуп иара, Аңснйтәи аҕауа ахата.

Амашын кәандей кавказтәи ашьхеибаркырахадей ирыбзоураны Аңсны аҕадатәи аңша хышәашәей мрагыларатәи аңшаҕей ркынтэ цырхагак аиуам, ихьчоуп. Иара убас ишыҕоугьы, имааиц ауаҕы Аңсны даҕаар, иңьеймшыар алшом даеа чыдаракгьы. Амшын аңшахәа аҕынтэ шыхатәыланза ҕымшныкәа роуп ибжьоу, аха хауахкыс иҕоу зегьы дрылсноуп уи ашьха дышхало, абыгькьақьа зәало асубтропикатэ тиаақәей аңсатцлақәей инадыркны ахәыртақәей сыла итаҳәхәоу ашьхаикақәей, цсасира зкәым асыцсақәа зыбжьажьу абахә такнахәқәей ркынза. Урт рыкноуп рыхқәа ахьытырхуа, «агәгәа» рыхга, зпырцәқәа ргыланы, ишзахәо агаҕа ицо аңсуа зиас дукәа. Ага иаңну абнақәа рҕоума, аңстақәей ахәтақәей рҕоума, Аңсны зехьынцъара ашәапыңьаң (флора) шырцәоу еиңш, ирацәоуп ашәарах, агыгшәыг (фауна), ашәала урт зегьы зырҕыхо аңсаатэ, алаҕәыра царақәа инадыркны ашьхакаңқаңқәей ашьхауарбақәей ркынза.

Аңсуадгьыл аңсабаратэ чыдарақәа рыңшәма (аңсуа) инаалаша агармония апыртцойт цыхәаңцәарада. Иаргьы урт иңсы рылоуп, дара рыдагьы иңстазаара тақы амамкәа ибартэ еиңш. Еинаалоит.

¹ Аңсуара – суперкультуроуп «аңсуаа ртрадициатэ культура иаңыдоуп (спецификууп), Асубкультура – асуперкультура иаңагылоу культууроуп (иахәтакуп).

² Астатиа атема интерес измоу аңхьѿ изы аинформация: Валери Бигэаа иетнологиатэ усумта «Аңсуа жәлар ретнокультуратэ специфика «Аңсуара»: Ахьышьтрей анархеи» алагамта ажурнал «Алашара» № 2 (2026) иануп.

Атоурыхтә гәынкыларә атцкыс ихароу, ихаразоу аамтақәә рзы убри агармония алшара инаҭеит антцыраду изташаз анхамҭәтә бзәзәра, анхашә-нтцышә (аматериалтә бзәзәшә), адоуха беиә ухәә зә дхәартамыз ахәтә культура атцара.¹

Атцарадырраҭы ишәзгәәтоу еицш, жәынгы-ҭангы апсуаа рыдгыл ақәыпшылареи ахауәтә еицшымзәареи зейцшыкам ала ирдыруеит, шәкәыла-быгышәыла ишытыхны, ахсаала кәтцаны, рцыбақәә иртоушәә.

«Геи шьхеи ирыбжьаршәу Апсны рыцхә», – рхәоит урт зны-зынла, иаақәыпсичханы. Даеазных, «Апсны-кьақьа дузза», – рхәоит, иатцәеырбаны, цагыаракгы уаҭы иатцибаауа (шәахә. Кәыпраа, 2004: 141–150). Хәарада, актәи цәыртцит XIX ашәышықәса аҭбатәи азбжәзы икәз амилаҭтә трагедиязы, аҭбатәи – абжьарашәышықәспасақәә раамтазы Кавказ зырцәажәоз Апсуа хәынтқарра (VIII ашә. антцәамта – XVIII ашә. актәи азбжа) ахыцша атәы зхәо сахьаркыратә фразоуп.

Афразеологизм «геи шьхеи рыбжьара» акәзар, апсуадгыл ахәаақәә иртазәом: «амра ашьхақәә иаарывтцүеит – амшын (ага) агәынахыс иташәоит». Урт ирыбжьанахыс ақәыпшыларә (пространство) зегы апсуа итәуп. Убри азы акәхап апсуаа шьхатәыла ахәтцара изадыркыло, амра амшын азааламта – апцхәыс лыцшзара.

Апсуаа рдунеиеилкаашәала, шьхатәылеи гәтәылеи еишьашәалоу, еицназго цәабаратә обиектқәоуп, аха аҭбагы «еилоуп, акны икоу хаҭсахьатә архетипуп» (Зыхәба, 1995: 57).

Даеа ажәақәак рыла иаххәозар, апсыуала «геи-шьхеи» аилкаашә егыакуп-егыаҭбоуп. Уи атәоуп ирхәо антонимтә кәзшә змоу ажәеилатцәкә: «гәтәыла», «шьхатәыла». Аха рызқәақәә еизырхазам. Шьхатәыла хыхьынтәи амшын агәы ихыцшылоит, гәтәыла, тцәкала шьхатәыла икәпшуеит – аҭбагы физико-географиатә цәеижык иатәуп. Апсуаа урт рзеипшуп, зә ихәартам, цсы зхоу цәабаратә тынхақәоуп. Урт рыбжьароуп иахьиз, иахьаазаз апсуаа, жәларык рахасаб алагы иахьышьақәгылаз, иахьҭеиәз, ретностә тоурых аҭы иага мыкәмабара рхыргазаргы. Еитәсхәоит, апсуа бжыс ихоугы апсуа дгыл ачыдаратә бжьоуп. Апсуа дызну адгыли уи акалт зкәабо амшыни (ага) ицсы шрыгроу атәоуп иахәо ихныкәгашәагы.

Апсуа данышьхыла, итәарта-игыларта шааирхиаз еицш, амәышазы анцәа ихьзала дныхәоит, Ашьханцәахәгы давмыжкәә, ирахәгы иаргы абри адгыл-цшә иахимбаарц, шьхалбаан машәырда илбааишьтырц азы, апцхә абзәра ирбаны, нас – агәи агәатцәеи. Шьхатәыла дыкәнатцы, апсуа ихы разо, ицсы разо дныкәоит, ирахә дрыцуп, ихы-игәы алақаны, зегь рыла итыц данаало – ицәажәашә

¹ Уи азы шахәтра ауеит «Феномен долгожительства» (1982) – абартә ацәахәақәа равторгы дызлахьыз асоветтә царауааи америкәи ацарауааи (агеронтологцәа, аетнологцәа, антропологцәа, апсихологцәа) Апсны еицымҭаҭыргоз адәынтәи атцәаратә усұрақәа ирыбзоурахаз аколлективтә монография.

инаркны ишәарыцашья аҗынза: ажәанаак ихәом, дгәамтцуам, дзынкъалакгы-дзынцалакгы, зык наихьиршозар, ажәфан ицәа аирбом, иеыкәабагазгы ацыхаз иалеитәом, иалеитәом арфашгы, рхы ахьхоу идыруеит азы (амшын ахь), быжь-хаҳәк ианырхыслак ишыцкьахо акара идыруеит, аха... Убартқәа зеггы рнафсан, цшзала афныка ихы анирхо аламталазы, адгьыл ашья еитаирбоит, Анцәаду ашьханцәахәы диашьяпкны.

Шьхатәылан ажәфан ааигәоуп рхәоит. Ацсуа традициатә дин ала, Анцәаду дахьынхо мрагыларәфәоуп, ажәфан абыжьбатәи аихагылафы. Уи, Хыхь икоу, ихәахья инакәыршәаны, Ашьханцәахәы инапы иану идгьыл дахылапшуеит. Убартқәа зеггы рнафсан, цшзала афныка ихы анирхо аламталазгы адгьыл ашья еитаирбоит, Анцәаду диашьяпкны. Егьи, Гатәыла акәзаргы, Агаҳ дахуп. Анцәа дхазтә азәы иахасаб ала, ацсуа, дахьыказаалакгы, иатәам ала дныкәом, уимоу, кәарахаҳәкгы аашьтхны амшын иалаижьбуам (шәахә. Бигәаа, 2018, I ахәта).

Ацсуа идгьыл дшахзызаауа, уи злафычоу ацсабара ицсы шагроу атәы зхәо афактологиатә материалқәа уафы ицылоит Ацсны ахи атдыхәеи ахьынзаназаазо, зегьынцәара, шьяфәцыпхьаза. Урт рахьтә иаагар ауеит акык-фбак:

«Анхафы мфәыпкара ма матәахәылхра данцо, иеиха афы кьан-тыжәк ала итеихәхәоит, мамзаргы икьяф ацшь инытцеикуеит: «абна шәоит». Насггы былтәыс ихы иаирхәо атцлахажәақәа роуп. Матәахәра злоу, хәарада, атцлажәлағәғәқәа роуп. Убри азы абна деигзоит: «имцсуа изы иахьатәи амш шааиз еипш, уатцәтәи амшггы аауеит», ацкарстаггы дфахоит, рахәык апырхагамхарц азы. Ипканы дшаалгалак, уи анышә гәза ақәипсоит, ирыжәпашәа. Аката ахиаар, мышкызны иматәахәхоит» (ААДӘИАМ I);¹

«Анхафы, ицәқәа аутә нарыкәтцаны, ихкаарахь ифәнынеихо аамтазы, дахьнеиша днеианза, ицәматәа дфаханы икуеит: акы – ацәқәа имыргәақырц азы, фба – цәеихала цъара дацк ицәхымтцәарц азы, хцә – адгьыл агәы цәимкьарц азы» (ААДӘИАМ II);

«Геи-шьхеи ззеипшу ацсуа шәарыцаф ашәарах рапхьагыла / рцы-за деихсуам. Иагьгәнахароуп, апрактикафгы ишәартоуп. Пызада, ишақьшақьо еилахаз ашәарах, рхы ахьынахо ицар ауеит, рыпхьартахь изго амфа иақәымшәакәа» (ААДӘИАМ II);

«Амфа иқәу ахатца, фыла дыказаргы, зыхьк ахы анышә ицәытц-наганы, ихәырхәыруа абна ишылало ибар, даагыланы, хәызбала акәзаргы, ажрахәыч тыгьгәаны, аееизакны излацаша амфа азы-лихуеит» (ААДӘИАМ III).

Убыстцәкьоуп, ацсуа дызқәынхо адгьыл / ицсадгьыл афы ада, дызлиааз ацсабара дықәымпшуа, ифны ааигәара икоу иабацәа рнышәынтрақәа инапы ргәы иахьықәимшыуа, тәымдгьылк атцака

¹ ААДӘИАМ – автор адәы иқәигаз аетнологиатә материал.

цстазаара шимам атэы зырцабыргуа афырцштэкэа мачым. Абар урт рахьтэ акы:

«Азеижэтэи ашэышықэсазы шэакьпынтцала, рыдгьыл иахьбааны, ацаризм амшын ихнатцаз ацсуа депортантцэа мшыннырцэ ианзхыргалак, абра шэынха хэа иддырбоз адгьылкэа ркны иаангыломызт. Рыцсадгьыл афы ианыказ изкэынхоз адгьыл еипшыз акы рыцшаанза еимдо атэыла «фыц» иалан. Рқытакэа рцэа зхыркаауаз атып анырбалак, итэон, быцакьбақэак наргыланы. Урт рқыта гэакьбақэа рыхьзкэа рыхьзыртцон: Цыгьарда, Цхьана «Тхьына», Калдахэара, Цабал...» (ААДЭИАМ IV).

Амхацьыркэа ирхыргаз ахтэара-хыпсаареи рыцсадгьыл агэхьбаагареи роуп изхылтцыз рашэа гэытшыаага «Амхацьыркэа рылагырыз» иалоу ажэакэа:

«Ацсны – хашоны, хаб игэара,

Хзаазаз, хзыхьчаз хан лгара» (Агэажэба, 2020: 547).

Ииашоуп, Ацсуара, культуратэ системак ахасаб ала, ашьапы акыр, ашьапы икэгьлар, ишэыр ахьалшоз ацсуаа, – «хацсадгьыл» – хэа изышьтоу, жэынгы-фэангы изфыгэхэаауа, иатаххар, рыхгы зкэыртцэ Ацсны акэын. Ацсуара айкэырхарагы, афиаарагы ахьауа, цсыуа дызху ацсуадгьыл афэоуп. Уаха цьаргы.

Ихамхэар алшом даеакгы. Атэымдгьыл афы инхо ацсуаа, иахьынзарылшо ала, ацсуара рхадмырштит, еихаракгы ацсуа тцаскэеи ацсуа кьабзкэеи. Урт рахьтэ издыруа ыкоуп ацсшэагы, аха кыр ихьысхауп. Егьа умхэан, азеижэтэи ашэышықэсазы уа инанагаз амхацьыркэа рыхшара, урт рыхшара роуп дара – иахьатэи амшыннырцэтэи ацсуаа.

Ацсуа жэлар рыцсадгьыл егьа рыцсы агразаргы, егьа иафынтцэаауазаргы, зегьакоуп, рымч зкэымхоз атоурыхтэ тагызаашьбақэа ирыхькьаны, ахэаакэа антшэахоз ыкан, икан ианытбаахозгы. Уиоуп ихархэо ажэытэ фырақэа, уиоуп иханахэо зыхэ ашьара уадафу «адгьыл абызшэа» – атопонимиа. Иахьатэи Ацсны афнытцка еипш, антытцгы ана-ара иахцыло атопонимкэа (атыпхьызкэа), агидронимкэа (азисхьызкэа), аоиконимкэа (аиланхартахьызкэа) ацсыуала, ма ацсуа-адыга бызшэала ицэажэоит. Амала, Иахьатэи Ацсны аладатэи азбжа, еихаракгы Мырзақан ицакырадгьыл афы, Егрынырцэтэи хгэылацэа рбызшэа злыфуа атопонимкэа мачым, зегь рапхьаза иргыланы амшынцшахэа иану акытакэа ркны. Урт адианкэа рышьтакэа роуп.

Адианкэа зхагылаз Гыртэыла, Картлитэи ахэынтқар дрыщырхырааны, Ацсны аладатэи азбжа рнапафы иааганы ирыман абжьарашэышықэсақэа рзы (XIV–XVII).¹ Агафееи акаршэрақэеи рфы инхоз ацсуаа апстақэеи ахэтцкэеи рахь ифаскьаны инхеит, аамтак калап, уаанза агыруа хааигэа анеира изыгэагьрым, нахэааны.

¹ Аднан – Даднани. Абжьарашэышықэсақэа – урысшэала: «зрелое средневековье».

Убыскан иҗалаз аҗагылазаашыа зыхкыаз амзызкәа иреиуоуп Аҗсны аҗнытҗатәи апроbleмакәа – аҗсуа аамстаҗәа дукәа (аҗауадҗәа), ах иатәамбара аҗынза иназгаз реитҗашыҗра, рҗәылеибатҗара, рхәатәе-икәымшәара.¹

XVII ашәышықәса антҗәамтәзы аҗсуаа рееинрааланы, рееидкы-ланы, Бзыҗнырҗәнахыс инхоз рашыҗәа асазкәа рылархәны, Адиан Егры дырҗаны дҗарҗеит. Ашхә ашәапкәа ирымаз абжыгуаи гәмааи лбааит, рынхартатыҗкәа ирхылеит.² Аха уи аҗсуа адгыыл ианитҗаз ишыҗакәа макыанагы иануп, хәарас иаҗахузеи, ага иаҗну ақыҗакәа рҗы, микротопонимкәак рахасаб ала. Амала, шамахамзар, уртгыи аҗсуабжыкәа рыҗыҗеит (Инарҗбааны: Кварҗия, 2006: 58–290).

Аха Аҗсны мрәҗашәараладахытәи азбжа аҗы еипш, мрәҗашәараҗа-дахытәи азбжаҗгы, шыхатәылан иҗоу атыҗхыызкәа зегы, азиаскәа, усгыи, аҗсуабыж рхоуп, аҗсыуахыызкәоуп, ахәҗакәеи, аҗҗакәеи, аҗаҗакәеи, ахәкәеи, абахәкәеи, ашыхаҗамҗакәеи аапҗра-кәеи убырт инарылатҗаны. Уи атәы дакәшәатҗәкыаны иазгәеиҗеит аурыс җарауаҗ Николаи Альбов: «Горная топонимика Абхазии – это почти безраздельная абхазская топонимика, и её могли создать только предгорные и прибрежные оседлые жители, занимавшиеся земледелием и отгонным скотоводством» (Альбов: 1993: 306).

Ажәытә, ажәытәза, хәра җалаанзатәи III–II азкышықәсақәеи рзы Азия маҗ мрагылара-җада икәынхоз абориген-хылҗшыҗтракәа иреиуаз хаттааи урт ирзааигәаз абешлааи, иара убас Амшын еикәа аладатәи аҗыкә аҗы инхоз каскааи аҗсуа-адыгақәеи етнокультурак иатәын рхәоит адунеитә мрагылратҗаҗҗәа рагырак.³

Х. к. (хәра җалаанза) XII ашәышықәсазы аиндоевропатәи абы-зшәатә тааҗәара иеиуаз абызшәа зхәоз, акыр шәышықәсақәа рышыҗахы (х. к. XXI ашә.) иааны, мартаҗа-шыартаҗа инхоз, ахәынҗқар-ра гәҗаагы җазҗаз (XVII) хеттаа / анеситкәа еилахаит, мрәҗашәа-рахытә ихәытҗкыаз ақәылара бааҗс атыхәала (Шәахә. Арзынба, 2015. I ат.: 47). Убри ашыҗахы хуриттааи, ахатт-абешла-каскааи маҗ-маҗ инеитатҗ-ааитатҗуа Кавказка рхы дырхеит. Ғышә шықәсака аатјуа-ны, Кавказ аладатәи ахәаа иаадгылеит. Ахуритткәа мрагыларахы рхы дырхеит, ахатт-абешла-касқкәа – Амшын еикәа мрагыларатәи аҗшахәахы. Жәытәнатәзаахыс Мрагыларахытәи амшынҗшахәа зкыз рашыҗәа рахы.

¹ Аамстаду – аҗартҗелизм «аҗауад (тҗади) ауп. Аҗышәала уи «ахада» аана-гоит.

² Убри азоуп Ингороква итеория зырҗыцуа ақыртјуа «җарауаа» «XVII ашәы-шықәсазы аҗсуаа, ашыхақәа рахытә илбааны, ақыртјуа жәытә дгыыл Аҗхазетҗи ааныркылеит» зрымшу.

³ Абызшәадырратә дунеи зыхыз адыруа алингвистҗәеи (Еиль Феррер (Швейц.), Еммануэль Ларош (Франц.), Ирина Дунаевская (СССР, Урыстә.) Анелиз Кам-мерхубер (Герм.), Виачеслав Иванов (СССР, Урыстә.), Сергеи Старостин (СССР, Урыстә.), аҗоурыхтҗааҗ, аетнолог Владислав Арзынба (СССР, Аҗсны).

Антикадаса антцѣамтазы аладатѣи ацсуа етностѣ шытракѣа Апсар (уажѣы: Цорохи) азиас аргъаратѣи ахыкѣ аахыс ишытоу адгъыл иахын, уинахыстѣи, наѣ, Анатолиа (Азиа мац) аганахъ, амшынцшахѣа ианын азан хылтцшытракѣа – алаз-чанкѣа, агыркѣа. Апсуаа етностѣ шытракѣа – апсилаа, абазгаа, санигаа – арахъ, аѣады шыѣоу иааскъон.¹ Урт рацхъа игыланы иаауан адыгакѣа.

Х. х. (хара хера) афбатәи ашәышықәсазы ацсуаа аладатәи рхәаакәа Фасис (Риони) азиас ақынза иаскыхан, дара ратқкыс хыпхязарала еихаз агырқәеи алазқәеи, иаақәымтцакәа, ладантә иахьрыдыгәғәалоз ақынтә. Убри ашытахь аитатцратә процесс иахагы аеарццакит – антикакьаса анынтәоз аамтазы ацсуаа Егры азиас арғырахьтәи ахықә ағы реаньркылеит, аха етностә хәаала ақәымкәа, политикатә хәаала. Уи артцабыргуеит абжьарашәышықәсхьшәакәа ирытцаркуа афьратә бака. Иааркәәзаны ақәзаргы, хәзаатгылап уи.

Атыркэ ныкэаф Евлиа Челеби (XVII ашә. азыбжа) ишифуала, Фаша (Фазис / Риони – В. Б.) армарахътәи аңаф инаркны Аңсар азиас акынза агыркэа нхон. Ртәылагыы «Мегрелистан» хәа дашьтан уи. Фаша арғарахътәи ахықәахыс апсилаа (аңсуаа) нхон. Урт хыс дрыман абей (ах) Чач(ба).²

Автор ишаггәиҗа ала, аҗсилаа уааҗбарақәан, уааеибагақәан, хатҗәләс иҗаз зеггы бҗарла (ахыҗи ахәымпали) еибытан. Иаггәтеит иара убас урт рхатәы бызшәала (аҗсшәа) иҗәәжәон, ахырыванхоз агырқәа рбызшәаггы шырдыруз атәы. Атырқә ныҗәаф ифымта уафы иадимбалар алшом уи Кавказ агеография, акартаггы налатданы, цыҗены ишидыруз. Аха, ашәкәы аинтерпретация азызуз ақыртүа мрагыларатҗааф ишихәо еипш, Челеби Рионии Кәыдри иҗәеилфашьомызт. Уи Риони дықан, шыахәлатҗкәа ибартә-иахартә еипш, уа инхоз ауааггы драҗәәжәон, аха Кәыдры ааигәараггы дымнеизакәа, диасны, мраташәара-фадака дҗеит, шхәала. Ифбахаз, Челеби Риони Дунаи иакароуп, итбаауп, итаулоуп, аҗбақәа таныкәоит, шә-милык ркынзаггы ифаскьоит хәа ифәеит. Кәыдры, ускак итбаам, ускак итаулам, насггы зиасгуп, аҗба акәым, анышыггы зхылом. Ииҗаны амшын ахы иагоит. Ари афыз ажәа аполитикатә кәзшыа змоу ажәоуп.

Иҗалоит, апсуаа гәыпҗык, зтып иахымтыз анклавк раҳасаб ала иҗазаргы. Итцаам зцаароуп.

Хыхь ишазгэагэу еипш, апсуаа, мамзаргыы апсуа-адыга хылтц-

¹ Атыркэцэа ртрадиция инакэдыршаны, Евлиа Челеби, аңсуаа «абаза» хэа дрышьтан. Аңсуаа етноста цэдырйракэа аңсил, абазг, саниг антикатэ традицияфы ишахпыло еиңи ауп саргыы ақбаад ишанысйо. Аңсышэала иахьа иаадыруа аңсуа етнонимкэа – «аңсуа», «абаза / абхаз», асаз – ирыкэшиэоит. Археологиатэ материалкэа ишырхэо ала, аңсуа-адыгакэа Амшын еикэа мрагыларатэи аңшахэа ркын ацъазаамтазгыы (Цъапаризе Отар).

² Апислы восходят к одному из древнейших этносов Северо-восточной Малой Азии – абешла. Отсюда и самоназвание абхазов – апсуа (Дьяконов, 1968: 123).

шытракэа ржэйтэ шытакэа Амшын еикэа мрагыларатэи ацшахэа ианымтэуа иануп иахьауажэраанзагы. Хархылап, нас, урт Егры инаркны Кырттэылеи Тыркэтэылеи цсабаратэ хэаас ирыбжьоу ажэйтэтэи Апсарнза (иахьатэи Чорохи азиас).

Кырттэыла мраташэаратэи азбжафэи икоу ацсышэала ицэажэо атопонимкэеи агидронимкэеи роуп изызку ацсуа етнолог ду Шалуа Инал-ица ишэкэы «Вопросы этнокультурной истории абхазов» апараграфкэа руакы – «Топонимика». Иаагап уа иану аматериалкэа рахьтэ еиха хра злоу акык-ѿбак. Зегь рацхьаза иргыланы, урт «цс», «хэы», «кэа» злоу терминкэоуп – ишьагэыткэоуп, ма интэамтакэоуп, амала, акыртэуа локотив «т» рыцны. Академик Симон Цьанашьиа ишазгэеито еипш, урт идыртцабыргуеит ацхьа ари адгьыл икэынхоз ацсуа-адыгакэа шракэыз (шэахэ. Джанашиа, 1940: 623–628).

Уаанза ишазгэастаз еипш, Апсар (Чорохи) – «ацсара» акынтэ иаауеит, иаанагогы «азиас ахы ытцнахуеит ацсарафэи» ауп. Супса – асыпса, Фазис – ацсы / зы, Агидаква – Агыдакэа, Араква – аракэа, Малтаква – Малтакэа.

Иацсыуа ажэакэам хэа уафы изхэом абас икоу атыпхьызкэагы: Азиhi – азыхь, Азаху – азыхэ (ачаркьас), Ахо – ахэы, Аква – Акэа, Анча – анцэа, Ахибла – ахьыбла.

Абарт зегьы, амшынцшахэа налатцаны, Кырттэыла мраташэаратэи азбжафэи (Гыртэыла, Гуриа, Ацара) уафы ипыло топонимкэоуп, мамзаргы гидронимкэоуп. Ацсыуала ицэажэо атыпхьызкэа мацым акыртшэатцэкэа зкэыѿуа адгьылкэа рэгьы, Лхаахытц еипш, Лхынхытцгы. Иаххэап, Алáда – алáда, Тахитара – тахь-итэара, Надиквари – надикэара, Жибиани – жьиаа ркыта, Квараши – кэараш (инартбааны: Инал-ица, 1976: 373-388).

Сгэы ишаанаго ала, абарт атопонимкэа аххэаа рытара атахым, еилизкаарц зтаху зеипшыкам ала еиликаауеит.

Иазгэататэуп даеакгы. Лхаахытц, еихаракгы Кэтешь акэшамыкэша иахцыло ацсуа топонимкэа Леонидаа рышьтра еиуоу ацсуа хэынткарцэа раамта иатэуп.

Леон II ирезиденция Анакэаациантэ Кэтешька ианиеига, кыртшэамзар ацсышэак зкэымыѿуаз адгьыл афэи ахэынткарра ахы ата-ра ицэыуадаѿхон, иуаажэлар рыфнытцка еиха дзыкэгэыѿуаз ахацэа гэгэакэа, таацэала иааганы, иааикэыршаны имыртэар (инимырхар) ауамызт. Абга итахын. Даеакала еитахэашьа амам, сара ишеилыскаауала. Лхынхытцнахыс ишьтоу акыртэуа дгьыл ахьыназазо атып змоу ацсуа топонимкэа ацсуа хэынткарра амаа шытрала Гьаргь II ицха Гэырандыхэт лца Баграт иахь ианиас аахыстэи атоурыхтэ аамта иатцанакуеит – X–XIII ашэ. актэи азбжа). Қартли лбааи ѿхалеи инадыркны Кахети агэакынза, зехьынцэара, амчра зкыз аамстцэадуқэа иреиуаз ацсуаа ракэын. Урт рыжэлақэа рхуп иахьанзагы акыртэуа дгьылкэа жэпакы, уимоу, акыртэуа транскрипция иаднакылаша ацэа

зыкәнылахьоу рыжәлантәкәагы (шәахә. Куправа, 2008: 319–469; Кварчия, 2025. II часть: 87–250, Прил.: 259–264). Даеаганкахьала иаххәозр, абжьарашәышықәсқәа рзы зшәапы зкыз ацсуа топонимқәа, Амшын еикқәа мргыларахьтәи ацшахәаґы иахцдыло атопонимқәа реипш, ацсуа жәлар ретногенез ахь ус рымазам, ацсуаа ретностә тоурых атәы алаҳамтцозар.

Гыртәылеи Имеретии Ацсуаа рахра иадызтцаз ахь Леон I ацсуа хәынтқар Леон II рыхьз иадхәалоуп, иара убас, агәраа (Гуриа инхо ақыртқәа) амшынпшахәахь рылбаарагы – Чорохии Рионии рыбжьара. (Шәахә. Анчабадзе, 1959: 150).

Еитасхәоит, Мраташәара иаду Қырттәыла (Гыртәыла, Гуриа, Ацара) иаабо ацсышәала зґы цәажәо амакротопонимқәа, уимоу, амикротопонимқәагы, раґырак, агидронимқәа рапхьа инаргыланы, ацсуа ретногенези ретностә тоурыхи рызтцарақәа рхыцқәа аазыртуа фактологиатә матәахәыхадақәоуп, атопонимика филологиатә дыррахкны ишыкоугы.

Ацсуаа ржәытәдгьыл хышәаратцышәаратә хәаакқәа рызтцара апхьа ицәырызгаз, шәкәыла-быґшәылагы алшара азырбаз ацсуа тцарауаф Шалуа Инал-ица иакәзам, ақыртуа тцарауаа роуп. Уаанза, 1956 шықәсазы, ианлаамтаз фымз Цыґярда дааны ацшәа зтцоз, ладеи-ґадеи еицырдыруа алингвист, академик Қыетеван Ломтатизе ашәкәы ианылтцит бызшәадырратә матәахәыла мацарала ацсуаа ретногенез атәы, алкаагы калтцит: «Абхазы представляют собой остатки некогда несравненно более значительного этнического конгломерата, оказавшего большое влияние на процессы этногенеза народов западной части северного и южного Кавказа. Наследием этого этнического субстрата является протоабхазо-адыгская топонимика Западной Грузии и, факты значительного влияния абхазского языка на грузинский, как в области лексики, так и в морфологии» (Ломтатидзе, 1956: т139).

Кетеван лышьтахь, хышықәсака аатцуаны еипш, ақыртуа тоурыхтцаафцәа дукәа руазык, Георги Меликишвили, иґуан: «Миграции предков грузин (картвельских племён) с юга в Закавказье (...) вобрал в себя автохтонное население Закавказья» (Меликишвили, 1959). Хәарас иатахузеи, «картвельские племена» ақыртқәа рхатақәа реипш, агырқәагы алоуп, иалоуп ашәанқәагы. «Автохтонное население» – ганкахьала, нах-даґьстанқәа, ацсуа-адыгақәа – даеаганкахьала.

Еицырдыруа ацсуа тоурыхтцааф, апрофессор Гурам Гәымба итцәамта «Нахи» ишахәо ала, уи апроцесс атыц аман х. к. IV ашә. антцәамтеи III ашә. алагамтеи рзы (Гумба, 2018).

Аха иазхомызт археологиатә тцарақәа. Лыпха аиуит убригы.

Еибырхәазшәа, Шалуа Инал-ица ишәкәы анттыцыз ашықәс азы итытцит Отар Цьацаризе кыршықәса инапы злакыз икапиталтә

усумта (1976): «Многочисленные абхазо-адыгские племена в древнейшие времена обитали не только на своих нынешних территориях, но занимали и всю Колхиду, часть Малой Азии и другие места» (Джапаридзе, 1976: 265-291).

Икоуп урт рыдагы, апсуа ртоурыхтэ тцбырг атэы зхэо, рцысышэ змам афакткэа рыла, уафрала, ламысла иаптцоу атцарадырратэ тцдаамткэа, иакымкэа-иобамкэа. Аха, сгэанала, абарт, адунеитэ тцарадырра иадыруа ақыртуа корифеицэа рфымткэа ркынтэ иаазгаз ажэакэа азхоит Апсны аладахтэи аган ала ишытоу адгыл иаанарпшуа апсуаа ртоурыхтэ иаша апхьаф икынза анагаразы.

Иахынзахэтоу ала итцаам апсуаа ржэйтэтоурых ртэыла мраташэарахтэи аган афы – Цсоу азиаснахыс, уи азы здакам азанааттэ литературей архивтэ материалкэеи шмачымгы, политикатэ цынгыла дук шыкамгы. Зыкэра кыр иназгахыоу этнологк иахасабла, уажэазы сара сымч зыкэхоны икоу абжыарашэшыкэскэа рынтцаамта иатэу афыратэ бакакэа роуп.

Ииашоуп, афыратэ хытхыртакэеи атопонимикатэ дыррахки апсуа депортантцэа рхылтц-цылтц рхэамткэеи рыла бжыфеацала ахэара аует XVIII ашэышыкэса антцаамтанза апсуаа Амшын еикэа кавказтэи апшахэа зегы шыркыз, уинахыс зтэыла акалт ианыз адыгацэа ртэы ахэара. Зегь рапхьаза иргыланы, тоурых-этнологиатэ матэахэ чыдоуп хыхышэа зыхыз цэырызгахыоу Евлиа Челеби иныкэаракэа ртэы зхэо ифымта Seyahatname (аныкэаракэа рышэкэы) II атом.

Атоурыхтэ шэкэкэа ишырхэо ала, абжыарашэшыкэсакэа рзы Апсны ах инапэфы иказ Гэымстеи Бзыпи рыбжыара акэын, уилахыстэи апсуа дгыл, ишазгэахтахыоу еипш, адианкэа иркын. Афахыс, мраташэара шыкоу, «асаз ипсшэа» зхэоз апсуаа нхон, аха ахра хэычкэа рыла рыешаны, централизацияк рымазамкэа. Уи хасаб азуны акэхап атыркэ ныкэаф, цыаргы дыдымгылазакэа, Фашантэ (Риони) дышиашаз Сазыннза дзааз.

Евлиа дзыхьчоз иуаажэлар ицны апхьа даазыдгылаз Бзып нырцэ ишытоу адгыл зкыз чандаа (цанаа / цанба) рыскыалоуп (Гагра иахьатцанакуа). Иара урт цкыа данрылапш, рыказшы анеиликаа, – «арт а́уаа абазакэ́а́тцэкоуп (апсуаауп)», – ихэеит. Гагрантэ иныкэара ианацитца ашытахь, хэ-аангылартак рнафс Кечаа (Гечаа / гечба – В. Б), рыдгыл афы днеит уи. Уа инхон ауаа рацэафын. Асас ицызгы иаргы Кафка ақытан инхоз Жаншух (Цъансыхэ – В. Б.) зыхьыз азэы ифны инаргеит, ауаха иара ифы ипхьарц азы. Апшэма исасцэа жэа-уасак рызшыны, абыста уны, рхэы кайтцеит, хатыр рыкэйтцеит. Хыштэык ахасаб ала ирымтцадыргылаз асызбал ргэапхеит, иргэапхеит атэангы. Ианша рымфахь икэлеит. Ф-скыалак ианырхыс Артаа (Артба) рыскыала инадгылт. Аныкэаф ишифуа ала, урт кычаа рыткыс еихан, ахацэа зегы абцар рыкэнын, егыа уааиашакэан.

Урт рах ихахэы аушътны иман, ахыци ахэымпали рыла деибътан, ахэачаца икэнын, изжэоахырк ауапа ахарцан. Өынѳажэижэаѳык ркынза абцъар иатцагылоз ауаа ицын. Дцаны, ѳажэа уасеи бнацэки исасцэа ирзааигеит. Рхэы ирхиеит. Аишэачаракны асасцэа рыматц зуаз ацкэынцэа кэыпшкэан. Уртгъы рхахэкэа аушътны икан, инеи-беипшны, зегъы, ипшза-пшзаза икан. Адырѳаены, Ҳамышыаа иртан, нас – Шэачаа ирызцеит, уа иагъаагылеит уахык – Ҳавдак ақытыґы. Ауха иара убри ақытаґы ачара ыкэзаарын. Ачара зуаз апшэмацэа шэ-гэыблаак рызна ауасажы рзаартиит аґар ирытаны, иара убас – агэыхэ, асызбал, ауараш, ацхазѳа ухэа, реишэа-шкэакэа (ачареишэа) икэыртцоз зегъы рыхккэа.

Адырѳаены Евлиараа, рымѳа анагзаразы Анапака рхы дырхеит. Ө-нкыдгылартак инараѳсны еитаангылеит. Уа Цъамаа (Цъамба) нхон. Аха уамак уа иаанымгылакэа, Бжъедыгэаа хэа икэз абазақэа (апсуаа) рахъ ицеит. Урт рѳадахъала, хэы ҳаракык анаѳс даеа Бжъедыгэкэак нхон, еишыцэан, амала, урт чарқъасқэан. Аха ианаайдыххылалоз, ианеикэылалозгъы ыкан.

Уртгъы рычерыдмырхалацэакэа, аныкэацэа дэыкэлеит – ѳ-скъа-лак иаараѳсны, Сувишыаа (цэаушь?) рыскъалаґы иаангылт. Урт рах хэ-уасак ритеит, чеицъыкак ахасаб ала. Евлиа еиликааит иара убас урт рқъабзқэа рахътэ еиха ицъеишышаз акы – «аѳынтэпсыжышыа».¹ Аныкэаѳ иуаажэлари иареи уахык уа иаангылеит. Нас, ѳымшныкэа инеиханы еипш, Шагалаа (шэагэылаа?) даарыдгылеит.

Шэагэылаа хыпхъазарала имачыз абазақэан (апсуаа) – ѳ-нызкъѳык иреихамызт. Уантэ Атмаа (атэмаа) иртааит. Убыртгъы ачарқъасқэеи дарей ангыґеибагоз, ианааидыслалозгъы рацэан.

Даеа ѳымш рыла Чарқъастэыла зхы ытцызгоз Соуксу азиас амшын иахъналалоз авараґы икэз аскъалаґы рѳааныркылеит аныкэаѳ ицызгъы иаргъы. Уа, Соуксу, инхоз абазақэагъы (апсуаа) азиас ахъз рхын – соуксуаа.

Аныкэацэа даеа ѳ-аадгылартак рнаѳс, Қэтас зыхъыз апсуа етно-графиатэ гэып рґы инеит. Убырт рыла, рнаѳс скъалак ада бжъамкэа, апсуаа мраташэахътэи рхэаа нтэон. Қэтас иамаз аскъала скъала дуун. Уахъ иаауан ахэаахэтратэ гбақэа: Тырқэтэылантэ, Таманынтэ, Крымынтэ.

Уинахыс, Жане азиаснырцэ ишытаз адгъыл апсуаа рашыцэа, ачар-қъас жэлар (адыгақэа) иреиуаз Жанаа иртэын.

Атырқэ ныкэаѳ Евлиа Челеби итцарадырратэ усумта ламысла

¹Афы иаркыатаз ауаѳы, лагызз икэымтэакэа,иуа-итынха, аґсы дѳага-ны ашэымкыат дыкэырцон. Нас ашэымкыат иакэшон, афрашэа хэо. Амра аташэамтэ шыкоу рахэык ацэа дылахэаны, цылак амахэ аґы дыкнархауан, зарцэила, ма алмышэзахэала, гыгышэыгк иґырхагамхартэ еиґш. Ицэеи ибаѳи анеишыллак ашытахъ. анышэ дамардон. Итаацэагъы ашэы ршэырцэомызт: «Анцэа иузааиго зегъы бзиоуп» – рхэон.

ишоу зыртдабыргуа ыратә хытдыртаны ыкоуп Екатерина II лха-
ан итытдыз «Новый и полный географический словарь» иагәылоу
астатиа «Абхазы». Уи ишахәо ала, апсуаа Кавказтәи ашьхеибаркыра
аахыт еипш, анхытгы инхоз жәлар дуун. Икоуп даеа шахаткгы.
Уи Иуа Коғониа ипоема «Зосхан Ачбеи Жанаа Беслан ипацәеи» ауп.
«Шапсыг инхоз Зосхан Ачба дуа дуун иаамтала», – ихәеит апоет,
иабацәа дукәа ркынтә иахахьаз ажәабжь иалихыз акы аҳасаб ала.
Уи иаанаго «Зосхан Ачба ашапсыгкәа драхын» ауп. Даеа вариантк
ыказам. Ашапсыгкәа апсацәан XVIII ашәышыкәсанза – Шәача азиас
ахахьы инхоз абыхәаа (аубыхкәа) лбааны, амшынцшахәа аанааны-
ркылаз аамта акынза. Уи афакт апсуа этнос еионашеит. Бызшәала
мраташәарахьтәи апсуаа рашьцәа, адыгакәа, ирыларызөеит – иа-
дыгакәахеит.

Сызлацәажәо атема сазыхынхәеит.

Евлиа Челеби, иныкәарақәа раан, апсуа дгыл ағы иибоз-иахауаз
зегы ашәкәы ианитцон, икаитцон аетнографиатә згәатарақәагы.
Автор ишифуала, Фаша (Фазис / Риони) азиас инаркны Жанеинза
амшынцшахәа азааигәара инхоз апсуаа ракәын, дара ракәын
дзацәажәозгы. Егырт ахәтәкәеи апстақәеи рғы инхоз апсуаа
ибартә-иахартә еипш аамта имамызт. Насгы, зыкны даангыланы,
дызлапшыз акытәкәа рызынтәыкгы ғырхасыртас ирымаз алада
(амшын) акәын. Игәы иаланы ихәон, урт дыртааны иахызымбаз
рынхашьа-рынтдышьа, иаидкыланы рыцстазаашьа еиликаартә дахь-
зыкамлаз, аха, гәынхәтцыстала акәзаргы, иеиликаауан урт закәытә
уаапагьақәаз, закәытә хатцараз ирылаз, изакәытә чеицыкауааз, ргәы
шаартыз, асас ишипылоз, иаара ишеигәырғоз. Избеит, ихәоит уи,
апсуа дгыл шчашәра дгылу, апсуаа рутрақәа цкьашәкьаза, цьа-
нат-тәартак еипш ишыкоу, избеит апсуа хылтцшьтрақәа җажәи хәба.
Апсны псабара беиоуп, ипцзоуп, икәымшәышәуп, азиаскәа ракәзар,
ицкьоуп, ргьама бзиоуп, рыцсы тоушәа, ихәоит уи.

Апсуа дгыли апсуааи ртәы зхәо Евлиа Челеби иусумта иацхьо
игәеимтар алшом автор идақәа иртаныкәоз иан лшьа шыцыхцы-
хуаз, гәыбылрак шалаз. Уимоу, апсуа жәақәа кыр ашәкәы ианитцеит
атыркә транскрипциа ишинатоз ала, еихаракгы зхәара уадафым
ахыпхьазарахьызкәа, адиалекттә чыдарақәа рылагы: «акы, уба,
ихца, хуба, фба, бзба, жуба, жаба...».

Даарак ииашамзааит, атахызар. Уи акәым аус злоу, аус злоу афакт
ахатоуп.

Егьа рыла хәызмам тоурыхтә хамтаны иказаргы, Евлиа Челе-
би ианцамтәкәа гхак рымамкәа икам. Иара ихата ишифуа еипш,
ашәкәы изанымтцеит шьхатәыла икәыз апсуаа рыбзазашьа, рдунеи-
еилкаашьа, ретностә кәзшьа, ретностә цәафа. Урт ракәым, ага иап-
ныз апсуаа рхатақәагы инеипынкыланы дызрыламцшит, дзырма-
цәажәеит. Зынзаск хырыф рзиуит Егри Бзыци ирыбжьанхоз апсуаа.

Дара мраташәара иаду ацсуа дгьыл ағғы ацсуа етностә гәыпқәа зегьытәкьа имбазеит. Избанзар, асқалақәа иказ зегьы рғы дыд-гыломызт, ибжажыны дцон (иара ишиџуала, хылтцшътрак сқалак ркын).

Еихағы ицәавахейт Бзыци Шәачеи рыбжьара, асазқәа реихарафык зқәынхоз адгьыл. Аха ирзымдырзакәа, Евлиа игхақәа дыриашейт XIX ашәышықәса актәи азбжазы Кавказ мраташәаратәи азбжағы иааны иказ аурыс чынуаа, зегьы рацхьа дыргыланы, царадыррала еибытаз апрофессионалтә цшыхәфы, абарон Ф.Ф. Торнау, ифункциатә напынтқәа ртәы алахамтцозар.

Еицырдыруа Торнау ифымта «Воспоминания кавказского офицера» (1835) акны уи иааигойт абри адгьыл ацсабаратә тагылазаашьа: азиасқәа, урт ирымоу апанқәа, амџакәа, ақытақәа, урт ирықәынхо ауаацсыра рахьтә хатцажәлас иказ ауаа рхыпхьазара. Урт зегьы сры-ламлакәа, сара срылацәажәойт дара ақытақәа рымацара, иаркьағны акәзаргьы:

Бзыц арғьарахьтәи ағықәнахыс Багаа (Багрыцшь), рџадахька, ашьхара аганахь – хысаа (Хысха), мдаџеиаа (Мдаџеи), мраташәара аганахь – цанаа (Цандрыцшь), гечаа (Гечрыцшь), урт рыџахыс, ашьха ашьапахьы – мқьалаа (Мқьалрыцшь), цәжьаа (Цәжь), аиаа (Аибга). Цсоу нырцә инхон аредаа (Лишь акаршәра), артаа (Арткаць), чыжә-гәыцаа (Чыжгәыч / Чыжәпсы ахы), ахчыпсаа (Ахчыпсы / Мзымта ахахьы), кәдаа (Кәдыипста), хамышьаа (Хамышь / Хамышьпста), халтцысаа (Мцаста арғьарахьтәи ахыкә), мцаа (Мцаста армарахьтәи ахыкә), аублаа (Аублакәаць / Саше азиас аарцә), абыхәа / аубыхқәа (Саше азиас анырцә).

Абарт асаз / ацсуаа етностә гәыпқәа рыжәлақәа зегьы антропонимтә формат «ба» рыцлахьан, хәарада, аха традициала ирхәоз урт ршьагәытқәа ракәын. Еикәысыпхьазаз ақытақәа рыхьзқәа, шамахам-зар, хьзыс ирымаз аамстцәеи аамстцәадукәеи рыжәлақәа ркынтә иаауейт. Аха, номиналла акәзаргьы, Бзыци Сашеи рыбжьара ишьтаз адгьыл џбаны ишон: Гатәыла, Шьхатәыла. Гатәыла Ачаа иреиуаз хатца хатәрак дахылацшуан, шьхатәыла – Маршьбанаа иреиуаз «шәахә. Зизариа, 1976: 99-129).

Бзыци Шәачеи рыбжьара ишьтоу алгьыл, уи адгьыл иқәынхо ацсуааи ртемала зинтерес уафы икыша антцамтақәа инапы итцытит Кавказ иатәаз афин царауаџ Александр Нордман: «Список абхазских сёл и некоторых рек». Уи шықәыргылан 1836 шықәсазы. Амала, аурыс транскрипция иамоу алшарақәа азымхакәа, ианитцаз ақытақәеи ажәлақәеи рыхьзқәа рыџнытқәа зеилкаара амуа ыкоуп, аха, зегьакоуп, атцарадырратә хәартара алоуп.

Автор иазгәейтоит, Гагра игылаз ахырғәгәартантәи Лигис азиас акынза аа-верск рыда бжамызт, аха Жәаџакәара нахыс амшын изаагылоу ашьхашьапқәа уафы дырғысны цашьа шизыкамтцоз, урт

зтѣахуа ашѣапыѣаѣ-еилапахкѣа рымацарагы ишырымуаз. Нышыла урт дырхыкѣшазар акѣап, мраташѣарахѣтѣи аган иамоу цанаа ры-дгыл ахь дкылсит, изеипшразгы ибеит-иахаит. Иара ишипхъазоз ала, уи адгыл икѣынхоз апсуаа (асазкѣа) х-гѣежырак рыла ишон: Цандрыпшъ, Гечрыпшъ, Есхърыпшъ.

1. Цандрыпшъ иатцанакуан – Жѣаѣакѣареи Аксаурзи рыбжъара – жѣа-кытак (акытакѣа рыхъзкѣа, атызкѣа рхыпхъазара):

Бегѣа – 36, Иаысѣа – 60, Азрыпшъ – 25, Самаарыпшъ – 25, Хы-сиѣа – 40, Аразаѣа – 50, Хъѣкѣа – 25, Баѣишара – 20, Хыпашъ иѣа Халыл – 40, Быѣѣыхра – 20.

2. Гечрыпшъ иатцанкуан жѣа-кытак: Пшеушьа – 45, Патѣхырѣа – 54, Хысхъарыпшъ – 25, Барыбырѣа – 25, Ламеирыпшъ – 20, Багрыпшъ – 100, Мкъалрыпшъ – 20, Атхыгѣаларта – 15, Абаажѣа ашѣа – 25.

3. Есхърыпшъ иатцанакуан жѣа-кытак: Лиашъ – 80, Арѣаханы – 45, Пшьыѣхара – 20, Хъазрыпшъ – 36, Арынзаа рыѣута – 70, Самахѣаа-рыпшъ – 70, Азынгѣара – 40, Хѣысхъарыпшъ – 30, Хамашъаа – 10.¹

Ииашоуп, апхъаѣ игѣеимѣтар залшом, Нордмани Торнауи ахъеи-кѣымшѣакѣо шаѣоу. Аха, сгѣаанакарала, уи усѣак ихъаам, аус злоу аѣакт ауѣ – аибашъра иалазыз алазаанѣа, иаанхазгы адепортациатѣа процесс икѣаанаанѣа (1864 шыѣѣа латѣарамѣа 21) Бзыѣи Шѣачеи рыбжъара ишыѣаз адгыл аѣы апсуаа (асазкѣа) нхон Анѣѣа ишихѣара, еиваѣѣа. Евлиа ишаѣзгѣеиѣаз еиѣш, Шѣача нахыс еихъагы ираѣѣан апсуаа.

Дѣеакгы. Ахѣынѣѣар ичынуаа, иахъынѣауаз ала, зыѣѣхра дѣѣыз ажѣлар рхыпхъазара еитѣартѣуан, адыгаѣа рѣны ишыѣартѣоз еиѣш. Уи хыхъынѣтѣи ахѣынѣѣар ихъаѣ илбааишыѣуаз политикан. «Агено-цид» даѣѣшѣон – мраташѣарахѣтѣа иѣѣыѣѣѣар ауаз жѣларбжъаратѣи атызшѣа акѣын уи.

\$ 2. Апсшѣа / апсуа бызшѣа. Еитасхѣоит, Апсуара ашѣага-загаѣа рыла, апсуадгыли апсшѣеи еилѣаарак иатѣуп, еилартѣоуп апсуа жѣлар рыѣѣѣазааратѣа ѣышѣа иарѣиѣаз рѣѣышра иабзоураны.

Азеижѣтѣи ашѣышыѣѣсазы апсуа-дыгаѣа ретнокультуратѣа ак-заара иатѣу ажѣларѣа (апсуа-абаѣаѣа, абыхѣаа, адыгаѣа) рзы иѣѣалаз атрагедиянѣа апсуа бызшѣа иаман ѣ-диалектѣа: апсшѣа ахъаѣ, асаѣ бызшѣа (асаѣ иѣсшѣа). Уинахыс дара зыѣѣадгыл аѣны зѣеиѣѣ-зырхаз апсуаа дара-дара рыбжъара атѣымуаа ааны ианрыбжъала, аитѣанеиааира, аибабара анырзыѣѣѣаха, абзыѣѣѣеи абжъыуааи рѣѣажѣашъаѣа маѣѣ аѣара хѣанѣараѣаѣ рыбжъалеит. Алингвистѣѣа азѣыѣ-ѣыѣѣак урт диалектѣѣоуп рхѣеит.

Сара слингвистѣам, аха апсышѣала ихъыѣуа, лаѣа-ѣаѣа хѣа неи-лых ѣамѣѣаѣа, Апсны иалсны изѣахъѣу, издыруа, имаѣѣымѣѣа абырѣѣѣа ирыѣѣѣажѣахъѣу етнологѣа иахъасаѣ ала, апсуа бызшѣаѣы

¹ Еитасхѣоит, зѣилѣаара ѣѣѣахаз атопонимѣѣа ыѣоуп атѣѣѣѣ аѣы. Урт, иахъынѣауаз ала, исыраѣсышѣашѣа ѣасѣѣеит.

адиалектқәа саҳазомызт, иахьагьы исаҳауам. Ацсуа бызшәа иамоу ацәажәашьатә чыдарақәа роуп, дара убыртгьы Бзыцын зегьынцъара акәзам, асазқәа ирҕырхасыртәз ақытәқәа рҕоуп. Убри аганахьала иҳакуп абызшәадырҕ ду, академик Қетеван Ломтәтизе лусумта: «Тапантский диалект абхазского языка». Сара сазәыкны, уи иаанаго еилыскаауеит. Тапантатәи адиалектуп иахьатәи абазақәа рлитературатә бызшәа шьатас иамоу – адыга бызшәа ақынтә еиҳа анырра змоу. Уи ацсуа бызшәа кыр иацәыхароуп, зегь рапхьаза иргыланы, алексика аганахьала.

Атермин «диалект» ааигәарагьы иҕам «ацсуа диалектқәа». Ацсуаа, Ацсуара ҳзеипшзар, иахзеипшуп ҳбызшәагьы.¹

Ацсуа бызшәа адиалект еиқәханы иҕоуп Тьркәтәылатәи ацсуа диаспора рыҕонытқәа. Убри иабзоураны, Уи тцарадыррала ититцааит еицырдыруа ацсуа бызшәадырҕы, академик Виачеслав Чыргба: «В садзском диалекте (абхазского языка – В. Б.) имелось два говора: хьилцыс (халйыс) и цвидж (цэйдж). Возможно, горные ахчыпсуйцы выделялись от садского диалекта особым говором» (Чирикба, 2012: 36–37).

Мшыннырцә инхо ацсуаа, ара, рыцсадгьыл аҕы ианыҕаз еипш, иахьынхозаалакгьы, хатәы бызшәас иршьо адсшәоуп, асазқәа цьоукы-цьоукы, иахыхәмаршәа, «асаз ипсшәа» рхәоит акәымзар.

Каказтәи абызшәатә таацәара ацсуа-адыгатә гәыпц иатәу ацсуа бызшәа агглиутинативтә бызшәоуп (ажәақәа еитасуеит аффиксқәеи, апрефиксқәеи, апынгылақәеи рыла). Ацсуа бызшәа чыдаказшьас иамоуп аконсонантизм – ацыбжьыҕарацәара (56 цыбжьыҕа, ф-бжьы-ҕак). Ацсуа бызшәа аконсонантизм беиоуп альвеолиартә (аҕы итқьо ацыбжьыҕақәа рыцәқәырцақәа рышьтымтра), авелиартә (абз ашьатә ақынтә аҕы итқо ацыбжьыҕашьтыбжь) шьтыбжьқәа – ақышәтә ма ишаанагара иҕоу ақышәтә (Чыргба, 2012: 25–26).

Атыхәтәаны еиҕазгәахтап, ацсуа бызшәа аспецифика ацсуа-дгьыл ақәыпшыларә ачыдарақәа ирхылҕеиааит. Еиҳа ирмарианы иаххәозар, адсшәа зықь хкыла, зықь пштәыла еилоу Ацсуадгьыл апсабара иабызшәоуп: ашьхакьышәкьышәрақәа, абҕацымкырақәа,

¹ Диалéкт (от лат. *dialectus, dialectos*, от древнегреческого слова *διάλεκτος, diálektos* — «речь», состав из *διά, diá* — «через» и *λέγω, légō* — «говорю») — особая форма языка. Это разновидность языка, которая существенно отличается от стандартного языка, но всё же является его частью.

Диалекты представляют собой языковые варианты, которые отличаются по нескольким ключевым аспектам, таким как фонетика, лексика, грамматика и синтаксис от стандартного языка. Эти различия часто проявляются в произношении звуков, использовании уникальных слов и фраз, а также в структуре предложений.

Диалекты могут также оказывать влияние на структуру языка. В некоторых случаях диалекты становятся основой для создания новых языков (Э/ р: «Диалект»).

абахәкәа, арѡаш леицәацәгъақәа, аҳаѡақәа, аѣаѡақәа, ақәаѡаѣаѡа-
рақәа, ацстақәа, ахәтцәқәа, абнақәа, архақәа, амшынцәқәырцақәа,
ашәарахқәа, агыгшәыгқәа, ацсаатәқәа рыбжьқәа ахоуп: абгтцысра,
агә-гәгәа, аѣѣа-ѣа, ақәкәа-кәкәа, кәыр-кәар, кәақ-кәак, гәырр-
чырр, гәызз-чызз, агъгъа-гъгъа, аѣеа-ѣеа, ахәхәа-хәхәа, ахь-хьа-ххьа,
бекъе-ккъе, баа, буу, кәыжж-кәыжж, шәит-шәит, кырр-кырр, кыж-
кыжж, кәыт-кәыт, цәит-цәит, кәли-чли, чырр-чырр...

Даеаганкахъала, ацсуа бызшәа ацсуаа иреицәажәагоуп, ирыгәты-
хеибыхәагоуп, иреилибакаагоуп. Ихцахаз – ацсшәа ацсуаа ретностә
дифференциация хадақәа ирхадоуп – ацсуаа даеа милатк иалазмы-
рѡашьо фактор гәгәоуп.

Ацсшәа ауадаѡра аныпшуеит «адгъыл абызшәа» – Ацсны ацакы-
радгъыл ақны еипцш, антытцгъы атыц змоу атопонимия (агыпхьзқәа),
агидронимия (азиясхьзқәа), аоиконимия (аиланхартахьзқәа). Урт
даеа бызшәк ахь, зегь рапхьаза иргыланы афлексия бызшәақәа
рахь, ишиашоу еиҭагашьа рымазам (лат. flexsi – ажәахақәалара,
ажәантцәамҭа аитасра), ртранскрипцияқәа (лат. trans «ахѡылаара» /
аѡраѣы ашьтыбжь шгатцәкьо ақбаад ахь аиагаразы адырга чыдақәа
рхархәара) ирзышьтыхзом, адунеитә бызшәақәа рзы лымкаала
иапцѡу алатин транскрипция алаҳамтцозар.

Ацсшәа иалоуп геи шхеи реимадара атәы зхәо атерминқәа, афра-
зиологизмқәа: агауаѡ, ашьхауаѡ, агабгъыци ашьхабгъыци, ага ицаны
лыхәҭала азы аазгаз...

Афольклоргъы иахәоит геи шххеи реимадара атәы. Абрыскъыл
иѣы, Бзоу, гатәылан иҭар, шххатәылан икаҭон – шххатәыла иҭар,
гатәыла икаҭон.

Даеа материалк ықамзаргъы, ацсуа бызшәа ахалагъы шаҳатра
ауеит ацсуаа геи шххеи рыбжьара ишьҭоу адгъыл ишықәу, ишын-
хо-ишынцѡа, иааизараахыс. Уи еиҭагъы иартцабыргѡеит ацсуаа
рҭѡурыхтә гәынкылара – амшынтә терминология, зегь рапхьаза
иргыланы иара ахьзқәа: ага, амшын. Ажәытәра рыкәнуп дара урт
ирхылҭеиааз архаикатә жәақәагъы: агах, агаз, агаѣа, агапша, амшынп-
шаҳәа, амшынбжьы, мшынцәқәырца, амшынз, амшынеилаѡынтра,
амшынеилашра, амшынгазгаза, амшынгазгазара.

Амшынус, мшынгәылатәи аныкәагақәа, мшынгәылатәи аныкәа-
гақәа рыкатцартақәа, рыкатцашьа, рыхәтақәа, амшынтә цстәқәа,
рапхьа инаргыланы, амшын иадхәалоу ацсуа лексикатә терминқәа
рхыпхьазара хышә иреихауп: аҭба, аҭра, анышь, ашхәа, ажәѡа, аҭ-
бадгыларта, аҭбагыларта, аҭбазхгыларта. аҭбатцәахырта, аҭбарацәа,
аҭбамаҭәахә, аҭбаѣахәарта, аҭбаѣахәага, аҭбашаха, аҭбаныкәцара,
аҭбақатцарта, аҭбаныкәцаѡ, аҭбагазеазра, аҭбаныкәарта, аҭбагьежьы-
рта, алашарбага, аҭырсал, ахалага, ацскы, ахәамц, ахыгәра, акыгәра,
аҭрахы, ахәагәыжь, аҭбапынцѡа, аҭынцѡатцәыр, ацсры, амызгәыт,
ацсыз, абырзал, агәытцәпшь, аҭлам, адыргыг, акалмаҳа, амақьацсыз,

амлағәыр, ацсырдахан, ацкыш, аткәицара, атлацс, атцыхәсыгә, аркыц уб. итц. (Дзидзария, 2009. I ахы).

Аусумта шыатас иамоу атцарадырратә матәахәкәа еихшыаалауа, иааркыаҕыны, алкаа кахцар аует: Ацсуадгылы ацшәеи хазы-хазы рыргылара калом. Урт ацсуара зыкәгылоу хътәы уасхырқәоуп. Еипшыуп, еиларсуп. Иакуп.

Адәынтәи аетнологиатә тцарақәа

ААДӘИАМ I Адлеиба Уаликәа Кәагына-ипа, 83 ш. Уатац ақыта. Ианцоуп 05.11. 2024.

ААДӘИАМ II Бигәаа Цъано Фрикан-ипа, 57 ш. Тхына. Ианцоуп 10.10. 2018.

ААДӘИАМ III Цлиа Даут Чыча-ипа, 74 ш. Акәа. Ианцоуп 06.06. 2024.

ААДӘИАМ IV Цкәатуа Оқтаи, 60 ш. Акәа. Ианцоуп 08.05. 2022.

Алитература

Агәажәба Руслан (аикәыршәаф). Амхацыркәа рылагырз // Ац-сынтәыла хаб игәара. Акәа, 2020.

Альбов Н. М. Этнографические наблюдения в Абхазии // ЖС. С.-ПБ, 1893.

Анчабадзе З. В. Из истории средневековой Абхазии. Сухуми, Абхазгосиздательство, 1959.

Ардзынба В. Г. Ритуалы и мифы древней Анатолии. Москва, «Наука», 1982.

Ардзынба В. Г. Собрание трудов. Т. I. Сухум, 2015.

Бигәа Валерий. Ритуальный мир традиционной культуры абхазов. Москва, МАКС-Прес. 2018.

Гумба Г. Д. Нахи. Москва, Литера, 2018.

Дбар Р. С. Природно-экологические условия этнокультурного развития // Абхазы. Москва, «Наука», 2007, 1012.

Джанашиа С. Н. Черкесский (адыгский) элемент в топонимике Грузии // Сообщения Грузинского филиала АН СССР. Т. 1. Тбилиси, 1940.

Джапаридзе О. М. К этнической истории грузинских племён по данным археологии. Тбилиси, «Мецниереба, 1976.

Дзидзария Г.А. Ф.Ф. Торнау и его кавказские материалы XIX века. Москва, «Наука», 1976.

Дзидзария О.П. Историко-этимологический анализ отраслевой лексики абхазо-адыгских языков. Сухум, 2009.

Дьяконов Н.М. Предистория армянского народа. Москва, «Наука», 1968.

Зухба С.Л. Типология абхазской сказочной прозы. Майкоп. «Меоты», 1995.

Инал-ипа Ш.Д. Вопросы этнокультурной истории абхазов. Сухуми, «Алашара», 1976.

Инал-ипа Ш.Д. К изучению абхазского народного кодекса // «Абаза». Сухум, 1997.

Кварчия В.Е. Историческая и современная топонимия Абхазии. Сухум, 2006.

Кварчия (Курчеи) В.Е. Абхазо-абазинские фамилии и родовые имена в картвельской антропонимии. Сухум, 2025

Куправа А.Э. Вопросы традиционной культуры абхазов. Сухум, 2004.

Ломтатидзе К.В. 1956. О некоторых вопросах этнической принадлежности и расселения абхазов // «Мнатоби», 1956.

Меликишвили Г.А. К истории древней Грузии (картвельских племён) Тбилиси, 1959.

Новый, полный географический словарь Российского государства. С.-Пб, 1778-1779. Т. I.

Феномен долгожительства. Москва, «Наука», 1982.

Челеби Эвлия. Книга путешествий. Земли Закавказья и сопредельных областей Малой Азии и Ирана. Москва «Наука», 1983.

Чирикба В.А. Абхазский язык // Абхазы. Москва, «Наука, 2007, 2012.

РУСЛАН ҚАПБА

МИХА ЛАКРБА — АПСУА ТЕАТРТӨ КАЗАРАТЦААФЫ

Миха Лакрба ибиографияеи ирѐиаратө мѐеи еилыхха иахдырбоит, уи зтоурых дуу апсуа жѐлар ркультура арѐиара иатцанакуаз азтцаа-рақәа зеггы дышрызѐлымхаз. Ус шакѐу шахатра ауеит алитературахь еихигаз рацхьатѐи ашьаѐагы.

Миха Лакрба апсуа литератураѐы данцѐыртц, апсуа жѐлар ргѐа-тахрақәа рацѐан, ахақѐитразы Ленин ибирақ иатцагыланы ақѐпара иаѐын.

Абри атоурыхтө хтыс дахаанын, далахѐын Миха Лакрба. Ақѐпара ауафы дазрызѐуеит, игѐы еицхауа дқанатцойт, даргѐгѐойт. Абас ицоз атоурыхтө қѐпара апсуаа ртѐеицѐа гѐымшѐақәа цнашѐеит, рмилат аразкы рнапала ирчацо иқалеит.

Апрофессор Ш. Инал-ица иѐуеит: «Имариа усым атоурыхтө проблемакѐа реилыргара. Иахарак иуадаѐуп аказаратө тоурыхтө зтцаа-рақәа рышьақѐыргылара. Избан акѐзар, ара еицызароуп анаукеи, аказареи, атоурыхтө иашеи, аказаратө иашеи. Ари еипш инартѐааны азықатцара змоу ауаа иара иахъазгы макъана ирацѐафым азы, Апсны атеатртө қазара атоурых М. Лакрба икынза азѐгы иеазкны дыкамызт. Иара ибзоуроуп уи апроблема ақѐыргылара мацара акѐымкѐа, акыр инейтцых-аайтцыхны аарцшрагы»¹.

Аха уи ари иусумта апсуа театртө қазара атоурых аттцаараѐы иаз-хоны хѐа ицхъазамызт, дахѐапшуан, илагаламтаны, ихацыркраны. Абри аус хартѐааны инаигзеит аказаратцдаафы Алыкѐса Аргѐын. Уи имонография «Апсуа театр атоурых» 1978 шықѐсазы итытцыз, лагала дуны иқалеит апсуа театртө қазара инартцаулары аттцаараѐы. Уи апхъажѐа апызтцаз, аказаратцдаафы адоктор О. Каидалова зынза ииашаны иазгѐалтцойт:

«Абри аусумтаѐы амилацқазара аттцаафы иацитцойт, иагына-игзойт апсуа театр атоурых аѐразы рацхьатѐи апышѐа, М. Лакрба напы злейкхъаз»².

Миха Лакрба иеипш иқаз Апсадгыл апатриот, адраматург, аинтеллигент ду идыруан апсуа театртө қазара атоурых аттцаара хкультура цхъақатѐи аѐиарамѐаѐы иатцанакуаз. Ажѐлар ркультура аѐазара аазырцшуа афакторқѐа ируакуп атеатртө қазара. Уи знысыз амѐа аттцаарагы убрахь иурхашақѐа ирацхъагылоуп. Ауафы дызнысыз итоурых анидыруа ауп ианизымариахо цхъақа ацарагы. Миха Лакрбагы апсуа театртө қазара знысыз атоурых аттцаара инапы

¹ *Миха Лакрба. Ифымтқадә реизга. I атом. Ақәа, 1968, ад. 19.*

² *Алыкѐса Аргѐын. Апсуа театр атоурых, Ақәа, 1978, ад. 5.*

алаикит, уи ахата аџиара аус итџегыи иацхраарц, аказара аттцааџ-
цаа еиха иазхьапшырц, дара арџиаџцаагыи рус итџегыи агџцаракра,
агџалакара бзиа рнатарц.

Аказараттцааџы Миха Лакрба иусумта бзиа хџартара аланы, иахья-
гыи, уатџегыи, уинахыстџи абицараџаагыи иранахџо кыр ыканы ауп
ишыкоу.

«Ацсуа театртџ казара аџоурых ахьтџ аочерккџа» рџы хџапхьоит:
«Абри ашџкџы ихартџааны аџбатџи аџыжьра иаагџоутартџ уи актџи
аџыжьра излеипшыи ыкоуп. Ираџџоуп иахьыпсахкџоу, иџуп иџыцу
ахкџа — 1956–1961 шыкџсқџа ирытцанакуа алатцаны.

Ашџкџы автор дџзџлымхан иааирпшырц ацсуа профессионалтџ
театр ашьякџыргыларџи аџиарџи апроцесс иааипмыркџазакџа аурыс
ақыртџа театр аусзуџцаа аныррџи ацхыраарџи икартџо ирыдхџала-
ны»¹.

Аусумта «Ацсуа театртџ казара аџорых ахьтџ аочерккџа» абгьыцкџа
аатуеит «Автор икынтџ» ала. Арака уи иханахџоит ашџкџы ахыкџкы,
иаџышьяхаз, иматериалкџа ахьипшааз, ихы иаирхџаз, ацсуа театр
аихьзаракџа иамоу, асовет жџларкџа нак-аактџи ринтернационалтџ
еипхыраара, чыдала аурысқџа, ақырткџа икартџоз (атеатртџ казара
аусзуџцааи артистџџи) агџцаракра ду, иара убас ацсуа культура
аусзуџцааи ацсуа жџабжхџаџџи иртџаз ацхыраара ртџы. Аџоурых
акнџтџ, зеипшххџаак ахасабала, автор иааркџаџы, аха акыр уархџы-
цыртџ, улапшхџааџы иааигџит ацсуа жџлар ирхыргахьоу аџоурых,
Ацсны икџнагалахьоу ампытџахалаџџа, «ахьтџы уасџа» иашьтџаз
аргонавтџаа инадыркны закаџы...

Ацсуаа еснаг ампытџахалаџџа абырзенџаа, аримлианаа, визан-
тиаа ирџагыланы фырхатцала икџџон. VIII ашџышыкџсазы Ацсны
икџхаз арабџа еилапцырххџауеит. Ацсуаа 300 шыкџса инарыкџгџыџуа
ирымџан ишьякџырханы рхџынтқарра, ашџақьмџеи ахџи ирџџыхь-
чауа.

XIII ашџышыкџсазы Амшын еикџа агаџаџы иџџыртџит генуџезаа.
Ажџафтџи ашџышыкџсазы Кавказ агаџа икџхџауеит атыркџџа. Урт
300 шыкџса арака ахра руан, Ацсны абеиара иалачон. Атыркџџа
Ацсны псрамзар, хыртџџарамзар акгьы зхырымгџит. Ацсуаа рџоухџатџ
беиара акахара иаџын.

Миха Лакрба далаџџажџоит ацсуа жџлар акырынтџ бџьярмцала
атыркџ мпытџахалаџџа ишырџагылахьаз, аха Ацсны Урыстџыла
иадтџаханза (1810 ш.) атыркџџа рахра арака атџыхџа птџаамызт.
Автор иусумтаџы иатџшыны иазгџеитџит Ацсны Урыстџыла адлара
иалаз апрогрессивра, уинахыс ауп ацсуа жџлар рџоурыхтџ лахьынтџа
шызбахаз, амала, Октиабртџи асоциалисттџ револиуџиџа Дузза
аиааира агаанза, егьырт асовет жџларкџа зегьы реипш, ацсуаагыи

¹ *Миха Лакрба. Ацсуа театртџ казара аџоурых ахьтџ аочерккџа. Акџа, 1962, ад. 5.*

ахақәйтра шрымамыз. Урт царизм имѡацнагоз аколонизатортә политика ацсуа нхафьжәлар зинданатәуан, алашьцара ацарда рх-нарпон.

1877–1878 шықәсқәа рзтәи амхацъырра итанарцәит Ацсны ақы-тақәа. Ацсуаа мчымхарала иахырцеит рыцсадгьыл, рлахьынтца баап-сы ипсақъаны иаланацсеит, Тырқәтәыла анаѡсангьы, Месопотамия, Сирия, Аѡадатәи Анатолии, Курдистан, Египет, Бырзентәыла ухәа атәылақәа жәпакы рҕы.

Миха Лакрба амхацъырра дахьалацәажәо, зынза ииашаны ихәоит уи ашьта баапсы, иахылтцыз атрагедиа атәы зхәо ацсуа жәлар рҕапы-цтә хәамтақәа, рашәақәа, рлегендақәа рҕы гәғәала ишаанхаз. Абарт ахәамтақәа рҕы иаабоит апатриотизмра, афырхатцара, ажәлар рына-сыц азы ахамеигзара. Тауади аамстеи арт ахәамтақәа рҕы иаарцшуп ипсахыѡцәаны, ажәлар тазырхаз ракәны.

Ацсуаа нхафьжәлар 1878 шықәсазы царизм ирыхнатцаз «ахара зду ауаапсыра» ирхыхымкәа иҕан 1907 шықәсанза.

Ибеиаз, апоетикатә баѡхатәра змаз Ацсны ажәлар ирымамызт алитература, атеатр, иара убас даеа кәзара хкык.

Миха Лакрба иатцшьны иазгәеитәоит аурыс хәынтқари, ақы-ртәуа меншевикцәеи, ацсуа феодалцәеи еихагьы ишыртахыз ацсуа жәлар алашьцара итцахѡаны иркызарц, аха ацсуаа ахақәйтреи ахьыцшымреи аханатә зда-зшьа иалаз, зегьакоуп ирыцшаауан, ирхәон рҕапыцтә хәамтақәа рҕы рыгәтыхақәа, асахьаркыратә ажәа рхы иархәаны.

Абрака иагьыцшаатәуп ацсуа жәлар ртеатртә кәзара ахытцхы-ртақәа. Ус дагьныкәеит Миха Лакрба иусумтаҕы.

Амонография шьакәгылоит абарт ахқәа рыла: «Ацсуа театр жәлартә хытцхыртақәа», «Ацсуа драма рапхьатәи ашьаҕақәа», «Рап-хьатәи ацсуа театртә коллективкәа» (1921–1930), «Астудиа инаркны атеатр аҕынза», «Ацсуа драма аибашьра аламталазтәи ашықәсқәа рзы», «Ацсуа театр Ацьынцътәылатә еибашьра ашықәсқәа раан», «Ацсуа драма аибашьра ашықәсқәа. рзы», «Ацсуа литературеи аҕа-зарей рдекада Қарт», «Адекада ашьтахь», «Ашьтыттра ҕыц ахь».

Аусумта актәи ахы «Ацсуа театр жәлартә хытцхыртақәа» аҕы Миха Лакрба ититаауеит атеатр кәлаанза ацсуа жәлар рфольклор аҕы иахпыло ахәамтақәа жәпакы. Урт рахьтә ирацәоуп иара автор ихатә еизигаз, ашәкәы ианитцаз. Иара иҕынза урт азәгьы ас анаукатә хархәара римтацызт.

Миха Лакрба кәиматла идыруан зқьышықәсала здоухатә культура ақәра амоу ацсуаа рҕапыцтә хәамтақәа рыла ишаадырпшуаз ргәа-зыхәарақәа зегьы. Урт апызтцоз дара рхатақәагьы ажәлар рыѡнытқәа хатыр шрықәыз.

Ашәа – ацсуаа абцъар хаданы ирыман, ақәцараҕы, ахьзрацараҕы. Апоезиа, ашәа – ари шықәсынтцарак иаѡызан Ацсны азы. Уи ихәаа-

қәнәтцон аңсуа идунеи. Аңсуаа рашәәқәә, рыкәәшарақәә, рыхьзыртә-
рақәә, аинтерес зцоу рықьачақьрақәә ирылоуп атеатртә қазара
ахәтақәә, уимоу, цьара-цьяра ишеибгоугьы итеатртә сценақәоуп
ухәап урзызырфыр, урыхәаңшыр.

Аусумтаңы автор иатңшыны иазгәеитцит аңсуаа ражәабжьхәәщәә,
рашәәхәәщәә, рыхьзыртәыщәә ралағаламта ду иатцанакуа. Урт
абицарала имырзкәә ишааргоз рмилаң адоухатә беиара.

«Кавказ аабыкьанза иқан «Цьегәәко» (черқьез ажәоуп) — оны-
да-гәарада идәықәыз ажәлар рашәапцащәә. Абар урт рахьтә азәы
ихьқәки имчи рзы иихәаз: «Сара сажәәқәә рыла, — ихәеит Цье-
гәәко, — ашәаргәында дқастцит дгәымшәаны, ижәлар дрыхьчаоны,
ағьыч дуащцсыцқьаны, сара сыблақәә дзырхыңшылом ахәымга,
ацәгьақатцафы», — абас ифуан 1907 шықәсазы М. Горки еиңырдыруа
истатиа «Ахатара аңхастахара» ақны¹.

Арт ажәәқәә ирхәоит ажәлар рәаңыцтә хәамтақәә рапцащәә
зақәа рыхә ҳаракны ишьоз аурыс шәкәыщәы ду М. Горки. Амоногра-
фия автор иахирбоит урт рфызцәә Аңсны ишыраңәаз, иара уажәгы
ишықоу. Абарт рахьтә Миха Лакрба зегьы дрыликаауеит апоет-сати-
рик Жана Ачба. Ари аусумтаңы уи инейтцыхны дахцәажәоит Жана
Ачба ирәиамта, ихадароу ибиографиятә эпизодқәагы налатцаны.
Жана Ачба абащхатәра змаз азәы иакәын. Уи дшыхәыңыз амашәыр
иахкьаны, длашәхеит, аха игәыртқәыл даара ибзианы, зыбла еибгаз
ратқьыс ибон иқаз аңстазаара атцабыргхата далцшыны, икәшамыкәша
ацәгьамыщәгьа зырфәиоз, ажәлар змырбзозз тцәылихуан, дырхыч-
чон, ихьзиртәуан, еихарак иара дызхылтцыз тауадиаамстеи ркласс
еиуаз ауаа тцмыхәхәарақәә фәпиәуан дырцәымшәәкәә, дырцәың-
хамшьақәә.

Ашәкәы иагәылоу аматериалқәә иахдырбоит Миха Лакрба асати-
рик-апоет Жана Ачба, ирәиамтақәеи ажәлар рхәамтақәеи реилар-
сшьа, реизааигәашьа, реизықазашьа афактқәә рыла иртцабыргны,
насгы урт аңсуа театртә қазара ишахытцхыртоу.

Уи иаңитцеит асоциалисттә тематика иалхны иңхафыруа аса-
тиратә шәәқәә-ахьзыртәрақәә. Жана Ачба аңхьарца иртцәыуон, уи
амузыкатә мчхара аңитцеит, архәашьа еиңьитәит.

Миха Лакрба ифәуеит: «Алашә шәәхәәфы Жана Ачба итоурых, – ари
аңсуа жәлар рқазара адақьа хадақәә роуп, уи иаңу аелементқәә аңсуа
театр аңиара амомент ақынза иаңнагзо иаауеит»².

Хзыхцәажәо аусумтақны Миха Лакрба итїтцаауеит аңсуа музы-
катә инструмент матәахәқәә афымаа, афәрпын, ахымаа, аңхьарца,
ачамгәыр...

Ишдыру еиңш, аңсуа жәлар рәаңыцтә хәамтақәә рқны акыр

¹Аңитата аагоуп Миха Лакрба ишәкәы «Аңсуа театртә қазара аңоурых ахьтә
аочеркқәә» ақынтә, ад. 17.

²Иара уа, ад. 25.

шэышықәсала ишыақәгылоз ашәақәа ирыцны аҕиара иаҕын амузыкатә матәахәқәа. Урт ирымоуп атцак ду дара рыттәареи практикала рхархәареи аус аҕы. Убри азоуп Миха Лакрба «Ацсуа театртә ҕазара атоурых ахытә аочеркқәа» рҕы абри азтәараҕы дзавымсыз. Уи ибзианы еилиргоит хыхь зызбахә хәоу ацсуа музыкатә матәахәқәа, урт шыкарто, излырхуа, архәараҕы рхы ишадырхәо, ирызку алегендақәа, ахәамтақәа, иахьынтәаауа ухәа убас итцегы.

Миха Лакрба ҕазарыла иааирпшуеит ацсуаа ржәытә хәмаррақәеи, реимтахарақәеи, рашәахәареи, рыкәашареи, рмилаттә музыка рхәа-гақәа нарыцтаны.

Ацсуаа ретнографияҕы, рыбзараҕы, рҕапыцтә хәамтақәа рҕы арахыц ҕапшы еипш иалсны ицоит ашәа, аха уи аҕы иаагылом, урт ирымоуп шэышықәсала ртоурыхтә цстазаараҕы иапыртцаз ақьабзқәа, аныхәақәа (абзазаратә, ацятә, адинтә). Ақьабзқәа рҕы хара иаабоит хамфашыо атеатртә элементқәа.

Абартқәа зегы ашәкәаҕы иаарпшуп, иттәауп, ацсуа театртә сцена ацәыртцара иадхәаланы, иахытхыртаны икатцоуп.

Ацсуа қыачақьцәа рҕазара атәы Миха Лакрба чыдала дазаатгыланы далацәажәеит, еихарак ихатә еизигаз иоригиналтәу аматериалқәа. Ақьачақьцәа лассы-лассы ихәмаруан рацәак идумыз адиалогтә сценақәа рыла. Урт арака ирхыччон иаарыкәыршаны иказ ацстазаара атцбыргхатә иамаз итцоурамыз ацәыртцарақәа. Уака иаабоит тауади аамстеи аурыс хәынтқар имчреи анхафыжәлар шдыргәакуаз, убри акнытә еснаҕ иаанахәон асоциалтә хшыотцак.

Миха Лакрба «Ацсуа театр жәлартә хытхыртақәа» аҕы ишыақәиргәҕеит хмилац жәытәаахыс асценатә ҕазара ишацәтәыммыз, урт рбафхатәра, рашәа, ражәа, рыхәмаррақәа, рыкәашарақәа зегы уи ишатцанакуаз, насгы хмилац театр аҕиараҕы анырра шыканатцаз, ишарцыхцыхыз.

Абри азтәара еихаҕы наукатә аргументла ишыақәыргәҕаны, Миха Лакрба икны атцкысгы, ититцааит А. Х. Аргәын ишәкәы «Ацсуа театр атоурых» аҕы.

Ашәкәы афбатәи ахы «Ацсуа драма рацхьатәи ашыаҕақәа рҕы» Миха Лакрба дазаатгылоит ацсуаа рхатә милац театр анрымамыз аамтазы атеатртә цстазаара зеипшраз, ҕазшыас иамаз. Автор дызлацәажәо апериод иатцанакуа ититцааз аматериалқәа, адокументқәа, афактқәа рыла агәра хиргеит хмилац театр ыкамызт, аха атеатр цстазаара ишалагахьаз.

Абрака иаабоит, Зыкә Лолуа инапхгарала, 1914 шықәсазы ишеи-ҕеаахаз ацсуа-қыртүатә хор, иахцәажәоуп иара убас Зыкә Лолуа иапшыгаз ацсуа жәлар рашәақәа реизгареи ранцареи аус, насгы ацсышәала икатцаз рацхьазатәи аинсценировкақәа.

Автор иазгәеитоит ацсуа театр акалараҕы ақыртүа сцена азка-зацәа Ацсны раара афакт иканатцаз анырраҕы. Ақыртүа театртә

казара аусзуоцәа азәлымхан ацсуа милаттә театри адраматургиеи рыҕеиара азтәара. Ус шакәу артцабыргуеит еицырдыруа ақыртүа театртә казара аусзуоы акритик В. Гәниа ишәкәы (1879–1889), ақыртүа милаттә театр актәи ажәашықәса иазкыз. Уака иаабоит А. Церетели, И. Чавчавазе, А. Казбеги, В. Абашизе рпиесақәа инарываргыланы, ақыртүа театрқәа рҕы иддырбон ацсуа Гьаргь Чачба ипиесақәа «Гьаргь Ахпатәи», «Тамара», «Ацсуа сахьақәа».

Миха Лакрба хатыр дула дрыхцәажәоит рацхьазатәи ацсуа шәкәыооы Гьаргь Чачба ирҕеиамтәқәа, 1915–1916 шықәсқәа рзы, Ақәа ирхәмарыз ипиесақәа, еиҳарак ахәацшыоцәа ишыргәапхаз «Ицсуа асахьақәа», «Мцада аләа».

Гьаргь Чачба ацсышәала дыоуамызт, макъана ус акы аацшны иҳамам, аха уи рацхьатәи ацсыуа шәкәыооын хәа иатцшны иазгәеитойт Миха Лакрба. Ус анакәха, уи ипиесақәа Ақәа иддырбоз ныррак карымтотцәкыа икамызт.

Арака, иара убас автор дазаатгылоит 1915–1916 шықәсқәа рзы Ақәатәи атцаоцәа, аказара абзиабаоцәа ирхәмарыз Мордовцев иоымтә «Прометей ихылтцштра» иалхны С. Ашәхәатцаа иинсценировка. Уи иахьзын. «Қылышыбеи», «Сафарбеи». Ацхьатәи ықәиргылеит Д. Захаров, аобатәи А. Саназе; 1917 шықәсазы Очамчыра ақалақь аҕы еиҕыркааит ахор-драматә кружок, уи анапхгаоцәа дыруазәкын артцаоы П. С. Шьакрыл. Абрака ирыхәмарт П. С. Шьакрыл ипиеса «Алашыцараҕы», иқәиргылеит автор ихата.

Иара убас арака Миха Лакрба чыдала дазаатгыланы дахцәажәоит 1918 шықәсазы Ақәатәи артцаофратә семинариаҕы А. Шьакаиана инапхгарала еиҕекааз адраматә кружок аусуреи уи анапхгаоы ибаофхатәреи. Аха аменшевикцәа рхаан агәыртцкәыл змаз ацсуа цкәын атеатртә казараҕы ибаофхатәра ааирцшыртә алшара абаказ. Миха Лакрба ихәоит: «Абаофхатәра змаз ауаоы дцәыртцит ацсуа театртә казара аира ианаҕыыз аамтазы»¹.

«Рацхьатәи ацсуатә театртә коллективқәа» ахы ақны Миха Лакрба дырзаатгылоит урт шеиҕекааз, ианеиҕекаахаз, еиҕызкааз.

Абрака автор инартбааны, адокументқәа ихы иархәаны иаҳирбоит рацхьатәи ацсуа театртә коллективқәа изнысыз амәа. Миха Лакрба иатцшны иазгәеитойт Ацсныжәлар рпоет иибаз ацбабаа ду, уи иеитагамтәқәа «Нагзара ақәзааит ахақәитра!» (Д. Захаров икомедиа), «Сара сыпсит». Урт Ацсны ақытәқәа рҕы ицаны аспектәкльқәа ддырбон. Миха Лакрба ицәеиламәашьо иаҳирбоит рацхьатәи атеатртә шьаҕақәа реихгара зака иацәыуадаоыз ацсуа труппа, избанзар, икамызт алитературатә, аказаратә традиция, аха ауадаофрақәа ириааины, ахатә драматә оымтәқәа аланагало аҕынанахеит хтеатр.

¹ Ацитата аагоуп Миха Лакрба ишәкәы «Аңсуа театртә казара атоурых ахьтә аочеркқәа» ақынтә, ад. 45.

Ашәкәәҗы иаабоит апсуа профессионалтә театр шыақәгылаанза. Апсны араионкәа рҗы ишыкәз ахапшығаратә драматә кружоккәагъы. Убарт иаарылукаартә ишыкәз аурыс ртәаҗы К. Чижова Очамчыра еиҗылкааз адраматә кружок. Уи арепертуар иалан апсуа жәлар рашәакәа, иара убас иоригиналтәу апиеса «Кучита», автор С. Бжъания.

Абас адраматә кружоккәа ҳара иаабоит Гәдоутә, Гагра араион центркәа рҗы.

Амонографияҗы иатцшыны иазаатгылоуп еитатцуа апсуа театр, Д. И. Гәлиа напхгара ззиуаз, ауадафракәа иахнагаз, аха уи апсуа милаттә кәзаразы амҗа шышътанатцаз. Ашәкәәҗы рҗыабаа азгәтоуп, ипхоу адакьакәа рызкуп апсуа театр ашыақәгылара иацхраауаз, иаагап, аурыс режиссиор, актиор В. Н. Кривцов, адраматург Д. Захаров, К. Ковач, К. В. Зизариа, ақыртүа режиссиор В. Гаррик, С. Бжъания. Иара убас ашәкәәҗы рыхьзкәа еикәырхоуп рацхьатәи апсуа драматә коллектив иалахәыз ауаа. Урт җыц ииз апсуа театртә кәзара ашыапы ақәыргыларазы алагаламтә бзиа картцеит. Убри азоуп автор ииашангъы урт рыхьзкәа хмилат кәзара атоурых изазынижъыз. Абар дара уртгъы: С. Бжъания (анапхгаҗы), Е. Шакербаи, И. Азынба, К. Гогиа, М. Бҗажәба, К. Дбар (арежиссиор ихатыцуаҗ) М. Гадлиба, Х. Барцыц, О. Амцар, А. Аиба, М. Маан, М. Хокерба, А. Цанба, А. Ашәба, Д. Кәараскәа, Д. Сангәлиа, Г. Григолиа, Б. Тарнаа, Л. Бебиа, А. Шамба.

«Астудиа акнытә атеатр акынза» ахы аҗы Миха Лакрба далацәажәоит 1930–1931 шыкәсқәа рзы Акәа еиҗыркааз адраматә студиа атоурых, уи нак-нак апсуа театр аҗиараҗы итцәатәы шыаканы ишазыкәлаз. Абри астудиа напхгаҗыс даман аурыс гәйтбаа, ауаҗы иаша, апсуаа рҗыза гәакьа, рмилат культуратә кәзара аҗиара шыарда иацхрааз, уи цхьакәтәи аҗеипш агәра згәз арежиссиор В. И. Домогаров. Уи атеатртә кәзара диртцон апсуаа рыцкәынцәа. Убарт иреиуоуп: В. Аргәын, А. Басариа, С. Коғониа, М. Ақәҗба, А. Ахиба, А. Агрба, Р. Агрба, Шә. Пачалиа, А. Даутиа, Ш. Аҗзба, К. Ашәба, П. Цалаванзиа.

В. И. Домогаров аус ицыруеит М. Маан, Л. Орлов-Романовски. М. Маан апсшәа диртцон Л. А. Орлов-Романовски — исахьаркны ацәажәара атехника.

Автор ишәкәәҗы иухамыштүа иааирпшит В. И. Домогаров иуаҗра, инапы ианыз аус такцхықәрала дшазнеиуаз, Апсни апсуааи зака дрызгәыкиашаз. Урт зегъы ахәоит автор иааигә В. И. Домогаров имшынтца акнытә ацыптәахақәа, уи ииашаны иазгәеитеит апсуа бызшәа иамоу ачыдара, абеиара, апсуа игәйтбаара, ибаҗхатәра, илоу аинтернационалтә кәзшыа.

Абри астудиа иалгази уи анапхгаҗ В. И. Домогарови ирыбзоураны апсуа театр ахьз-апша шытытцит, иазхәит аказара. Ахәапшыҗәа ирбеит, гәахәарыла ирыдыркылеит апсуа театртә кәзара, уи атоурыхтә хьынбанла ианылеит абарт аспектаклькәа: «Анзор» (А. Ианшиашвили), «Кьахь Хәҗьарат» (М. Ақәҗба), «Кьараз» (С. Цанба), «Аревизор»

(Н. Гоголь), «Акырзлытцуа атыц» (А. Н. Островски), «Напѣа Къагѣа» (М. Ақаѣба).

Атцареи ахѣмарреи инарываргыланы, астудиа итѣз аитагара аусгыи рнапы аларкит, еитаргеит «Абрагъѣцѣа», «Абзиабабарей ацѣгъахѣи-црей» (Шиллер), «Ауаса рзыхъ» (Лопе де Вега), «Адыд» (Островски). Гоголь икомедиа «Аревизор» аитагара иалгон.

В. И. Домогаров имшынѣақѣа рцыѣѣахақѣа (урт автор ииашаны, иртыпны ихы иаирхѣоит) ацсуа кѣзара аѣоурых еитѣзхѣо дақѣа ссирқѣоуп.

Хыхъ еиқѣахацхѣазаз аспектальқѣа рықѣыргылашѣа, артистцѣа ишынарыгѣаз ибзианы анализ рзыкаитѣеит аусумта автор. Уи дры-вымсит ирыгны иибазгыи, ихы иаирхѣеит усқан арецензиақѣаѣ-цѣа иркыицхыи (агазетқѣа «Ацсны кѣцшъ», «Советскаиа Абхазиа», «Зариа Востока») астатиақѣа ииашам хѣа игѣы иахѣаанагогы аз-гѣеитѣоит.

Ашѣкѣаѣы иухамыштѣа иаабоит В. И. Домогаров ихаѣсахѣа лаша. Абрака иныбжѣаршѣны исхѣоит абри аурыс уаѣы лаша изку адақѣа ссирқѣа иѣгѣы ихартѣааны, афактқѣа рыла иаарцшны, ирежиссиор-ратѣ усѣра аабоит А. Аргѣын ишѣкѣаѣы.

Акыр уамырхѣыцыр залшом В. И. Домогаров имшынѣа ианитѣо абарт аѣахѣақѣа: «Сышѣтахѣка исхыизгахѣоу ашықѣсқѣа санрызхѣи-цуа избоит акыр ихѣанѣоугѣы шыказ, аха, зегѣакоуп, сзеигѣыргѣо, кѣѣиараны исымоу еихауп. Сара, изакаразаалак, сгѣы иалам, иры-цѣасшѣом акыршықѣса исыизгѣакѣоу сара соурыс театр сѣкѣкѣаны сахыиказ, ахандеира здыруа ашѣхыц еиѣш исхѣоит: «Сара насыѣ сымоуп шѣкыла асовет шѣхымза иѣоу асаранѣъ аѣы, имачзазаргыи, сара икастѣаз аѣѣыкѣбар цѣа ахѣалоу» (ад. 73).

Абас ахѣара зылшоз, ацсуа милатѣѣ кѣзара бзиа избоз, хѣтыр ақѣызѣѣоз, иазааѣсоз, насгѣы уи цѣхѣакѣатѣи аѣеиѣш лаша агѣра згоз ауаѣы иакѣын. Машѣыршѣа акѣзам В. И. Домогаров астудиаѣы ииаазаз ацсуа артистцѣа, иахѣа хѣеатр гѣадурас иамоу, бзиабара дула дзыргѣаладыршѣо. Миха Лакрбагыи зынза ихѣкны иѣуеит абарт ажѣақѣагыи: «Цѣанырра дула иааѣсара хѣтыр ақѣѣо хѣхқѣа лахаркѣуеит абри ауаѣы кѣимат, ахандеиѣы ииашатѣѣкѣаны бзиа ибаны раѣхѣазатѣи узыкѣгѣыгѣша ацсуа театр аколлектив еитѣазааз игѣалашѣара аѣаѣхѣа».

Аусумта ахѣбатѣи ахы акны («Ацсуа драма аибашѣра аламѣалазтѣи ашықѣсқѣа рзы») иаабоит уи иамоу аихѣзарақѣа жѣпакы. Автор анализ рзиуеит, еилиргоит аѣѣазаара ѣыѣ иакѣшѣо, ишѣақѣзыргѣгѣо аѣымѣақѣа, насгѣы иаабоит ацсуа театр аказара ишазхѣауа.

Ацсуа театр аѣоурыхѣѣѣаѣы злаиакѣу ала, Миха Лакрба иаѣир-шѣом хѣеатр иамаз алшарақѣа реиѣш, аѣсѣгѣерақѣагыи, иагыз, иаб-заз, еихарак уи иазгѣеитѣоит 1935–1936 шықѣсқѣа рзы ацсуа театр аколлектив рзы маѣк ишыхѣанѣаз. Уи арѣиаратѣ коллектив аила-

заара псыхейт, машәыршәа иаланагалеит бафхатәрала имацьаназ артистцәа.

Миха Лакрба ииашаны иазгәеитоит иара убас Д. Гәлиа, П. Шьакрыл ари апериод азы ацсуа театр ишапыртцыз. Ацсуа драматург жәйтәкәа рахь мацара даанханы, икамыжкәа дааиуан апиеса «Ажәйтәра иагаз» автор затәык. Адраматургиатә бафхатәра змаз С. Бжьаниа, М. Ахашба уаха иазхьамцшит, иацрытцит адраматургиафы ырфәиара аус.

Автор ииашаны ихәоит абарткәа зегьы шапырхагаз амилаҭ драматургиа афәиара аус...

Иага убас шакәугьы, 1935 шықәса октиабр 23 азы ацсуа театр икәнаргылеит, асезон ҫыц аанартит аспекталь ҫыц «Шамиль» ала, ахәапшыфцәагьы ибзианы ирыдыркылеит. Уи апиеса ацсшәахь еитеигеит Иасон Чочуа.

Миха Лакрба иазгәеитоит ацсуа драматә театр атоурых афы ихтыс дуны ишыкалаз «Аескадра атахара» (А. Корнейчук) ақәыргылара. Уи ыкәиργылеит Шә. Пачалиа.

Абри аспекталь автор ахәшьара бзиа аиҭоит, икәфәиараны ипхьа-зоит ҳартистцәа ырфәиаратә мфәфы. Иара убас шьахәла икәдыр-гылеит, ирыхәмарит аспекталькәа «Ауаса рзыхь», «1866 шықәса», «Шамиль», «Адуinei ашәыгакәа» ухәа убас егьыртгьы.

Ашәкәафы атып гәгәа ааннакылоит аспекталь «Отелло». Уи веҫа ҫыцны икалеит ацсуа театр азы. Асценафы ақәфәиарақәа рыманы ицон акомедиақәа «Гьечаа ртыхәтәа», «Сабыда игәафара». Урт азкын ацстазаара ҫыц социалисттә мфәла пхьака ишцауа.

Абрака автор, сгәанала, мацк иадамхаргьы, игәалаиршәарц ахәтан арт ашықәсқәа рзы ацсуа культура афәиара иапырхагахаз мзызқәак ртәы, иаагап — ахата культ. Уи ауп С. Чанба, В. Агрба, М. Ақафба лахьынҭадазтәыз. Хымпада, уи апықәсылеит хтеатр афәиара аус.

«Аибашьра ашықәсқәа рзы ацсуа театр» атоурых адакьақәа ра-цәам, аха урт амца иалиааит, ирытцаркуа рацәоуп. Цабыргуп, ав-тор иусумтафы хпака бгьыц роуп ирзынижьуа. Автор ас зыкаитцо, акы, усқан ацсуа театр аколлектив иоурыжьыз аспекталькәа мацзоуп. «Афырхатца ихра» – Гь. Гәлиа, «Адгьыл ду» – Қь. Агәмаа, «Апхәысхәаф» – М. Шавлохов (еитеигеит И. Чочуа) ухәа убас еиҭа акык-фбак.

Гь. Гәлиа, Қь. Агәмаа рпиесақәа рфы иаабоит фырхатцала зып-садгьыл зыхьчо асоветуаа рхафсахьақәа. Есымшагьы, аха усқан, аеаамтаньк еипшымкәа, иатахын апатриотизмра злаз афымтақәа. Уи азакәын асовет шәкәыфцәа ари атема иактуалтәны изрымаз.

Миха Лакрба инартбааны дахцәажәоит Гь. Гәлиа ипиеса «Афыр-хатца ихра». Уака иахнарбоит Кавказ ахьчара иазку ақәпара ду. Апиеса ыкәыргылан 1943 шықәсазы. Ацсуа драма афәпхьа икәгылеит азтцаа-ра ҫыц — Кавказтәи ажәларқәа афашист мпытцахалафцәа ирфәгыла-

ны имѡапыргоз ақәпара аарпшра. Абри акәын Гь. Гәлиа идрамагы ахықәкы. Уи афырхатца хада ихаҕсахьала иаарпшын афымта аидеиа хада «Ахатца дзаазаз ицсадгьыл бзиа ибозар ауп. Уи абзиабара апсуа атқыс амч амазароуп. Уи икәшамыкәша ицәкәырцоит апсра, аха иара дымқәацо ахра еипш дгылоуп. Атаҳмада ицсымтазы анемец капитан игәйдитцоит абарт рфызцәа ажәақәа: «Усеихс, алахша, сгәйтәкьа иақәкны, аха иудыруаз, уи уара ишүзымшыа» (ад. 101).

«Афырхатца ихра» аҕы автор иааирпшуеит асоветуаа рфырхатцара, рпатриотизмра.

Аспектакль аҕы атаҳмада Даур ироль наигзоит Л. Касланзиа. Уи иааирпшит апсадгьыл иазгәку апатриот, агәымшәа, ақәығара змоу апсуа ихаҕсахьа. Аспектакль аҕы Миха Лакрба итцегы дырзаатгылоит, игәеитоит егырт ахаҕсахьақәа аазырпшыз артистцәагы. Убарт иреиуоуп М. Зыхәба (Даур ицҳа), А. Агрба (анемец капитан Дрегель), Шә. Цачалиа (Даур ица).

«Афырхатца ихра» анафсангы, апсуа театр икәнаргылеит аибашьра атема иазкны, иаагап, актк змоу, афашистцәа ҕапызәуа Артиом Амқәаб ипиесақәа «Ахәыштәаратә полковник», «Апарашиутистцәа». А. Олонецкий В. Маани рпиеса «Адтца нагзахоит».

Убасқан апсуа театр ақәҕиарақәа ирызкны иафуан агазет «Зариа Востока»: «Аклассикатә репертуар ала (Шекспир, Гиуго, Лопе де Вега, Молиер ухәа убас егыртгы) иаазо апсуа театр актиорцәа аибашьра амшқәа раан иқәгылеит антифашист пиесақәа рыла... Урт ықәиргылеит ақазара зеапсастәыз А. Агрба...»¹.

Аибашьра атема иазкуп Қь. Агәмаа ипиеса «Адгьыл ду». Амала, Миха Лакрба абри апиеса-аспектакль хәоу затәык ада ақәимырзит. Сгәанала, «Адгьыл ду» Адьынцътәылатәи еибашьра атема иазку апсуа драматургиатә фымтақәа иреигьу ируакуп. Уи итцегы азаатгылара иапсан. Иара убас абарт ашықәсқәа раан иқәыргылаз спектакльқәа дырхымцәажәазакәа дызвысыз иреиуоуп А. Островски ипиеса «Харада ахара зду», А. Цагарели – «Ханума». Ишдыру еипш, арт аспекткәа ақәҕиара рыманы ицон асценаҕы, акьыпхьгы аххәаа бзиа канатцеит.

Ауапс драматург М. Шавлохов икомедиа «Апхәысхәаф» ахәшьара бзиа аитоит, еилиргоит аусумтаҕы. Абри инаваргыланы автор дахцәажәоит Октиабртәи асоциалисттә революция калаанза апсуа цстазаара иалхны ифу, х-каларак змоу акомедиа «Апхәысхәаф». Уи авторс дамоуп апсуа революционер Александр Инал-ица ипхәыс, Петроградтәи артист Анна Иван-ипҳа Инал-ица. Акомедиа Апсны Асовет мчра шыақәгылаанзагы ахапшьгаратә кружокқәа қәҕиарала иқәдыргылон.

¹ Агазет «Зариа Востока», 1944 ш., Маи 25. Ацитата аагоуп А. Аргәын ишәкәы «Аңсуа театр аҕоурых» ақнытә.

Миха Лакрба аепныхаа кайтцойт, сгәанала, дагыашоуп. Анна Инал-ипца лкомедиа иахәтазамкәа ирхаштны ишыказ. «Нам думается, что это талантливая абхазская комедия из старого быта могла бы выдержать испытание и в наши дни»¹.

«Ацсуа драма айбашьра ашьтахьтәи ашықәсқәа рзы», «Ацсуа ли-тературеи аказареи рдекада Қарт», «Адекада ашьтахь», «Аҳаракыра ҕыц» ахқәа рҕы автор инартбааны ититцаауеит айбашьра ашьтахьтәи ашықәсқәа инадыркны 1961 шықәсанза ҳацсуа профессионалтә милаттә театр аказараҕы ианарпшыз ақәҕиара дуқәа. Убри апериад азы, ацсуа сценаҕы хра зланы ицәыртцыз, автор акҕы ивымшәеит, дрыхцәажәеит, анализ рзиуит артистцәа рбаҕхатәра иадхәаланы. Иара убас аспектальқәа, аҕынамазара изтоз, акритика рзиуеит, дрыхцәажәоит даара дазхәыцны, ацсуа театртә казара уатцәтәи аҕеипш дацшы, дазгәдууа. Уи дрыхәныкәоит асовет казараҕы ипшыоу асоциалисттә методология, уи иамоу ацкарақәа – асахьаркра, аиашара, ажәлартәра, амариара, ацсабаратәра. Миха Лакрба иусумта иацхьо ибойт уи аццаҕы дзыхцәажәо аобиект хада ацсуа театртә казара шакәугы, уи ибзиагангы ишидыруа тқар рацәала еилоу аказара атоурых, чыдала, асовет социалисттә казара.

Хәарас иатахузеи, ацхьатәикәа еснагь ауадаҕрақәа рзыцшуп, ацхьатәи амҕа алхра имариам усуп, уи еснагь ииашаны ирзылымхыр ауеит, аха аханатә ишацү еипш, иашьтанеиуа идыриашойт, идырееи-уеит, иаха идырманшәалоит.

Изхысхәаауа, Миха Лакрба иусумта аццараан ицылоит ауа-даҕрақәа, еихарак аматериальқәа (аспектальқәа ирызку) мацын. Аха автор аус гәгәа иуит апрофессор Шалуа Инал-ипца иажәала иухәозар, «уи, имтаны ихәмоуп ҳара ацсуа театр атоурых напказала иҕу».

¹ Иара уа, ад. 105.

АПРЕМИА РАНАШЬАРАЗЫ АПСНЫ АШӘКӘЫҘҘЦӘА РЕИДГЫЛА ИРЫЛАНАХӘОИТ АЛИТЕРАТУРАТӘ ЕИЦЛАБРА

Иналукааша апсуа шәкәыҘҘы, адраматург Самсон Иаков-ипа Чанба диижьтеи 140 ш. аттра аиубилеи инамаданы ипстазаареи, ирәиаратә мөеи, иуаажәларратәи ихәынтқарратәи усуреи хасаб рзуны, 2026 ш. акыпхь ианыло афымта җыцқәа рзы Апсны ашәкәыҘҘцәа Реидгыла (ААР) иалоу рыбжьара аконкурс рыланахәоит аноминация адраматургия (апиеса, адрама, актк змоу апиеса, аскетч ухәа) ала, ААР апремиа аиуразы. Уи хықәкыс иамоуп амилаттә драматургия ауасхыр азышьтазтаз С. И. Чанба игәалашәара амырзра, ипстазаареи ирәиаратә мөеи рызхәапшра, хдоухатә культураҗы иааникыло атып атқакы айқәырхара, апхьаҗцәа ашәкәы абзиабара рылаазара, еитцагыло абицарақәа апсуа литература агәыблра дыркра, рдунеихәапшра арбеиара.

Аицлабра җәәарас иамоуп 2026 ш. декабр 1 азынза.

Аицлабра апқарақәа:

ААР иацнатцо ажиури ахь иааргауа акыпхь ианылаз арәиамта җыцқәа ирыхәапшуеит, иалрыцшаауеит абжыҗтирахь инарышьтуа. Абжыҗтира алтцшәақәа рыла иалкаахаз адипломи ацаратә хамтеи ранашьахоит.

Апсны ашәкәыҘҘцәа Реидгыла

АПСНЫ АШӘКӘЫҘҘЦӘА РЕИДГЫЛА ИРЫЛАНАХӘОИТ АЛИТЕРАТУРАТӘ ЕИЦЛАБРА «АПСЫ ТҘУП САРА СҚЫТА»

2026 ш. хтәылаҕы, Ақыта ашықәс акәны иахьрылаҳәоу ҳасаб азуны, Апсны ашәкәыҘҘцәа Реидгыла апремиа аиуразы ААР иалоу ашәкәыҘҘцәа рыбжьара ҳаамтазтәи ақыта апстазаареи абзашәеи ирызкны ирыланаҳәоит аицлабра «Апсы тәуп сара сқыта».

Аицлабра хыкәкыс иамоуп, апсуа литература апсуа қыта атема еснагь изланыпшуа ала, ҳаамтазтәи ақыта апстазаара аазырпшуа арҕеиамта ҕыцқәа рапцареи рзыргареи, ақытауаа рҕынңыи рхәыштаарақәеи рыгәцаракра, рыбзазара аиҕтәра иацхраауа уаа-псырала аҕеара, рмилаттә хдырра ашьтыхра, рхатәы бызшәеи рапсуареи рмырзра.

Акыпхь ианыло афымта ҕыцқәа рзы иаптцоу аноминация: ажәабжь (ановелла) ала ишьақәыргылоуп актәи афбатәи апремиақәа.

Аицлабра ҕәһарас иамоуп 2026 ш. декабр 1 азынза.

Аицлабра апкарақәа:

Аконкурс рәаладырхәыр аует хазну ашықәс иалагзаны зфымта ҕыцқәа апериодикатә кыпхь ианылаз ашәкәыҘҘцәа.

ААР иапнатцо ажиури ахь иааргауа акыпхь ианылаз арҕеиамта ҕыцқәа ирыхәапшуеит, иалрыпшааует абжытырахь инарышьтуа. Абжытыра алтшәақәа рыла иалкаахаз адипломқәеи апаратә хамтақәеи ранашьахоит.

Апсны ашәкәыҘҘцәа Реидгыла

АПСНЫ АШӘКӘЫҘҘЦӘА РЕИДГЫЛЕИ АПСНЫ АҚЫТАНХАМҘА АМИНИСТРЕИ ИРЫЛАРХӘОИТ АИЦЛАБРА

Апсны ашәкәыҘҘцәа Реидгылеи Апсны ақытанхамҘа аминистр-
рей апсуа шәкәыҘҘцәа рыбжьара аицлабра рылархәоит ақытанхамҘа
аҕиара иазкны.

Апсны 2026 ш. Ақыта ашықәс акәны иахьрылахәоу инамаданы,
уи хықәкыс иамоуп ҳаамтазтәи ақытанхамҘа аҕиара аазырцшуа
афымта ҕыцқәа рапцара, апхьаҘцәа разхьарцшра, ахатәы бызшәа
аикәырхара, ақытауаа рхатәы традициякәеи рапсуареи рзыргара,
аҕар рылартцәара.

Акьыпхь ианыло афымта ҕыцқәа еиднакылоит аноминация –
аессе (аочерк), актәи, аҕбатәи апремиакәа рыла.

Аицлабра ҕхәарас иамоуп 2026 ш. декабр 1 азынза.

Аицлабра апкаракәа:

Аицлабра реаладырхәыр калоит ҳазну ашықәс иалагзаны зфымта
ҕыцқәа апериодикатә кьыпхь ианылаз ашәкәыҘҘцәа.

АшәкәыҘҘцәа Реидгыла иапнатцоит ажиури, уи аилазаара дала-
хәуп Апсны АқытанхамҘа аминистрра ахатарнак. Ажиури акьыпхь
збаз афымтакәа аднакылоит, аус рыднаулоит, абжыҕтирахь ина-
нашьтуа алнапшаауеит. Абжыҕтира алтцшәакәа реихшьалара ашьтахь
иалкаахаз адипломкәеи апаратә хамтакәеи ранаршьоит. Аномина-
ция актәи, аҕбатәи апремиакәа ирыцу ахарцкәа ирыдгылоит Апсны
ақытанхамҘа аминистрра.

Афымтакәа аашәышьтла Апсны ашәкәыҘҘцәа Реидгыла ашқа.

***Апсны ашәкәыҘҘцәа Реидгыла
Апсны ақытанхамҘа аминистрра***